

ТИЛ, АДАБИЯТ
ЖАНА
ИСКУССТВО
МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ
ЯЗЫКА,
ЛИТЕРАТУРЫ
И ИСКУССТВА

№3(8)
2009

ISBN 1694 - 6316

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ им. Ч. АЙТМАТОВА

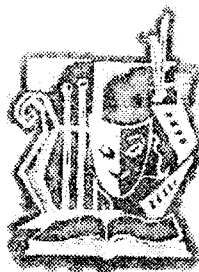
**ТИЛ, АДАБИЯТ
ЖАНА
ИСКУССТВО МАСЕЛЕЛЕРИ**

Илимий журнал

№ 3 (8)

**ВОПРОСЫ ЯЗЫКА,
ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА**

Научный журнал

*Жылына эки жолу кыргыз жана орус тилдеринде жарык көрөт
Выходит в свет два раза в год на кыргызском и русском языках*

БИШКЕК – 2009

ТИЛ ИЛИМИ

ISBN 1694 - 6316

Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын
Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар кеңеши тарабынан басмага сунуш кылынган

Рекомендовано к изданию Ученым советом Института языка и литературы
им. Ч. Айтматова НАН КР

Директор А. Акматалиевдин басма боюнча
проектисинин негизинде жарык көрдү.

**БАШКЫ РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
С. ЕГИМБАЕВА**

*Филология илимдеринин кандидаты
Кандидат филологических наук*

РЕЦЕНЗЕНТТЕР:

С.Байгазиев – филология илимдеринин доктору, профессор;
Т. Токоев – филология илимдеринин доктору
Р. Х. Уразгильдеев – искусство таануу илимдеринин доктору, профессор

РЕЦЕНЗЕНТЫ:

С.Байгазиев – доктор филологических наук, профессор;
Т. Токоев – доктор филологических наук
Р. Х. Уразгильдеев – доктор искусствоведения, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ**РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ**

Абышев К., Акматалиев А., Артыкбаев К., Джолдошева Ч.Т.,
Жумагулов Т., Ибраимов С., Кадырмамбетова А., Кыдырбаева Р., Мамытов Ж.,
Мусаев С., Мукасов М., Мусаев С.Ж., Орузбаева Б., Орозова Г., Өмүралиева С.,
Сыдыков Ж., Токтоналиев К., Үкүбаева Л., Үмөталиева Ж.Т.,
Шаповалов В.И., Эркебаев А.

Сүйүнбек ИБРАГИМОВ
филология илимдеринин доктору

ТИЛИБИЗДИН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖЕТИШТҮҮ

Бул макаланы жазууга биздин атуулдук, жарандык жана улуттук аң-сезимибиз, жан дүйнөнү түйшөлткөн бүгүнкү кооптуу абал түрткү берди. Өз элинин тилине, дилине, эртеңки күнүнө кайды ер мамиле жасабай, же бул багытта өтүп жаткан саясий-социалдык, рухий жана маданий процесстерге үн кошкосу келген жактоочуларыбыз дагы бар болушуна ишеним артабыз.

Эгемендик доор келгенден баштап, кыргыз рухунун, анын бирден-бир сырткы жана маанилүү көрүнүшү болгон эне тилинин кайра жаралуу доору келди деп даназа кылган элек. Башында ушундай эле болгонсун көрүнгөн, шагыра-шатман болуп «КРнын мамлекеттик тили жөнүндөгү» мыйзам кабыл алып, кыргыз тилинин чыныгы өнүгүш доору эми башталды деп салтанат кура баштадык (1,7). Бирок 20 жылга жакын мезгилдин ичинде тил жаатында жасалган иш-аракеттерге көңүл бурсак, кош көңүл абалдан тартып, кайдыгер, кейиштүү маанайга чейинки өкүнүчтүү жагдайды байкоого болот. Башка адистерди айтпай эле коёлу (аларды тилдин тагдыры кызыктырбайбы), кыргыз тилин адистик катары тутуп, ал аркылуу мут алмидик, окутуучулук, тарбия-таалим берүү, кызмат өтөп жаткан кыргыз тилинин илимий, методикалык, турмуш таанытуучулук жагын тыкыр изилдеп жаткан окумуштууларга чейин кыргыз тили боюнча жасаган аракеттеринде кандайдыр биримдик, бирдей багыт жана максат жоктой сезилип кетет. Ылайым биздин ушул оюбуз жанылыштык же чекилик болсун, бирок айрым маселелерди козгой келгенде, төмөнкүлөрдү ортого таштагыбыз келет. Адамдык жана илимий этиканы сактап, кайсы бир маселелер боюнча авторлорду жеке атоодон чегинип, жалпыбызга тийиштүү факты катары берүүнү ылайык көрдүк.

Муундар аралык мамиле

Таалим-тарбия берүүдө, тажрыйба бөлүшүү жана алмашууда, илимий пикир айтууда жана жазууда биз адатта улуу муундун өкүлдөрүнө, алардын осуятына, чыгарган бүтүмүнө, калтырган эмгегине жана жеке кенешине таянабыз. Кыргыз тили илиминде К.Тыныстанов, К.К.Юдахин, И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиевге окшогон толуп жаткан агартуучу-илимпоздордун жазганы менен айткандарын аздектеп, бүгүндөгү аларга таянып аракет жасап келебиз. Адамзат пендесинин жашоосу ушундай экен – улуу муундар өзүнүн билим, илимин, тажрыйбасын калтырып экен, биз алар-

ды улантып, боюбузду түзөп, ишибизди жөнгө салууга аракет кылабыз. Жогорку аалымдардын ишин уланткан кийинки тилчи-окумуштуулардан Ж.Мукамбаев, А.Жапаров, С.Давлетов, С.Кудайбергеновдордун кыргыз тилинин түрдүү маселелери боюнча жазган эмгектери бүгүн дагы колубуздан түшө элек. Алардын окумуштуулук даражасы, адам катары өзүнүн шакирттерине, жалпы эле тил адистерине жасаган астейдил мамилелеринин бүгүн деле жадыбызда турганын сезип келебиз.

Илим, билим дегенибиз өзү ушундай турбайбы – теңдикти, бирөөнүн ой-билгенин, сунушун сыйлоо, ортого салуу, тийиштүү аргументтер менен далилдөөнү сурап турары белгилүү. Курулай менменсинүү, басмырлоо, өз оюн тануулоо илимге жат сапаттар. Ошондой эле башканы ыза кылуу, жектөө, куугунтуктоо билимдүү адамдын мүнөзүнө ылайык келбесе керек. Адатта чоң окумуштуулар, билимдүү устаттар ушундай болушат. Ушул сапаттары үчүн алардын шакирттери көп болот, билгиси-окугусу келгендер аларга кол ирмейт, алардын айткандары менен жасагандарын кайталагысы келип, көкүрөктө сактайт.

Кыргыз тили коомчулугу, анын илимий талапкерлери акыркы жылдарда кандайдыр бир басымды, бир жактуулукту, кээде белгисиз үстөмдүктү сезип келет. Кыргыз тилинин окуу-тарбиялык абалына, илимий-методикалык багытына, булардын өнүгүү келечегине камкордук көргөн же көзөмөл болгон мамлекеттик, коомдук, атайын уюмдар барбы, бар болсо алардын ишин кайдан көрсөк болот? Тил багытында жетекчилик орундарда отурган же жогорку наамдуу адамдарыбыздын кыргыз тилинин бүгүнкү социалдык абалын, өнүгүш жолдорун, орчундуу максат-милдеттерин аныктап берген ой пикирлери, сунуштары неге угулбай келет. Кызматы, илимий даражасы, атуулдук милдети боюнча деле алардын ой-пикирине, жолдомосуна, ишаратына учур жана кийинки муундар муктаж болуп турбайбы. Кандай болгон күндө дагы 1995, 2002-жылдары Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн, Жогорку Кеңешинин чечимдери менен кыргыз тилинин орфографиялык эрежелерин эки жолу кайра бекитүү иштери коомчулукту бир топ бейжайга салды (2,3). Кыргыз тилин колдонгон жана ал тилде жазган мамлекетибиздин жарандарынын басымдуу көпчүлүгү бул эрежелерди колдобой, ал гана эмес жактырбай, терс мамилени билдирип турушту. Мына ушундан улам коомчулук менен эсептешпей, өз көз карашын тануулаган кыргыз тили илиминин айрым улуу муундары, мансаптуу даражасы жана наамы бар аалымдар өздөрү жасаган кадамдарынын чектигин, жанылыштыгын моюндарына алуудан баш тартышып келет. Ал гана эмес, бул оңурталдуу орфография эрежелерин жактоо, ага үгүттөө ишин жүргүзүүнү башкалардан талап кылып, буга ынанбаган жаш же кийинки муундарды жектөө, кемсинтүү, ыза кылуу, басмырлоо жагдайында мамиле жасашкандарын кейиштүү өкүнүч катары бүгүн айтууга туура келет. Ушул жерден даанышман Конфуцийдин «Эл мени түшүнбөйт деп өктөм сүйлөбө, тескерисинче элди мен түшүнбөй жатамбы деген ойго бушайман бол» дегени эске түшөт. Ошентип, Кыргыз тилинин жазуу эрежелерин дагы бир жолу жаны редакциядан өткөрүүгө туура келди (15).

Кыргыз мамлекетинин келечеги анын эне тилинде деп курулай эле жар салуунун ордуна тилибиздин колдонулушу, өнүгүшү, анын маданий, адеп-ахлактык ажатын ачып берүү, жаш муундардын ага болгон ыкыласын кубаттоо багытында жасалган ар түрдүү кадамдын болуп турушу бүгүн айрыкча зарыл экендигин ким тана алат. Кыргыз тилинин, кыргыз тили илиминин өнүгүш-өрчүш жолун аныктап, багыт берип турган асыл милдетти аркалап келген атайын уюм деп Кыргыз Улуттук илимдер

академиясынын Тил таануу институтун айтып, сыймыктанып келгенбиз. Кыргыз тилинин атактуу академиги, 4 корреспондент-мүчөсү, башка аттуу-баштуу окумуштуулар турганда ушул институттун 2008-жылы жоюлуп кетишин кимдин уятына коёбуз. Убагында ыкчам уюштуруучулук, чыгармачылык, тарбия-таалим иштерин жүргүзүп, тийиштүү аракеттер менен мамлекеттин, улуттун рухун аздектеп турган республикадагы бирден-бир мекемени сактап кала албасак арманыбызды кимге айтабыз.

Улуулардын жана амалы колунда турган жетекчилердин текеберлиги, орто муундун чечкинсиздиги, кичүүлөрдүн маңыроолугу менен кыргыз тилинин аброю төмөндөп бара жатышына биз өзүбүз, кыргыз тилинин адистери кандайдыр бир денгээлде жоопкерчиликти моюнга алсак туура болчудай.

Баарынан өкүнүчтүүсү-улуулардын, албетте бир нече окуу-методикалык ачылыштардын автору болгон авторитеттердин эмгектери жөнүндө кайчы пикирди, башкача далилдерди айтса эле аларды кемсинтүү, опузалоо, «сен эмнени билесин» маанисиндеги кинө коюу көрүнүштөрү да жок эмес (караңыз, Кыргыз руху, 12,16,23-сентябрь, 2008-жыл).

Минтип улуулар даражасы, жаш курагына таянып эле ыдык көрсөтө берсе боло береби? Илимий этиканы сактап, бирөөнүн жеке пикирин угуп, объективдүү чындыктын атынан бүгүм чыгаруу керек дегенди качан туу тутабыз.

Кыргыз тили илиминин бүгүнкү абалы жөнүндө

Кыргыз тилинин илимий, методикалык, дүйнө таанытуучулук ж.б. маселелерин изилдөө ичинде сөзсүз Улуттук Илимдер академиясынын Тил таануу институту көп ачылыштардын, изилдөөлөрдүн көч башында болуп келген. Азыркы тилчи окумуштуулар, мындай даражасы бар кыргыз тили багытында жогорку окуу жайларда, министрликтерде, башка атайын мекемелерде иштеп жүргөн бүгүнкү гуманитардык адистер негизинен ушул Тил илими институтунан жолдомо алып чыгышкан. Бирок бул институттун илимий потенциалы бүгүн мындай ардактуу вазипаны аткарууга, алып барууга мүмкүнчүлүгү келбей калды. Кандай дегенибиз менен эгемендик алган жылдардан бери (20 жыл) бул илимий борбордун кадыры түшүп барат. Бир кезде тил боюнча кандидаттык, докторлук окумуштуулук даража алуу ушул уюмдун көзөмөлү менен өтсө, бүгүн анын мындай иштерге жалгыздан даремети жетпеген себебинен кыргыз тили боюнча диссертация корголуучу атайын кеңештин уюштуруучу укугу менен К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл университетине, Х.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетине, Э.Арабаев атындагы университетке кезеги менен көчүп жүрүү адатына кабылды. «Барган жеринен багы ачыласын» деп кол жайгандан башка кандай каалоо айтабыз.

Дал ушул жерде окумуштуулук даража алуу үчүн корголуп жаткан диссертациялык темалар, алардын мазмуну, сапаты жөнүндө эки ооз сөздү кошо кетүүнүн кезеги келип турат. Акыркы он жылдын ичинде корголгон диссертацияларда кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык аспектилерине түздөн-түз тийиштүү, «газа» лингвистикалык темалары азайып бара жаткандыгы байкалат. Алардын ордуна орус, англис, немис тилдериндеги айрым тилдик категорияларды кыргыз тилинин ошондой категорияларына салыштырып изилдөө иштери көбөйүп бара жаткандыгы көпчүлүккө маалим. Албетте мындай изилдөөнүн зарылдыгын тана албайбыз, бирок кептин баары ал иликтөөлөрдө кыргыз тилинин факт-материалдарынын тар-

тылышы, тандалып алынган проблема боюнча изилдениш даражасы, маселелердин талданышы, тыянактары тыкыр такталган эмес болуп чыгат. Кыргыз тилиндеги айрым жоболор тиркеме, мисал, эске алуучу фактор катары гана берилип кеткен учурлар көп кездешет. Салыштыруу планда жазылган мындай диссертацияларда кыргыз тилинин паритети сакталып, иликтөөгө алынган эки тилдин өз ара катышы 50/50 болбосо да, 60/40 пайыз деңгээлин сактоо зарылдыгын эреже катары тутуунун талабы коюлса деген ниетибизди айта кетээр элек. Эки тилдин категориялары изилдөөнүн объектиси болуп жаткандан кийин ошол эле эки тил боюнча жогорку квалификациядагы илимий жетекчи же кеңешчи болушу дагы зарыл окшойт.

Кыргыз тилин жана адабиятын окутуу методикасы боюнча жазылган диссертациялардын педагогика илими менен биргелешкен атайын кеңеште корголушу канчалык даражада өзүн актай тургандыгын адистерден тактап билсе болот. Балким мындай методикалык изилдөө тегине таандык-тил жана адабият боюнча атайын кеңештерде корголушу жөндүү сезилет. Өсүмдүктүн тамыры менен сабагын ажыратып салган сыяктуу кылбай атайын жазылган ишти чыныгы адистер талкуулап, тыянак чыгарышы илимий-методикалык акыйкат жолуна туура келип турат. Албетте диссертациялык ишти коргоо сөзсүз эле окумуштуулар кеңешинин гана чектелген чөйрөсүндө өтүп, жалаң апология менен өтпөй, илимий коомчулуктун кеңири чөйрөсү катышып, такууланып өтүшү абзел (коргоонун эл алдында, дискуссия жолу менен өтүш зарылдыгы кыргыз улуттук аттестациялык комиссиянын талабы (10)).

Кыргыз тили боюнча диссертациялык изилдөөлөрдүн багыты, тематикасы, объектиси эч ким тарабынан аныкталган эмес. Бул маселеге тиешеси бар илимий уюм, кафедралар, факультеттер же мансап, кызматы бар окумуштуулар үн катпай келет. Натыйжада илимий иш жаздырган же жетекчи, кеңешчи болгон аалымдар өздөрүнүн компетенциясы, адистик багыты боюнча каалаган темаларын талапкерлерге сунушташат. Ал эми аспирантура, докторантурасы бар кафедралар, алардын жетекчилери тандаган темаларды бекитишпейт, өзгөртүшөт же таңуулашат. Мындай абал изденүүчү, талапкерлер, жетекчилер үчүн тийиштүү ыңгайсыз жагдай түзөт. Дегинкиси ар бир талапкер, анын жетекчиси каалаган багытты тандап алып, туура көргөн объектини иликтөөгө укугу бар. Керек болсо бир эле проблема боюнча эки ача көз караш болушу да мүмкүн го. Бирок биздин шартта бул маселелер боюнча багыт берүүчү бирдиктүү координациялык кеңештин болушу излдөө ишиндеги чаржайыттык менен бирин-бири кайталоону кыскартууга же токтотууга көмөк бериши мүмкүн. Ал эми бул милдетти УИАнын бүгүнкү тил жана адабият институту же атайын кафедра, факультет, институттар, ЖОЖдор колго алабы – чечүүнү күтүп турган кезектеги маселе.

Илимий-практикалык, илимий-методикалык конференциялардын кадыры кетип баратат. Айрыкча секциялык жыйындарда программада көрсөтүлгөн докладдар толук окулбайт, угулган доклад, билдирүү-тезистер жөнүндө илимий же компетенттүү дискуссия уюшулбайт же мындай жагдай түзүлбөйт. Минтип жаш талапкерлерге, изилдөөчүлөргө келечектеги илимий жарандын тарбиясын бере албайбыз. Окулган доклад боюнча полемикага катыштыруу келечектеги дасыккан, компетенттүү, өз адистиги боюнча билимдүү илимпозду даярдап чыгууга өбөлгө болоор эле. Доклад окулуп, талкуугу түшпөсө, аны басып чыгарууга бөгөт коюу талабын унутпоо зарыл.

Айтмакчы УИАнын тил институту жоюлуп, биргелешкен Тил, адабияты институтунун түзүлүшү балким иштин пайдасына чечилер деп үмүт артып, анын жетекчилигине, жаңы сапаттагы жамаатына илимий чыгармачылык өрүш каалайбыз.

Кыргыз тили жогорку окуу жайларында

Бүгүнкү күнү «кыргыз тили жана адабияты» адистиги боюнча болочок мугалим, окутуучуларды жана ушул багытта эртеңки илимий практикалык адистерди КУУ, БГУ жана ар бир облустун борборунда иштеп жаткан университеттерде даярдайт. Аларды бүтүрүп чыккан адистердин жумушка орношу, кандай кызматты аркалап кетиши өзүнчө маселе. Биздин оюбузча алардын бардыгы КРнын Билим, илим министрлигинин буйругу боюнча бирдей, окшош же үндөш окуу пландары менен даярдалып жатса керек. КУУнун кыргыз филологиясы жана кыргыз таануу факультетинде атына жана милдетине жараша өзгөчөлөнгөн окуу программасы болушу мүмкүн.

Бирок маселенин өзөгү дал ушул окуу программасында жатат. Кыргыз тилинин фундаменталдуу курсу, анын диалектология, стилистика, тарыхы, тарыхый грамматика, башка окуу-методикалык куралдары менен бардык ЖОЖдор толук жана бирдей камсыз кылынган бекен? Же адис жок деген шылтоо менен каалагандай «чыгармачылык» менен өтүп-өтүлбөй келеби?

Программалар менен катар окуу жайларынын окуу китептери, куралдары менен камсыз болуусу жүрөктү өйүткөн маселе. Кыргыз тили боюнча терең билим катылган И.А.Батмановдун, К.К.Юдахиндин, Б.М.Юнусалиевдин, С.Кудайбергеновдун, А.Жапаровдун, Ы.Жакыповдун китептери библиографиялык сейрек кездешүүчү басылмалардын катарынан орун алып баратат. Аларды окуу гана эмес, табуу кыйын, кайра чыгаруу эч кимдин оюнда жок.

Орто мектептер үчүн жазылган китептердин мазмуну, жазылышы бүгүнкү талаптардан калып келет. Эмнегедир алардын авторлугун Кыргыз Билим берүү академиясы өзүнүн кызматкерлеринен башкага ыраа көрбөйт окшойт. Бирок айрым окуу китептеринин билим берүү сапаты кайрадан объективдүү сындан өтүшүнө убакыт жеткендигин белгилеп өтүү да ашыктык кылбас.

Кыргыз тили, адабияты адистери даярдалып жаткан ЖОЖдор үчүн бирдей программада, бирдей талапта жана мазмунда сабак өтүлүшүнө олуттуу жана өзгөчө көңүл бурулушу өтө маанилүү экендигин коомчулукка артыкча белгилеп кеткибиз келет.

Кыргыз тили, анын окутуунун методикасы же жалпы эле тил маселесине тиешеси бар басмадан чыгып жаткан илимий эмгектерде, маалыматтарда (справочник), окуу китептери менен куралдарында, сөздүктөрдө рецензент катары аттуу-баштуу окумуштуулардын, урматтуу аалымдардын аттары көрсөтүлүп чыгып жатканын көрүп турабыз. Бул басылмалардын мазмунун, арткарылыш деңгээлин карап туруп, рецензенттер тарабынан ал басылмалар окулбагандыгына, ал эмес колуна кармап көрбөгөндүгүнө оңой эле ынанса болот. Автордун «рецензент катары Сиздин атыңызды көрсөтүп койсом болобу» деген өтүнүчүнө унчукпай макул болуусу ийи жетилбеген, бышпаган, чала иштелген «илимий» китепчелердин чыгып жатышына алып келүүдө. Балким чыгып жаткан басылмага ага карата жазылган рецензияны кошо тиркөө практикасын кайрадан улантуу бүгүнкү күнү керек болуп жүрбөсүн...

Мамлекеттик тилдин айрым маселелери

Мамлекеттик тил түшүнүгү 1989-жылы ушундай аталган Мыйзамдын жарыяланышы менен бүгүнкү жапшоодо эң олуттуу маселени козгогон жана коомдун бүйүрүн кызыткан маселе болуп келет (1,7). Кыргыз элинин турмушунда, кыргыз тилинин саясий-социалдык маанисин жана келечегин аныктоодо, андан ары өнүктүрүүдө «Мам-

лекеттик тил жөнүндөгү» мыйзамдардын (1989,2004) мааниси өтө чоң. Айрым сөздүктөрдөгү (13) мамлекеттик тил «белгилүү бир өлкөдөгү атайын иш жүргүзүү үчүн колдонуучу официалдуу тил» деген аныктама тактоону сурап турат. Энциклопедиялык окуу куралында мындай термин (мамлекеттик тил) кездешпейт(12).

Мыйзам боюнча КРнын Президентинин атайын Жарлыгы, Кыргыз Өкмөтүнүн токтому чыккан. Кыргыз Өкмөтү мамлекеттик тил жөнүндө мыйзам чыкканда эле мыйзамдагы максат-милдеттерди аткаруу, иш жүзүнө ашыруу боюнча атайын программа кабыл алынгандыгы эсибизде(караңыз: 2000-2010 жылдары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин өнүктүрүүнүн программасы КР Президентинин 2000-жыл, 20-сентябрдагы Указы, №268).

Бул программа боюнча урунттуу милдеттер көпчүлүк уюмдарга, ведомстволорго, министрликтер менен катар Улуттук илимдер академиясынын наамдуу окумуштууларына жүктөлгөн эле.

Бүгүнкү күнү атайын орто жана жогорку окуу жайларында кыргыз тили мамлекеттик тил деген макамда (статуста) окутулуу жатат. «Мамлекеттик кызматчылар кызматтык милдетин аткаруу үчүн мамлекеттик тилди зарыл болгон көлөмдө билүүгө милдеттүү» (Мыйзам, 9-берене) болгондон кийин ушул талапка ылайык кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуунун өзүнчө максат-милдети жана жол-жоболору болушу мүмкүн (14). Акыркы жылдарда мамлекеттик тилди ушундай түшүнүктө окутуу иштери ыкчамдап бара жаткандыгынан кабарыбыз бар. Бирок өкүнүчтүү жагы бардык эле ЖОЖдор кыргыз (мамлекеттик) тилин окутуу боюнча Билим, илим министрлигинин окутуунун көлөмүн аныктаган саат өлчөмүн сактайт. Мамлекеттик сандарт боюнча кыргыз тилин окутууга сунушталган 340 сааттын чегин бардык эле ЖОЖдордо эске алынбайт (11). Ректорлордун өзү билемдиги менен бул көрсөткүч айрым ЖОЖдордо 150 саатка чейин кыскартылып кеткен фактылар көп учурайт. Билим министрлиги бир кезде өзү чыгарган мамлекеттик тилди окутуу курсу аяктагандан кийин андан мамлекеттик сынак алууну атайын буйрук менен баштап, кийин анын алынып салынышы коомчулук үчүн түшүнүксүз бойдон калды. Ал эмес бир кезде бардык ЖОЖдордо мамлекеттик тил боюнча проректорлор дайындалып, мамлекеттик тилди колдоо максаты менен окуу жайларына Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүрүзүү, Манастаануу, Сүйлөө маданияты деген атайын дисциплиналар сунушталган. Азыркы күндө балким Билим, илим министрлери тез-тез алмашып турган себебинен болсо керек-министрликтин жогорку деңгээлери канчалык даражада аткарылып, кандай көлөмдө кыскартылып же кайсы окуу жайында тап-такыр алынып ташталды деген суроолордун ажаатын ачкан жоопторду кимден угууга болот?

Болочок адистерди мамлекеттик тилди кызмат абалына жараша билүүгө, иш жүргүзүүгө, сүйлөөгө жана жазууга үйрөтүүдө фундаменталдык, техникалык, табият таануу ж.б. илимдер боюнча ЖОЖдордогу окутуу жаткан лекциялардын мамлекеттик тилде угулушу, окуу китептеринин жазылышы чечкиндүү мааниге ээ эмеспи. Биздин колдогу чектелген маалыматтар боюнча Медициналык академиянын профессору Б.Акматовдун «Хирургия» деген окуу китеби кыргыз тилинде сүйлөп жатат. Техника илимдеринин докторлору, профессорлор К.А.Кожобаев «Таштанды сууларды тазалоо тутумдарын долбоорлоо», Омуралиев А.С. «Статистика жана ыктымалдык назария» Маймеков З.К. «Жалпы жана чөйрө химиясынан» Кыргыз-Түрк «Манас»-университетинде 2001-2002-жылдардан бери кыргызча лекция окуп жүрүшөт. Бирок бул маселеге жонун салган, маани бербеген же караманча каршы болгон ЖОЖдор

кездешет. Эң өкүнүчтүүсү-мындай жогорку окуу жайларынын жетекчилери, ректорлору өзүбүздүн, кыргыз улутунун уул-кыздары экендигинде.

Мамлекеттик тилди окутуунун, анын колдонулушун өнүктүрүүнүн жүрүшүн көзөмөл эте турган органдардын дареги буга байланышкан Кыргыз Өкмөтүнүн Программасында (4,5) так көрсөтүлгөн, бирок алардын тийиштүү органдар, жеке мансапта отурган адамдар тарабынан өзү бүтөтүккө же көз жаздымда калтырылышы кыргыз коомчулугунун көңүлүн иренжитет.

Кыргыз тилинин кыргыз, орус мектептериндеги окутулуш абалы, алардын окуу китептеринин, куралдарынын мазмуну өзүнчө сөз кылууну күтөт.

Кыргыз тилинин, мамлекеттик тилдин, бул багытка беш кадам үлгү көрсөтө турган кыргыз тили илиминин көйгөйлөрү биздин жеке баамыбызда ушулар.

Шилтемелер

1. Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндө Кыргыз Советтик социалисттик Республикасынын закону (1989-жылдын 23-сентябрында он биринчи шайланган Кыргыз ССР Жогорку Советинин кезексиз онунчу сессиясында кабыл алынган) –Фрунзе, 1989
2. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери . Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому. 1995-жыл, 7-март №65
3. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери (жаны редакциясы) Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын токтому. 2002-жыл, 28-июнь, 3№830-11
4. Кыргыз республикасынын Президентинин Указы. 2000-2010-жылдары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин өнүктүрүү программасы жөнүндө. 2000-жыл, 20 сентябрь, ПУ№268
5. 2000-2010-жылдары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин өнүктүрүүнүн программасы. №1 тиркеме. КР Президентинин 2000-жыл, 20-сентябрь №268 указы менен бекитилген.
6. КРнын Өкмөтүнүн токтому. Мамлекеттик тил жана маданият институтун түзүү жөнүндө. 2001-жыл, 15-март, №99.
7. «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» мыйзам (2004-жылдын 12-февралында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан кабыл алынган)-Бишкек, 2004
8. Кыргыз Республикасын Президентинин Жарлыгы. Эки тилдүүлүктү (билингвизм) өнүктүрүү боюнча мамлекеттик саясатты андан ары өркүндөтүү жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жана расмий тилдеринин натыйжалуу иштеши үчүн зарыл шарт түзүү боюнча чаралар жөнүндө. 2004-жыл, 2-апрель, ПЖ№120
9. Кыргыз Республикасынын өкмөтү. Токтом. Мамлекеттик тилди өнүктүрүү үчүн уюштуруучулук, материалдык-техникалык шарттарды түзүү боюнча чаралар жөнүндө. 2004-жыл, 28-декабрь, №958
10. Аттестация (бюллетень) КРнын Улуттук Аттестациялык Комиссияны.-Бишкек, 2005
11. Государственный образовательный стандарт высшего образования. Издание официальное.-Бишкек, 1996
12. Мусаев С.Ж. (жооптуу редактор). Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы.- Бишкек.2004
13. Орузбаева Г.О. Лингвистикалык терминдердин орусча кыргызча сөздүгү.-Фрунзе, 1972
14. Ибрагимов С. Мамлекеттик тилди ЖОЖдордо окутуунун типтүү программасы.-Бишкек, 2004
15. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери(жаны редакциясы)- Бишкек,2008 КРнын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын токтому. 2008, 26-июнь, №567.

Курманбек ТОКТОНАЛИЕВ,
филология илимдеринин доктору,
профессор

КЫЛЫМ КАРЫТКАН КЫРГЫЗ ТИЛИ

Тил – татаал кубулуш. Азыркы мезгилге чейин тилдин кантип келип чыккандыгы жөнүндө илимде, тактап айтканда, адам таануу илиминде так маалымат жок. Тилге илимдин ар тармагынан аныктама берүүгө болот: филологиялык, психологиялык, лингвистикалык, физикалык ж.б. Тилчи окумуштуулар тилдин маанилик максатына, аткарган кызматына, грамматикалык түзүлүшүнө карата көбүнчө төмөндөгүдөй аныктама берип жүрүшөт:

а) функционалдык көз караштан алганда, тил адамдарды бири-бири менен байланыштырып туруучу негизги курал, тактап айтканда, ой-пикирди, сезим-туюмду аныктап, тактап, аны билдирип туруучу негизги каражат;

б) тилди системалык көз караштан алганда, тил айрым бирдиктердин жана бирдик эрежелеринин жыйындысы, башкача айтканда, тилдин жалпы эле түзүлүшүнүн колдонулушу;

в) тилди тарыхый көз караштан алганда, тил коллективдүү социалдык жашоонун эң жогорку натыйжасы. Жаратылышта коллективдүү социалдык иерархияны сактап жашаган айбанаттар кенири жолугат. Алар бири-бирине ар түрдүү информацияны, билдирүүнү билгизүү менен гана чектелишет. Окумуштуулардын изилдөөлөрү боюнча шимпанзе 75ге жакын ар түрдүү белги берүүчү сигналдарды бере алат. Бирок бул сигналдар фонетикалык жактан калыптанган же тыбыштардын өз ара биргелешкен курамы болуп саналабы? Азырынча бул маселе толук чечиле элек. Ал эми тил болсо адам баласынын табиятына берилген табигый системалык-структуралык кубулуш. Бирок индивид коомдо, адамдардын арасында жашаганда гана тилди байланыштын куралы катары колдоно алат. Тилдин материалдык жактан функционалышы тарыхый-социалдык чөйрө курчаган индивиддин психологиялык жүрүм туруму менен тыгыз байланыштуу.

Демек, адам баласынын тили-өзүнчө структурага жана мааниге ээ болгон сейрек кездешүүчү кубулуш. Ал адамдарды бири-бири менен өз ара байланыштырып туруучу негизги курал гана болуп саналбастан, конкреттүү тилде сүйлөгөн элдин, улуттун тарыхын, маданиятын, адабиятын, каада-салтын, нарк-насилин, психологиясын, философиясын ичине камтыган курулуш да болуп саналат. Окумуштуулар азыркы учурда дүйнө жүзүндө 5651 тил бар деп жүрүшөт. Бул да так маалымат эмес, мүмкүн андан да көптүр. Ошол тилдердин арасында аз болгондо алты миң жылдык тарыхты кечирген, Орто Азиядагы эң байыркы элдердин бири болуп эсептелген кыргыз элинин улуттук тили – кыргыз тили да кирет. Кыргыз тилинин качан пайда болгондугу жөнүндө тарыхта так маалымат жок. Ошондой болсо да кыргыз тилинин пайда болуу жана өнүгүү этабын негизинен жети доорго бөлүүгө болот:

1. Алтай доору, эң байыркы доор;
2. Шумер доору- бул доор б. з. ч. 6- кылымдан б. з. ч. 1- кылымдарга чейин созулат.
3. Хун доору – бул доор биздин заманга чейинки I кылымдан биздин замандын V кылымдарына чейин созулат;
4. Байыркы кыргыз доору (биздин замандын V-X кылымдары);
5. Ортоңку кыргыз доору (биздин замандын X-XV кылымдары);
6. Сонку кыргыз доору (XV-XX кылымдар);
7. Жаңы кыргыз доору (XX кылымдын 20-жылдарынан тартып).

Буга чейин түрк тилдеринин өнүгүү этаптарын профессор Н.А.Баскаков төмөндөгүдөй доорлорго бөлүштүргөн:

1. Алтай доору – түрк тилдеринин монгол тилдеринен өтө алыстай элек учуру жана ошол тилдердин өздөрү да тунгус-манжур, япон, корей тилдеринен бөлүнө элек кездери;

2. Хун доору (V-к чейин).

3. Байыркы түрк доору (V-Xк.). Бул үч мезгилге бөлүнөт: тукуй (V-VIII к), байыркы уйгур (VIII-IX к) жана байыркы кыргыз (IX-X к) (Баскаков, Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 148).

Профессор Э.Р.Тенишев түрк жазма эстеликтеринин негизинде-байыркы түрк тилдеринин доорун -үч хронологиялык деңгээлдерге -V-X кылымдарга, орто түрк доорун X-XV к. жана жаңы түрк доорун XV-XX кылымдарга бөлүштүрөт. (Тенишев, Древнекыргызский язык Б., 1997).

Академик Б.М. Юнусалиев кыргыз тилинин өнүгүшүн үч мезгилге бөлүштүрөт:

1. Байыркы мезгил (VIII-IX к).

2. Ортоңку мезгил (X-XV к).

3. Жаңы мезгил (XV к башталат):

а) XV-XVIII к. кыргыз урууларынын түштүк аймагында жашашы, иран, араб сөздөрүнүн кыргыз тилине кириши;

б) XVIII-XX к. Октябрь революциясына чейинки мезгил;

в) Совет мезгили –1917 жылынан тартып. (Б.М.Юнусалиев, Тандалган эмгектер, 1971, 26).

Академик Б.О.Орузбаева кыргыз тилинин өнүгүш доорун төрт этапка бөлөт:

1. I-VIII к. кыргыздардын Энесайда жашап турган учуру.

2. VIII-XIII к. кыргыздардын Энесайды батышка Алтайга жыла баштаганы.

3. XIV-XVI к. Тянь-Шандагы мезгил.

4. Жаңы кыргыз мезгили XVI к. тартып азыркы мезгилге чейин. (Орузбаева, Кыргыз адабий тилинин жалпы негиздери жөнүндө Фрунзе, 1968, 283).

1. Алтай доору. Бул мезгилдердеги кыргыз тили кантип жаралган жана кандай өнүккөндүгү жөнүндө материалдар жок. Бирок кыргыз тилинин алтай доорундагы өнүгүш этабын урал-алтай тилдеринин генетикалык жакындыгы теориясынан карап, фино-угор, түрк, монгол, тунгус-маньчжур, корей, япон жана кыргыз тилдеринин фонетикалык түзүлүшүн, лексикалык окшоштуктарын салыштырып типологиялык жактан изилденгенде гана алардын өнүгүү этабын аныктоого болот. Алтай доорунда жогоруда аталган тилдер генетикалык жактан өтө жакын болгондугун М.А.Кастери, В.В.Радлов, Б.И.Владимиров, Г.Рамстед, В.Котвич ж.б. окумуштуулар далилдеп кетишет. Урал-алтай тилдеринин генетикалык жакындыгын биринчилерден болуп швед офицери И.Ф.Страленберг тарабынан айтылган. Ал Полтава согушунда туткунга

түшүп калып, Сибирге-Энесайга сүргүнгө жиберилген. Ал ошол жердеги балбал таштардагы жазуучуларды кагазга түшүрүп, 1730-жылы Стокогольмго кайтып келгенде «Das word and Ostliche Thcil von Europa and Asia» деген эмгегин жарыялайт. И.Ф.Страленберг Энесайдагы Минсуу өрөөнүндөгү таштардагы жазууну байыркы финно-угор тилине тиешелүү жазуулар болгон деген ойду айтат.

Албетте, ал кийин даниялык окумуштуу В.Томсен тарабынан жокко чыгарылып, Энесайдагы жазуулар байыркы түрк тилине тиешелүү экендиги далилденди.

Өткөн XIX жана XX кылымдарда Алтай теориясын колдоп, аны андан ары өнүктүрүүгө О.Н.Беглингк, Б.Я.Владимиров, В.Томсен (Дания), Г.Рамстедт, О.Донкер (Финляндия), И.Будени (Венгрия) сыяктуу окумуштуулар салым кошушса, кээ бир советтик жана чет өлкөлүк окумуштуулар (А.М.Шерба, Дж.Клоусон, Г.Санжаев ж.б.) ал теориянын тууралыгына шектенишкен. Башкыр профессору Дж.Г. Киекбаевдин «Введение в урало-алтайское языкознание» (Уфа, 1972) деген эмгегинде урал-алтай тилдерине кирген түндүк-азиялык тобу таш доорунан тартып биздин заманга чейинки 10 кылымдарга чейин калыптанышы мүмкүн деген ойду айтат.

Биздин заманга чейинки VI миң жылдыкта алтай тилдерини тобу өзүнчө бөлүнүп чыгат, ал эми б.з.ч. V миң жылдыкта түрк тилдери өзүнчө бөлүнүшү мүмкүн.

Урал-алтай тилдеринин окшоштугу төмөндөгүдөй тилдик белгилер менен далилдөөгө болот:

1. Үндүүлөрдүн үндөштүк (сингармония) мыйзам-ченемдүүлүгү;
2. Грамматикалык роддордун жоктугу;
3. Артиклдардын жоктугу;
4. Агглютинативдик түзүлүшү;
5. Сан жана сын атоочтордун заттарды аныктоодо маанисинин өзгөрбөшү;
6. Таандык атоочтордун бар болушу;
7. Предлогдун жоктугу;
8. Сан атоочтон кийин зат атоочтун жекелик санда колдонулушу.

Мына ушундай тилдик окшош эрежелерден отуздан ашык белгини табууга болот.

Биздин эрага чейинки III жана II миң жылдыктарда Орто Азия өлкөсүндө Коло кылымынын доору башталган. Бул доорду окумуштуулар “чегилген таштуу көрүстөн” доору деп аташкан. Бул доордогу жазуулар жана ташка чегилген сүрөттөр биздин байыркы ата-бабаларыбыздын аалам таануу чектери жана анын өнүгүүсүндөгү көркөм кабыл алуу диалектикасы, дүйнөнү таанып билүүдөгү ритуалдык кабылдоолору болуп саналат. Кандай гана болбосун коло доорундагы ташка чегилген жазуулар, сүрөттөр байыркы биздин ата-бабалардын дүйнө таануу мифологиясы, аны чагылдырып турган элдик маданият дөөлөт, мурас, керемет кол өнөрчүлүк, жан дүйнө, үрп-адат, салт жана тарых. Кыргызстандын аймагында коло доорунан калган эстеликтердин бири – “Саймалуу таш” деген ат менен белгилүү, сүрөт-жазма пиктография Ноокат-Жаны-Ноокат районуна караштуу “Маданият” айылынын түндүк-батыш багытындагы Чили-Сай аска тоосунун бетине чийилген. Чили-Сай чиймеси-байыркы сүрөт-жазма катары эсептелип, коло дооруна таандык. Анын коло дооруна таандык экендигин эч ким тана албайт. Чили-Сай чиймесин терең изилдеген фанат-окумуштуу, филология илимдеринин доктору Л.Жусупакматов мындай ойду айтат: “Ал бери болгондо биздин эрага чейинки бир миңинчи жылдык агымында бүткөн жазма. Бирок бул түшүнүктү белгилүү бир чек менен кароо ыңгайлуу. Анткени бул

жазма эки чоң бөлүктөн, б.а. сүрөт-жазма жана үн жазуу (фонография) бөлүгүнөн турат.

Булардын биринчиси жогорку бүтүм, коло доор бүтүмү. Ал эми алардын экинчисине келгенде, бул көрүнүш байыркылардын согды, түрк жана араб жазмаларына окшош жерлери байкалат. Чындыгында бул жазма байыркы учурдун үч доорунда-согда, түрк дана Орто Азияга араб маданиятынын келип кирүү учурунда бүткөн болуу керек” (Л.Жусупакматов, “Ноодогу кат” Бишкек, 1992, 4).

Мындай коло доорундагы сүрөт-жазма эстеликтер Кыргызстандын аймагында өтө эле арбын жолугарын белгилеп кетмекчибиз. Алар кыргыз элинин, кыргыз тарыхынын, жазуусунун, тилинин көөнөрбөс байлыгы болуп саналарын эч ким күмөн санабайт.

2. **Шумер доору**- бул доор б. з. ч. 6- кылымдан б. з. ч. 1- кылымдарга чейин созулат. Бул доордо кыргыз эли менен шумер эли коңшулаш жашаган тектеш эл болгон.

Тарыхый булактарга таянсак шумерлер б.з.ч. V-миңинчи жылдыкта чыгышта жашагандыгы белгилүү. Улуттук тил – ошол тилде сүйлөгөн элдин тарыхын аныктайт. Ал эми тилдердин, болгондо да тектеш тилдердин окшоштугу тилдин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык түзүлүшүнө карата аныкталат.

Тилдик материалдар көрсөткөндөй шумер тили азыркы түрк тилдериндей эле агглютинивдик мүнөзгө ээ болгон. Тактап айтканда, алардын тилинде да унгу сөз өзгөрбөй, жаны маани-унгу сөзгө уланды же куранды мүчөнүн алдынан же артынан жалгаштыруу аркылуу жасалган. Кыргыз жана шумер тилдери структуралык жактан гана эмес, лексикалык жактан да окшоштугун көрөбүз.

Төмөнкү сөздөрдү салыштырып көрөлү:

Шумер кыргыз-орус сөздүгү¹

Шумер сөздөрү	Кыргыз сөздөрү	Орусча котормосу	Шумер сөздөрү	Кыргыз сөздөрү	Орусча котормосу
Аз	аз	мало	Жаз	жаз	писать
Ава	аба	старший брат	Жюн	жүн	шерсть
Ме	мен	я	Жол	жол	дорога
Не	не(эмне)	что	Жыр	ыр	песня
Ер	эр	воин, мужчина	Жарым	жарым	половина
Ту	туу	родить	Чолпан	чолпон	звезда
Үш	үч	три	Чибин	чымын	муха
Уд	от	огонь	Кур	кур	сооружать
Узук	узун	длинный	Кан	кан	кровь
Ешик	эшик	дверь	Сан	сан	число
Аур	оор	тяжесть	Икка	эки	два
Жау	жоо	враг	Буз	буз	ломать
Жер	жер	земля	Юз	үз	рвать
Кал	кал	оставаться	Алты	алты	шесть
Кыз	кыз	девушка	Ел	өл	умри
Куш	куш	птица	Сен	сен	ты
Жарык	жарык	светло	Сок	сок	бей

¹ Проф. Ө. Осмоновдун материалынан пайдаланылды.

Тил таануу илиминин теориясы боюнча мындай кыска унгулуу сөздөр алгачкы пайда болгон сөздөрдүн катарына кирет. Биздин заманга чейин 5 миңинчи жылдыктарда жашаган шумер тили менен кыргыз тилинин мындай окшоштугу-кыргыз тилинин байыркы тилдердин катарына кирерлигин аныктап турат. Шумер жана кыргыз тилдери фонетикалык жана лексикалык жактан гана окшош болбостон, сүйлөм курулушу жагынан да, атүгүл жазмасы боюнча окшошуп турат. Демек булардын тектеш эл экендигине эч ким күмөн санабайт.

Шумер жана кыргыз элдеринин тектештиги жөнүндө профессор Ө.Осмонов төмөнкүдөй өтө кызыктуу ойду айтат: «Байыркы шумерлер менен байыркы кыргыздардын тектеш экендигин айгинелеген дагы бир катар аргументтер бар. Алсак, шумерлерде да кыргыздар сыяктуу акындардын төкмөчүлүк жана айтыш өнөрү болгон. Шумерлер да эпос жараткан. Баса белгилей турган аргумент, алардын «Гилгамен» эпосунда шумерлер кош дарыянын ортосуна көчүп келгенге чейин Теңир Тоодо, т.а., азыркы Кыргызстандын түндүгүндө, өзгөчө Ысык-Көлдүн айланасында жашагандыгы жөнүндө маалыматтар айтылат. Кызыгы, шумерлер да киши өлгөндө өкүрчү, аялдары эри өлгөндө бетин тыткан, кошок кошушкан. Шумерлерде да адам өлгөндөн бир жыл өткөрүп аш берүү, күлүк чаап, оюн-зоок уюштуруу салты болгон. Акындары аш-тойлордо жар чакырып, майрамдарда үймө-үй кыдырып жарамазан сыяктуу каалоо-тилектерди айтып ырдашчу экен».

(Жогоруда аталган газетта). Албетте бул фактылар тарыхый, адабий, лингвистикалык жактан өзүнчө изилдөөнү талап кылат.

Кантсе да шумер жана кыргыз тилдери тектеш тилдер экендиги лексикалык материалдар менен оңой эле далилденет

2. Хун (гуни, сюнь) доору. Бул доор биздин эрага чейинки I кылымдардан гартып, биздин замандын IV-V миң жылдарына чейинки мезгилди ичине камтыйт. Хуннулар Монгол талааларында жана Байкал бойлорунда көчүп-конуп жүрүшкөн эл болгон. Кыргыздар хуннулар менен коңшу жашашкан. Биздин заманга чейин 205-201-жылдарда динлиндер менен кыргыздарды (гянгундарды) хуннулар басып алган деген кабар кытай жазмаларында жазылып калган. Хуннулар менен кыргыздар тен ата болуп, эрегишип, жайыт талашып, бири-бирине үстөмдүк кылып турушкан. Кыргыздардын да монголия гоо-талааларында жашап өткөндүгүнүн бир далили-Монголиядагы «Кыргыз нур» деген көлдүн бүгүнкү күнгө чейин сакталып калышы. Академик В.В.Бартольд да бул жөнүндө мындай ойду айткан: «Монголияда кыргыздардын үстөмдүгү кыска убакытка созулгандыгына карабастан, кыргыздар жөнүндөгү эскерүүлөр монголдордо ушул кезге чейин сакталып калган, балким Монголияны монголдор ээлеп алганга, чейин бул өлкөдө жашаган жана үстөмдүк кылган акыркы эл кыргыздар болгондунан ушундай болуусу ыктымал. Батыш Монголиядан дээрлик Орхонго чейинки бүт мейкиндикте кезиккен байыркы мүрзөлөр «кыргыздыкы» делет, анын ичинде чынында кыргыздарга гана таандык экендигин таанууга болбойт». (В.Бартольд, Кыргыздар, 1997, 36).

«Кыргыз» деген этноним биздин заманга чейинки 201-200-жылдардагы кытай жазмаларында жазылып калгандыгы тарыхта белгилүү. Дегеле бу кыргыз элинин тарыхын жана кыргыз тилинин тарыхын байыркы кытай жазмаларынан издегенибиз оң. Байыркы кытай тилин билген кыргыз окумуштуу болсо көп нерсени таап, далай илимдеги талаш маселелердин башы ачылат эле. Бизге белгилүү болгондой байыркы кытай жазууларында «кыргыз» деген этноним ар түрдүү тамга белгилери менен жазы-

лып келген. Алар: ге-кун, дзян-кун, ху-гу, ге-гу, хи-гу, шйа-дзя-си, ки-ли-ши-си, хи-ли-дзи-си деген тыбыштык өзгөчөлүктөр менен белгиленген.

Кытай тилинин тыбыштык түзүлүшүндө муундардын аягына үнсүз тыбыштар: p, -t, -l келбегендиги белгилүү, ал эми аталган тыбыштар сөздөрдүн аягында же муундар аягында келип калса окулганда дээрлик айтылган эмес. Демек, кытай тилинде «P» тыбышы муундар ортосунда айтылбагандыгына байланыштуу «кыргыз» деген этнонимди кандай айтылса ошондой айта да, жаза да албашы тилдин орфоэпиялык нормасынан алганда мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат.

Экинчи жагынан байыркы кытай тили менен азыркы кытай тили көп жагынан айырмаланат. Буга төмөндөгүдөй мисал келтирүүгө болот: азыркы кытай тилинде муун башында «d/z», «ch», «x» (c) болсо, байыркы кытай тилинде «q», «k», «h» болгон. Ошондуктан алар «кыргыз» деген этнонимдин баш тамгасын «к» тыбышы менен эмес «g» тыбышы менен жазышкан. Биз «русский» деген сөздү «орус» деп жазып жүргөндөй эле көрүнүш. Мүмкүн кытай тилиндеги «кыргыз» деген сөздүн ар түрдүү транскрипцияда жазылышы аталган, этноним кытай тилине башка тилдер аркылуу кириши да ыктымал. Мисалы, Тан доорунда, тактап айтканда 1280-1368-жылдарда кыргыздарды «dzi-li-dzi-si», «chi-er-dzi-si», «chi-li-dzi-si» деп атагандыгы белгилүү. Бул ойду кытайлык профессор Ху-Чжень-хау да ырастайт: «...биз gekun» дан «dzi-li-dzi-si»ге чейин бардык аталыштар «KHYRCHYZ» (GYRGYZ) деген этнонимдин ар кайсы доорлордо кытайча тыбыштык жактан которулган ар түрдүү айтылыштары экендигин белгилейбиз» (Ху-чжень-хау. Кытайча тарыхый китептердеги байыркы кыргыздардын этноними жөнүндө» БКТАП, Бишкек, 2001).

Бүгүнкү күндө кыргыз тарыхчылары, тилчилери кытай тилин билбегендигине байланыштуу кытай жазмаларындагы кыргыз эли жөнүндөгү маалыматтар азырынча ак барак бойдон калууда. Бирок ошол эле мезгилде кытайлык кыргыз окумуштуулары, кыргызтаануу боюнча изилдеп жүрүшкөн кытай окумуштуулары алгылыктуу иштерди жүргүзүп келишүүдө. Кытай эл Республикасынын улуттар институтунун профессору Хун-Жин-хау кытай тилинде кыргыз сөздөрү бар экендигин белгилеп, «чон», «чан», «шан (шандуу), кан (темирди кандоо) ж.б. бир нече сөздөр кытайча айтыларын көрсөтсө, ал эми академик К.К.Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» алтымышка жакын сөз кыргыз жана кытай тилинде жолугарын белгилеген. Кыргыздын өнү-түсү монголоид болгону менен европалыктарга окшош болгон. Кытайлык булактарда кыргыздар славяндар менен түрк урууларынын ассимилдешкендигинен келип чыккандыгы жөнүндө жазылган. Байыркы кыргыздардын чачтары сары, кызыл жүздүү, көк же жашыл көздүү болуп, европалык рассага жакын болгонун академик В.Бартольд да жазып кетет.

Хунну доорундагы кыргыздардын жазмасы байыркы түрк -рун жазмасына негизделиши ыктымал. Ошол мезгилдеги кытай тилиндеги «Чет тилдер сөздүгү» деген китепте айрым түрк сөздөрү жазылып калгандыгын айрым тарыхый булактардан көрөбүз (В.Ф.Каховский, Происхождение чувашского народа Чебоксары, 1965).

Тэнри хуту – деген сөз жогоруда аталган сөздүктө жолугат. Бул сөздүк биздин заманга чейинки I кылымда жазылган. Тэнри – кыргыз тилинде көк, асман дегенди туюнтат, ал эми хуту, хото-бала, уул дегенди билгизет. Албетте, бул сөз айкалышын кыргыздын гана сөзү деп кесе айтыш кыйын. Анткени монгол-түрк тилдеринде «Тэнгри» деген сөз асман, көк, Көкөтенир дегенди билгизет.

Материалдардын дээрлик жоктугунан хунну доорундагы кыргыздардын тили, жазмасы жөнүндө толук маалымат берүү оордукка турат. Ошондуктан бул маселе кыргыз тилинин байыркы тарыхтарынын ак барагы бойдон калат.

4. Байыркы кыргыз доору. Бул доор биздин замандын V-X кылымдарына туура келет.

Тюркология илиминде кыргыз тилинин калыптанышы жана тарыхый жактан өнүгүшү жөнүндө бирдиктүү пикир жок. Кыргыз тилинин калыптанышы жана тарыхый жактан өнүгүшү жөнүндө орус окумуштуулары академик А.А.Самойлович, С.Е.Малов, профессорлор Н.А.Баскаков 1950-жылдардагы түрк тилдерин изилдеген эмгектеринде учкай жазып кетишет. Алардын пикирлери боюнча кыргыз элдик оозеки тилинин калыптаныш тарыхы үч доорду камтыйт. Бул пикирди академик Б.М.Юнусалиев дагы 1959-жылдары жазган илимий иштеринде ырастап кетет.

Ал эми белгилүү тюрколог, профессор Э.Р.Тенишов 1997 жана 2002-жылдарда жазган илимий эмгектеринде чынында эле кыргыз тилинин калыптанышы жана тарыхы жактан өнүгүшүн үч доорго алып барып такайт. Бул жөнүндө биз жогоруда жазганбыз.

Илимий макалада азыркы кыргыз тилинин тарыхый жактан калыптанышы, өнүгүш тарыхы, байыркы лексикалык катмары, тыбыштык түзүлүшү, башка тилдер менен байланышы, жазуусу байыркы кыргыз доорунда калыптангандыгы дээрлик бардык тюркологдор илимий эмгектеринде белгилешет. Улут менен катар улуттук тил да тарыхый жактан бирдей өнүгөт. Алар бири-бири менен тыгыз байланышта болот.

Кыргыз оозеки тили менен кошо кыргыз жазма тили пайда болгондугу тарыхта белгилүү.

Байыркы кыргыздардын биздин доорго чейин жеткен китептери – таштагы оймоочиймелери жана жазуулары болуп эсептелинет. Кыргыз тили тарыхый узак мезгилди басып өткөн. Кыргыздар б.з. чейинки алтынчы кылымда эле Эне-Сайда өздөрүнүн алгачкы мамлекетин түзүшкөндүгү белгилүү. Байыркы кыргыздар биздин заманга чейинки доордо эле тарыхта белгилүү болгондой Орхон Энесай жазууларын пайдаланышкан. Азыркы учурда табылган байыркы кыргыздардын таш жазууларынын саны 120дан ашып калды. Алардын көпчүлүгү Орхон Энесай, Миң-Суу өрөөнүндө 85, Монголияда, Таласта 16, Фергана, Ысык-Көлдө, Кавказда, атүгүл Венгрияда жолуккан жазуулар бар. Белгилүү тюрколог И.А.Батмановдун пикири боюнча булардын таралган борбору байыркы кыргыздар жашаган жерлерге туура келет. Энесай эстеликтеринин качан жазылгандыгы жөнүндө так маалымат жок. В.В.Радлов б.з. 7-8-кылымда пайда болгон дейт, С.Э.Малов шарттуу түрдө 5-6-кылымга такайт, ал эми Хакас окумуштуусу Кызыласов 9-10 кылымга алып барат. И.Батманов Таластан табылган жазуулардын Энесайдагы кыргыздар 5-9 кылымда ала келген болуш керек деген божомолун айтат. Орхон Энесай текстерин түзүүчүлөр колдонгон жазуулар өзүнчө бир белгилердин бирдиктүү системасын түзөт. Алар статистикалык жагынан гана айрымаланат. Орхон эстеликтери жогортон төмөн, оңдон солго карай окулуп, жазылат. Анда баш жана кичине тамгалар жок. Энчилүү жана жалпы аттар бирдей даражада жазылган. Сан атоочтор сан менен эмес тамга менен белгиленген. Үндүү тыбыштар сөз ичинде бирде жазылса, бирде жазылбай калган. Орхон Энесай эстеликтеринде сакталган байыркы кыргыз алфавити 38 тыбыштан турат. 10 кылымдын аягында кыргыздар Орхон Энесай жазмасынан уйгур жазмасына өтүшкөн.

Орхон Энесайдагы руна жазма эстеликтерин В.В.Радлов, В.Томсен, Е.Малов сыяктуу окумуштуулар кыргыздыкы деп эсептешет. Чынында эле кыргыздар ошол руна жазма эстеликтери табылган Энесайдагы Миңсуу ойдуңунда V кылымдарда мекендегени белгилүү.

V-VI кылымдарда Ортоңку Эне-Сай ойдуңун ээлеген кыргыздар мамлекет түзгөндүгү, алар Алтай, Саян, Кан тоолорунун жака белинде Айдың көлүн жээгинде көчүп-конуп жүрүшкөндүгү тарыхый булактарда жазылат.

VII кылымдын аягында Көгмөндү ойдуңунда көчүп жүрүшкөн кыргыздар Барсбекти хан көтөрүшкөн. Миңсуу өрөөнүндөгү Айдың көлдүн тегерегинен табылган таш жазууларда кыргыз каганы Барсбекти жана Тибетке элчи болуп кеткен иниси жөнүндө жазуулар бар экендигине күбө болобуз. Орхон Энесай жазууларындагы тексттерде Барсбек жөнүндө төмөнкүдөй маалымат кездешет: Барс бег эрти, каган ат бунта биз биртимиз, сиңлим кунчуйуг биртимиз; өзи йаңылты, каганы өлти, будуны күн кул болты. «Көгмен пир суб иднсиз калмазун», - тийин, аз кыргыз будуныч йарат (ып) келтимиз сүнүс демиз илин... Йашына кыргыз тана сүледимиз; сүнүч батыма карыг сокипен, көгмен йышыч тога йорып, кыргыз будуныг уда басдымыз; Кыргыз каганын өлтүртүмиз, илин алтымыз... башлайу кыргыз каганыг балбал тиктим...» (Орхон-Енесей текстери, 1982, 54-67).

Азыркы кыргыз тилине бул текст мындай которулат: «Барсбек эле каган атагыңды мында биз бердик, сиңдимди жар кылып бердим. Өзү жаңылды, каны өлдү, эли күн, кул болду. Көгмөн жер суусу ээсиз калбасын деп, аз кыргыз элин (журтун) карап келдик, сүнгүштүк (найза сайыштык) эли менен... Жазында кыргызга карай жортулдадык. Сүнгү (найза) бою карды жиреп, көчмөн черик (жышын) ашып кыргыз журтун уйкуда бастык... Кыргыз канын өлтүрдүк, элин алдык (чаптык)... Кыргыз каганды баштап балбал тиктим...»

Орхон Энесай жазууларында кыргыздар жөнүндө көптөгөн маалыматтар бар. 1909-жылы түштүк Монголиядан Г.И.Рамстетд тарабынан табылган. «Кыргыз уулуна» арналган текстте мындайча жазылган: «Мен Йаглакар хандарын Уйгур өлкөсүнөн кууп чыктым. Мен кыргыз уулумун. Мен Бойла-Кутлуг-Йарган. Мен –Буйрук Кутлуг Бага-таркан еге. Менин атагым чыгыш менен батышка тарады. Мен бай элем: менин ондогон айылым, менин жылкыларым сан жеткис эле. Менин жети иним, үч уулум, үч кызым бар болчу. Өз уулдарымды үйлөнтүп, кыздарымды калыңсыз күйөөгө бердим. Өз наасатчыма (дин боюнча) мен жүз тору ат бердим. Мен уул, кыздарымдын балдарын көрдүм. Эми мен өлдүм, мен (алардан) кеттим! Менин уулдарым! Адамдар арасында менин насаатчымадай болгула! Ханга кызмат өтөгүлө! Эр болгула!» (Орхон –Енисей тексттери, 1982, 190-191).

Бул жазуу VIII кылымдардагы байыркы кыргыздарга таандык. Анткени ошол кылымдарда, тактап айтканда, VIII-IX кылымдарда, кыргыздар «Улуу держава» күтүп, уйгурлар жана башка элдер менен тең ата болуп турушкан.

Бул аргументти профессор С.Е.Маловдун айткан ойлору менен бекемдесек болот: «Памятники киргизские в этом общем государственном смысле, язык общий, стандартный... памятники эти могли принадлежать покойникам киргизам, и тувницам, и тофаларам (карагасам), и возможно и кому другому. Во всяком случае сюда же можно включить частично и группу, которая теперь у нас именуется хакасский. Эти группы по «Киргизскому великодержавию» у меня здесь именуется и могут именоваться киргизским. Таким образом можно сделать вывод, что язык енисейских па-

мятников письменности V в представляет собой дрений кыргызский язык» (С.Е.Малов. Енисейская письменность тюрков. Текст переводы М., 1952, 7).

Белгилүү тюрколог, кыргыз тарыхынын күйөрманы Ю.С.Худяков Алтайдан жакында кытай императорунун кыргыз каганына жиберген IX кылымга таандык мрамор ташын тапкандыгын, ал ташта төмөнкүдөй жазуу болгондугун зор шыктаануу менен жазат: «Жакында эле Тоолуу Алтай аймагынан кыргыздардын тарыхы тууралуу жаңы далилдерди таптык. Андан мурда изилдөөлөрдү Хакасияда жүргүзгөнбүз. Кытай императору Кыргыз каганына жиберген мрамор табличкаларын тапканбыз. Анда Кыргыз каганынын баатырдык иштери, даанышмандыгы баяндалган. Андагы бир маанилүү нерсе-кагандын кайсыл убакта жашаганы жазылып калыптыр. 866-жыл экен. Бул кытайды Тань династиясы башкарып турган мезгил. Башкача айтканда, мындан, ошондогу Кыргыз каганаты Тань империясы менен жакшы мамиледе турганын ачык байкайбыз» (Худяков, Итоги и перспективы изучения истории и культуры кыргызов в Саяно-Алтае и Центральной Азии. Бишкек, 2001, 26).

Байыркы түрк эстеликтеринде 8 кыска (а, е, о, ө, у, ү, ы, и) жана 8 созулма үндүүлөрдүн (аа, ее, оо, өө, уу, үү, ыы, ии) болгондугу белгилүү. Байыркы созулма үндүүлөрдүн көптөгөн түрк тилдеринде кыскарып, айрым түрк тилдеринде сакталып калгандыгын Щербек, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Б.Серебренников, Н.З.Гаджаева ж.б. окумуштуулар өз изилдөөлөрүндө жазып кетишкен. Ал эми азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн кийинчерээк пайда болгондугу, ошону менен бирге байыркы кыска үндүүлөрдүн бардыгы азыркы түрк тилдеринин дээрлик бардыгында жолугарын көрөбүз.

Байыркы түрк жазуу эстеликтеринде он алты үнсүз тыбыш колдонулган: б, г, д, з, й, к, л, м, н, н, и, р, с, т, ч, ш. Азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн: ж, в, х, һ, тыбыштары байыркы кыргыз жазма эстеликтеринде колдонулган эмес. Байыркы кыргыз жазмаларындагы үнсүз тыбыштардын жасалышы ордуна жана жасалыш ыгына карай бөлүнүшү азыркы кыргыз тилиндеги үнсүздөрдүн классификациясына окшош келет.

Байыркы кыргыз (түрк) жазма эстеликтеринде үндүү тыбыштардын үндөшүү мыйзамы сакталган. Орхон-Энесай эстеликтеринде тандай күүсүнө жараша эки же андан көп муундарда жалаң жоон жана ичке гана үндүүлөр жолугат: киши, элиг, аркар, агым, балык, балбал, бирик, идиш, буйур, каган, кылыч, огуз, тайгак, тогуз, улуг, уйгур, элчи, эркин, эмгек; эрин күүсүнө карата мисал: үдүр, үчүн, төрүсү, огул, күмүш, кутлуг ж.б.

Байыркы түрк эстеликтеринин сөздөрүндөгү муундардын негизги типтери төмөнкүдөй: V: у, и-ни, а-та, а-па; VC: аб, ер; CV: те, ба-га; SVC: бир, бар, баш; VCC: алп, аст; CVCC: корк, кырк, барс, төрт ж.б.

VIII кылымдын башталышында Орто Азияны арабдар басып алышкан. Алар араб тилин, ислам динин, араб маданиятын басып алган элге таңуулай башташкан. Жергиликтүү элге араб жазуусун үйрөтүү күч алган. IX-XI кылымдарда Орто Азияга, анын ичинен Кыргыз жерине саякатчылар, дин кызматкерлери көп келип, жергиликтүү элдин жашоо-турмушун, жер шартын, табиятын тилин, маданиятын, жолдорун жазып кетишкен.

5. Ортоңку кыргыз доору. Бул доорду биздин замандын X-XV кылымдары деп белгиледик. Ортоңку кыргыз доорундагы өтө бай энциклопедиялык эмгек болуп Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат түрк» – «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» эсептелет.

«Сөздүктө» өгуз, туркмен, ягма, чигл, карлук, кыпчак, басмел, чумул, ябаку, уйгур, кыргыз, булгар, татар, башкырт, печенек, сыяктуу түрк элдеринин тилдик жалпылыгы, айырмачылыгы, тарыхый, географиялык жайланышы, маданияты, үрп-адаты, жылдарды эсептөөсү, жылдыздарга ат коюу, дүйнөлүк карта жөнүндө маалымат берет.

Махмуд бин Хусейин ал-Кашгари каракандыктардын тектүү бүлөсүнөн чыккан Мухаммед бин Хусейиндин уулу. Атасы Ысык-Көл аймагынын борбору болгон Барскон шаарынын акими болгон. Махмуд 1008-жылы Кашгарда төрөгөн. Атактуу «Сөздүгүн» Балдат шаарында баштап, 1074-жылы бүтүрөт.

Кашкарлык Махмуддун «Сөздүгү» жалпы эле түрк элдеринин, анын ичинен кыргыз элинин маданиятына, тилине, тарыхына, каада-салтына тикеден-тике байланыштуу тарыхый зор эмгек. «Сөздүктү» материалдарды анализдөө менен кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүндөгү, грамматикалык формаларындагы, синтаксистик конструкцияларындагы, ошондой эле, сөздүк курамындагы өзгөчөлүктөрдү салыштыруу аркылуу аныктай алабыз.

Байыркы түрк тилдеринде да тыбыштык алмашуулар болгондугун Кашкарлык Махмуддун сөздүгүнөн жолуктурабыз: буга у//ы: бардум// бардым; у//н: келдүм// келдим; э//н: жүнчү//йенчү; и//е: кими//кеме деген тыбыштык алмашуулар ачык күбө болот.

Кыргыз адабий тилиндеги үндүүлөрдө төмөнкүдөй тыбыштык алмашуулар орун алат: а//е: адат//адет, атайы// атейи, э//и: мейман//мийман; э//а: эгер//агер; а//ы: чакыр//чыкыр, ташта//тышта; а//о: абалы// оболу, дабыш//добуш; ээ//өө: кечел// көчө.

Кыргыз тилинде үнсүз тыбыштар да алмашат: б//п: болот//полот, бычак//пычак; д//т: дарбыз//тарбыз, дөбө//төбө; с//з: ысык//ызык, заман//саман; й//ж: йол//жол; б//м: бен//мен ж.б.

Кашкарлык Махмуд үндөшүү закону үндүү тыбыштар менен катар үнсүз тыбыштарда боло тургандыгын көрсөткөн.

Сөздүктө 291 макал-лакап, 300дөй ыр жана ыр саптары камтылып, түрк тилдеринин лексикасына тиешелүү болгон 7500 (айрым маалыматтарда 9000 сөз) берилген. Сөздүктөгү материалдар 31 түрк диалектилерине тиешелүү.

Кашкарлык Махмуддун «Дивану лугат ат түрк» сөздөр жыйнагын кыргыз тилине которуп, аны кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык түзүлүштөрүнө салыштырып изилдөө-кыргыз тилинин тарыхый фонетикасын, тарыхый лексикасын терең изилдөөгө өбөлгө түзөт. Анткени ар бир тилдин нечендеген кылымдардан бери аткарып келаткан коомдук милдети ошол тилде сүйлөгөн улуттун пикир алышуусун камсыз кылуу менен, өзүнө тиешелүү фонетикалык жана грамматикалык закондору болот.

Академик А.Н.Кононов белгилегендей «Махмуд Кашгаринин эмгеги... бир катар түрк элдеринин фонетикасын, грамматика менен лексикасын өтө дилгир жана кылдат байкап сөздүн толук бүртүкчөлөрүнөн болуп, ошондой эле Хакандын (кара кагандык) түрктөр, түркмөндөр, огуз, йагма, чигил, кыргыздар тууралуу баа жеткис лингвистикалык, этнографиялык, фольклордук, географиялык, тарыхый материалдарды биздин заманга жеткирип берген бирден-бир турпатка ээ чыгарма болуп эсептелет». (Кононов А.Н., Советская тюркология, 1972, №2, 16-17).

Орто кылымда, тактап айтканда, X к. ортосунда Караханиддер династиясынын таасири күчтүү болгон. Ошол мезгилде Ысык-Көлдө чигилдер, Сырдарыя жээкте-

ринде-кенгерестер, Чыгыш Түркстан жеринде-йагмалар бийлик кылып турушкан. Бул уруулардын баардыгы Караханиддер империясы деп аталган.

Караханиддер доорунда «Кутадгу билик», «Диван лугат-ат түрк», «Хибасул-Хакайик», «Асхаб ул-Канф», «Китаб ал-Ансабы» ж.б. тарыхый жактан өтө зор мааниси бар эмгектер жазылган.

«Кутадгу билик» – «Кут алуучу билим» Жусуп Баласагын тарабынан 1069-1070-жылдарда жазылган. Жусуп Баласагын Чүй суусунун боюндагы Токмок шаарына жакын жерде жайгашкан Баласагын шаарынан болгон. Аталган эмгеги үчүн Жусупка «Улук Хас Хаджиб» деген атактуу наам берилген. Жусуп Баласагындын кайсы жылы туулгандыгы жөнүндө тарыхта так маалымат жок. Айрым окумуштуулардын божомолу боюнча ал 1010-1016-жылдарда төрөлгөн деген божомолдор бар. (Кононов, М.Кашкари –«Диван Лугит ат Түрк», Ташкент, 1971, 3-12).

Тюркология илиминде «Кутадгу билик» поэмасынын тили жөнүндө ар түрдүү пикирлер бар. Поэманын тилин С.Е.Малов байыркы уйгур тилине киргизет. Профессор Н.А.Баскаков аталган эстеликтин тилин уйгур-карлук тилинин негизиндеги адабий тилдин классикалык үлгүсү деген ойду айтат. (Баскаков, Тюркские языки, М., 1960, 131), Э.Р.Тенишев «Кутадгу билик» поэмасынын тили аралаш тил, караханиддердин элдик оозеки тилинен өзгөчөлөнгөн, түрктөрдүн орто кылымдагы жасалма адабий китеп тили деген пикирди айтат. (Тенишев, «Кутадгу билик», «Алтун ярук» // Срветская тюркология//, Баку, №4, 1970, 24-30).

Биздин оюбузча Ж.Баласагындын «Кутадгу билик» поэманын тили өз учурунда коомдук милдетти аткарган, бирок кандайдыр бир себептерден улам элдик негизден мурун бөлүнүп, дайынсыз жоголуп кеткен адабий тилдин жогорку денгээдеги бөлүгү болуп саналат. Бул оюбузду академик С.К.Кенесбаев бекемдейт: «Бул эстеликтердин тилинин бир катары байыркы замандардагы жана байыркы түрк тилдеринин түзүлүшүнө башка да жакындыгын айта келгенде, ошо замандагы түрк тилдеринин баарына орток грамматикалык, лексикалык элементтердин бар экенин эстен чыгарууга болбойт. (Кенесбаев, Казак халыктары мен тайпаларынын VI-VIII гасырлардагы маданияты, Казак ССР тарыхы, т I, 1975, 112).

Тарыхый маалыматтарга таянсак 1075-1144-жылдарда жазылган «Араб-парсы-түрк-монгол сөздүгү» түрк тилдери боюнча алгачкы сөздүк болуп саналат. Н.А.Баскаков, В.В.Бартольддун пикири боюнча аталган сөздүктүн тили биздин доордун XII-XIII кылымдарындагы Орто Азиядагы түрк адабий тилинин кайталанмасы болсо керек деген божомол айтат. (Баскаков, Введение в изучение тюркских языков М., 1962, 63).

Демек орто кыргыз доорунда жазылган түрк тилиндеги жазылып калган тарыхый эстеликтердин кыргыз тилине тике болбосо да кыйыр түрүндө тиешеси бар деп ойлойбуз.

«Китеб тарджуман түрки ва аджеми ва лугат ва фарси» – Түрк араб сөздүгү, 1245-жылы Египетте түзүлгөн. 76 беттен турат, 62 бети түрк-араб сөздүгү.

Китаб эл-Идрак Ли-Лисан эл-Атрак» – Түрк тилинин тизмектелген шуру китеби. Бул китепти Абу Хайнан жазган. Эмгек фонетикалык, морфологиялык бөлүмдөр менен сөздүктөрдөн турат. «Китеб булгат ал-муштак фи-лугат ат-түрк ва-л-кипчак»-Түрк жана кипчак илинин жакындыгы тууралуу жыйнак. Эстелик XVI кылымда жазылган. Көлөмү 166 бет. Эки бөлүмдөн турат: **зат атооч жана этиш.**

«Ат-Тухфат-уз-Закиа фил-Лугати-т-Туркин» – Түрк тили тууралуу өзгөчө сыйлык. XIV кылымдарга таандык китеп.

«Эл-Каванин эл Куллия ли-дабт эл-лугат ат-туркия» – Түрк тилдеринин толук системаланган эрежелери, XIII кылымдын аягы, XIV кылымдын башында жазылган эмгек, эки бөлүктөн турат: **грамматика жана сөздүк.**

«Китаб эл Дура эл-мудиа фи-л-лугат ат-Туркия ала-тамам ва-л-камал» – Түрк тили тууралуу ар тараптуу жана толук тизмектелген китеп, көлөмү 48 бет, араб-түрк сөздүгүнөн түзүлгөн.

«Аш-Шудур ад-дахабия ва-л-кита эл-ахмадия фи-л-лугат ат-туркия» – Түрк тили тууралуу алтын мончок, Мухаммед Салих тарабынан XVII кылымдын башында жазылган.

Беш бөлүмдөн турат: а) этиштер; б) зат атоочтор; в) морфология; г) түрк жана араб тилдериндеги орток сөздөр; д) осмон түрктөрүнүн тилине байланыштуу сөздөр.

«Огуз-наме» – Огуз тууралуу уламыш. Чыгарма XIII кылымдын аягы, XIV кылымдын башында түрк уруулары сүйлөгөн тилде Жетисуу аймагында жазылган болуш керек деген божомолдор бар.

Аталган китептерди кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык системасы менен салыштырып изилдөө - орто кыргыз доорундагы кыргыз тилинин тилдик өзгөчөлүгүн аныктоого мүмкүнчүлүк түзөрү белгилүү. Ушу кезге чейин кыргыз тилинин тарыхый фонетикасын, лексикалык катмарынын изилденбей келе жатышы өтө эле өкүнүчтүү.

3. Соңку кыргыз доору. Бул доор XV кылымдан тартып, XX кылымдын 20-жылдарына чейин созулат. XV-XVII кылымдарда кыргыз эли түндүгүндөгү чек арасы казактар, түндүк-чыгышы ойроттор, түштүк-батышы Моголистан менен саясий жана аскердик мамиледе болушкан. Ошол кезде кыргыз коомун бириктирүүдө, жалпы маданиятын калыптандырууда кыпчактардын, калмактардын, уйгурлардын, монголдордун тийгизген таасири күчтүү болгон.

XV-XVIII кылымдарда орток түрк тилинде жазылган төмөнкүдөй эмгектер жалпы эле түрк элдеринин көөнөрбөс мурасы катары сакталып калган.

X-XV кылымдарда түрк элдеринин өз ара бөлүнүү доору, улут тили болуп калыптануу процесси болгон, тактап айтканда, батыш тарапта **кыпчактарга:** булгар, полонец, ногой; **огуздардын:** огуз-түркмөн, огуз-булгар, огуз-селджук; **карлуктардын:** карлук-хорезм, карлук-уйгур; **чыгышка:** кыргыз-кыпчак, хакас, якут, тува, карагас, алтай урууларынын бөлүнүшү болгон.

XV-XVIII кылымдарда кыргыз тарыхы, кыргыз тили боюнча, же кыргыз тилинде жазылып калган эмгектер азырынча табыла элек. Ошондой болсо да 1968-жылы жазуучу Төлөгөн Касымбеков «Сынган кылыч» романын жазуу үчүн материал чогултуп жүрүп, Жалал-Абад областынын Аксы районунда эмгектенген, кесиби мугалим Назармат Жайлообаевден XVII кылымга таандык китептерди табат. Ал көчүрмө китеп «Мажмуан-ат-таварих»-Тарыхтардын жыйындысы деп аталып, башка окуяларга байланыштуу Манас, анын атасы Жакыпкан, душманы Жолой жөнүндө маалыматтар бар. Н.Жайлообаев аксакал негизинен беш китепти сактап келген, биринчиси, бу жогорудагы сөз кылган китеп. Экинчиси, «Раузат-ас-сафа» - Тазалык багы деп аталат. **Бул китепте:** Саруу, Алыбек, Абыке-Убыке, Элчи Бука ж.б. кыргыздарга таандык аттар жолугат, бирок аталган эмгекти терең изилдесе кыргыз тилине тиешелүү маалыматтар жолугат деген ойдобуз. Үчүнчү китеп «Тарых Шахруки» деп ата-

лат, бул эмгек 1880-жылы Казанда басылып чыккан, төртүнчү жана бешинчи китеп «Тарых Жаханша Надир», «Бухара яхуд Маверенпахар тарыхы» деп аталат. Аталган китептердин ичинен «Раузат-ас-сафа» жана «Мажмуан-ат-таварих» өтө баалуу эмгектерден болуп саналат.

Кыргыз тили үчүн XVII кылымда жарык көргөн төмөнкү эмгектер өтө баалуу болуп саналат:

1. «Русско-киргизский словарь, 1774-жылы 8-августа жарык көргөн, 84 беттен турат, орус сөздөрүнүн кыргызча котормосу берилген;

2. «Собрание киргизских имен числительных, слов и фраз на 7 страницах». Араб жана орус тамгалары менен жазылып, орусча котормосу берилген;

3. «Русско-киргизский словарь» Омбу шаарында 1780-жылы Лютер тарабынан жазылган;

4. «Русско-арабско-персидско-мещеряцко-киргизско-хивинско-бухарский глосарий», 1780-1781-жылдары Бухарада жарык көргөн.

XVIII кылымдагы кыргыз тилинин материалдарын 1850-жылдары «Көкөтөйдүн ашын» жазып алган казак окумуштуусу Чокон Валихановдун эмгектеринен жолуктурабыз. Окумуштуу байыркы кыргыздардын тарыхын орто кылым жана жаңы тарых менен салыштырып, Түштүк Сибирь байыркы кыргыздардын туруктуу жайыты болгон деген ойду айткан. Кыргыз тилин жакшы билген жана аны толук түшүнгөн Ч. Валиханов: «Бул тилде араб жана фарсы сөздөрүнүн дегеле жоктугун, болсо да өтө эле аз экендигин, ал эми монгол менен байыркы түрк сөздөрүнүн көп экендигин» баса белгилейт. (Ч. Валиханов, Собр. соч., в пяти томах, Алма-Ата, 1961, 360).

Белгилүү тюрколог В. В. Радлов 1861- жана 1869-жылдары Чүй өрөөнүнө келип, кыргыз элинин «Манас» эпосуна кызыгып, орус алфавитине ылайыкталган транскрипция менен эпосту жазып жана немец тилдеринде жарыялаган.

Ч. Валиханов жана В. Радлов жазып алган «Манас» эпосунун үзүндүлөрү өзүнчө лингвистикалык изилдөө жүргүзүлүүгө муктаж, тактап айтканда, фонетикалык, лексикалык изилдөөнү талап кылат.

1860-жылы орус окумуштуусу Н. И. Ильминскийдин «Материалы к изучению киргизского наречия» деген эмгеги Казань Университетинин «Ученые записки» деген басылмасына жарыяланат. Профессор К. Дыйканов белгилегендей: «Ошол «записка» орус тарыхында биринчи болуп кыргыз наречийесин татардан бөлүп көрсөттү. Ошол китептин ичиндеги «Кыргызча-орусча сөздүктө» орус тамгасын биринчи колдонуп, кыргыз наречийесиндеги «ч» фонемасын «ш» тамга менен жазып «ш» фонемасын «с» тамгасына кошуп баба тилден келе жаткан эне тилдеги «ч» фонемасын жазуудан четтетип салды» («К. Дыйканов, Кыргыз тилим-тагдырым, Бишкек. 2002, 143). 1883-жылы Иш-Мухаммед Букин «Русско-киргизский и киргизско-русский словарь» деген сөздүгүн жарыкка чыгарган.

1894-жылы П. М. Мелиоранский «Краткая грамматика казак-киргизского языка» деген китебин жазып, кыргыз наречийесин эки тилге бөлүп, «казак» жана «кыргыз» тили деп жазып, диалектилерди тилге айландырат. XVIII кылымдан тартып орус тилчи окумуштуулары түрк тилдерин бөлүп-жарып, бири-биринен ажыратуу саясатын жүргүзүшкөн. Алардын эң башкы максаты «бөлүп-жарып, башкара бер» деген принцип болгон. Болбосо П. М. Мелиоранский минтип жазбайт эле: «Мы видим таким образом, что письменный киргизский язык значительно отличается от разговорного. В своем труде я буду преимущественно заниматься разговорным киргизским языком, передаю звуки киргизского языка не арабскими буквами, а несколько дополненным русским алфавитом» (Мелиоранский, көсөтүлгөн эмгек, 4).

1911-жылы Э. Арабаев менен Х. Сарсекеев «Казак ва кыргыз балдары үчүн «Алифба йаки төтө окуу» китебин Уфадан басып чыгарышкан.

Соңку кыргыз доорунда жазылып калган кыргыз тарыхы, кыргыз тили, адабияты, маданияты боюнча тарыхый материалдар али табыла элек. Эл ичи кенч эмеспи, мүмкүн келечекте андай баалуу эмгектер дагы табылар. 1930-жылдарда совет мамлекети тарабынан динге каршы катуу чабуул башталганда араб ариби менен жазылган канча деген китептер жерге көмүлүп, же өрттөлүп кетти. Кап-кап болуп мүрзөлөргө, жерге көмүлгөн китептер жөнүндө далай укканбыз. Эгер ошол китептер азыр бар болгондо кыргыз тарыхы, тили үчүн кандай гана баалуу материал болмок. Ошол эле мезгилде совет мамлекети эски орус тилинде жазылган китептерди сактап калышы-орустан башка элдердин тарыхын, тилин, маданиятын жок кылыштын амалы болгон. Баскынчылыктын эң эле коркунучтуусу-тил баскынчылыгы эмеспи.

6. Жаңы кыргыз доору. Бул доор XX кылымдын 20-жылдарынан тартып башталат. Кыргыз элин тукум-курут болуп кетиштен сактап калган Улуу Октябрь социалисттик революциясы экендигин эч ким танбайт. Эгер Совет мамлекети болбогондо кыргыз эли бүгүн жок болуп кетмек. 1917-жылы Кыргызстанда 950 миң кыргыз улутундагы эл калганын тарыхый фактылар тастыктап турат. Совет мамлекети кыргыз сыяктуу майда улуттардын тилинин өнүгүшүнө зор маани берген. Совет мамлекетинин алгачкы жылдарында элдин сабатын жоюу маселеси жигердүүлүк менен ишке аша баштаган.

1924-жылы Э. Арабаевдин «Кыргыз алипбеси» деген китеби Ташкенттен жарык көрүп, кыргыз жаштарынын сабатын жоюуга жардам берген.

1924-жылы 7-ноябрда Кара-Кыргыз областынын партия комитетинин, областык аткаруу комитетинин органы болгон «Эркин Тоо» газетасы жарык көрөт. Бул мезгилге чейин нукура кыргыз тилинде газета чыккан эмес. 1911-жылы жазып кеткен Э. Арабаевдин арманы «Качан өз эне тилибизде китеп чыгарар экенбиз, качан биз да эл катарына кошулабыз» деген максаты ишке ашып отурат.

Кыргыз тилинин илимий жактан өнүгүшүнө Касым Тыныстановдун эмгеги зор. 1926-жылы К. Тыныстанов «Чондор үчүн алипбени» жазып Москвадагы «Центридатка» өткөзөт, бирок басмада кыргыз тилин билбеген жумушчулар иштегендиктен, өтө көп ката жиберип коюшат. Бул китепти колдонууга Касым өзү каршы чыгат да, кайрадан оңдоп, 1927-жылы «Алипбе» оңдолуп басылып чыгат. Ошол эле 1927-жылы Касым Тыныстановдун кыргыз тилинин грамматикасы боюнча «Эне тилибиз» деген китеби араб тамгасында басылып чыккан.

1928-жылы кыргыз эли латын графикасына негизделген жаңы алфавитке өткөн. Касым Тыныстановдун «Эне тилибиз» деген окуу китеби латын графикасы менен 1928-жана 1931-жылдарда эки жолу басылып чыккан. 1932-жылы аталган автор «Тил сабагы» деген окуу китебин жазат, бирок китеп ал жылы чыкпай калып, 1933-жылы Ташкентте басылат.

Касымдын кыргыз грамматикасы боюнча жазылган: «Кыргыз тилинин морфологиясы» 1934-жылы 89 бет менен, «Кыргыз тилинин синтаксиси» 1936-жыл, 138 бет менен жарык көргөн.

1931-жылы жарык көргөн Шабдан уулу Ажымандын «Биздин тил»; Т. Сопу уулу жана А. Ыдырыс уулунун «Биздин тил» «Эне тил» (1933); 1939-жылы жазылган К. Бакеевдин «Кыргыз тили» 1934-жылы жарык көргөн, Т. Байжиевдин «Кыргыз тилинин окуу китеби» 1939-жылы жазылган, Н. Макешевдин «Кыргыз тили» кыргыз элинин сабаттуулугун жоюуда кандайдыр бир деңгээлде өз милдеттерин аткарышкан.

1940-жылдардан 1980-жылдарына чейин кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө И.А.Батманов, Б.М.Юдахин, К. Сартбаев, А.Жапаров, Ы.Жакыпов, Б.О.Орузбаева, А.Орусбаев, Т.К.Акматов, А.Турсунов, С.Давлетов, К.Дыйканов ж.б. чон салым кошушту.

1980-жылдардан тартып кыргыз тилинин фонетикасы, лексикасы жана грамматикасы боюнча кандидаттык диссертациялар корголуп келген менен дээрлик 25 жыл бою кыргыз тилин изилдөө боюнча докторлук диссертация корголбой келди. Анын себеби – кыргыздар бири-бири каралбай, бут тосуп келишкендигинде.

2000-жылдан тартып кыргыз тилинин структуралык түзүлүшүнө жаңы өнүгөн, башкача айтканда, кыргыз тилиндеги текст проблемасына, лексикалык катмарына жана көбүнчө коммуникативдик синтаксиске өзгөчө көңүл бурула баштады. Тил жана сүйлөө (кеп) маселеси өз-өзүнчө изилденип, текст проблемасы боюнча: С.Мусаев, С.Омуралиева, Т.Маразыков, Б.Усубалиев, Л.Жусупакматов; кыргыз тилинин тарыхы боюнча: С.Сыдыков, Ү.Асаналиев; кыргыз тилинин фонетикасы, лексикасы жана морфологиясы боюнча: Ш.Жапаров, Ж.Мамытов, Ж.Сыдыков, Т.Садыков, А.Турсунов, И.Абдувалиев, Ж.Осмонова, Б.Сагынбаева; кыргыз тилинин синтаксиси боюнча: А.Иманов, Ж.Жусаев, З.Дербишева, Т.Ашырбаев, С.Ибраимов, К.Токтоналиев, Т.Токоев; кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча: Б.Өмүралиев, А.Осмонкулов, К.Добаев, С.Рысбаев өндүү окумуштуулар докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргошту.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз тилин жаңы багыттан, жаңы өнүгтөн, лингвистиканын акыркы жетишкен ыкмаларын колдонуу менен изилдеп, өзгөчө кыргыз тилинин тарыхына, тарыхый фонетикасына, лексикасына, кыргыздардын байыркы жазуусуна, этнолингвистикасына көңүл бөлүүчү мезгил жетти. Бүгүн кыргыз калкы кыргыз тилинин тарыхый изилденишине суусап турган учуру.

Колдонулган адабияттар

1. Баскаков А.Н. Введение в изучение тюркских языков М., 1969
2. Бартольд В. Кыргыздар, Бишкек, 1997.
3. Дыйканов К. Кыргыз тилим – тагдырым. Бишкек, 2002.
4. Жусупакматов Л. Ноодогу кат Бишкек, 1992.
5. Каковский В.Ф. Происхождение чувашского народа. Чебоксары, 1965
6. Кнекбаев Г. Введение в ураль-алтайское языкознание, Уфа, 1972
7. Кононов А.Н. Советская тюркология. Баку, 1972, №2.
8. Малов С.Е. Енисейские письменности тюрков М., 1952.
9. Орузбаева Б.О. Кыргыз адабий тилинин жалпы негиздери жөнүндө Ф., 1968.
10. Орхон-Енисей текстери Ф., 1982.
11. Осмонов Ө. Кыргыздардын байыркы шумер жана сак элдери менен тектештиги. «Кыргыз Туусу», 14-17-ноябрь, 2008.
12. Тенишев Э.Р. Древнекыргызский язык Бишкек, 1997.
13. Худяков Ю.С. Итоги и перспективы изучения истории и культуры кыргызов в Саяно-Алтае и Центральной Азии. Бишкек, 2001.
14. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. Ф., 1971.

1. Ө.Осмонов «Кыргыздардын байыркы шумер жана сак элдери менен тектештиги», «Кыргыз туусу» 14-17-ноябрь, 2008-ж.

**Сыртбай МУСАЕВ,
И. Арабаев атындагы КМУнун
Лингвистика институтунун директору**

*Текст кеп процессинин фактысы
катары система-структуралуулукка ээ.*

И. Р. Гальперин

ТЕКСТТИ СИСТЕМА-СТРУКТУРАЛЫК АНАЛИЗГЕ АЛУУНУН ИЛИМИЙ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗИ

Система-структуралык изилдөөлөрдүн өнүгүшүнүн бүгүнкү этабында анын принциптерине, ык-амалдарында жана предметке карата мамилесине кайрылуунун бир караганда зарылчылыгы жоктой сезилет. Изилдөө объектилеринин системалык жана структуралык маселелерине арналган илимий адабияттардын кыйла экендигин айтпаганда да, таанып-билүү процессинде система-структуралык изилдөөлөрдүн роль-маанисин көрсөтүп, системалык принциптин методологиялык, логикалык маңызын ачып териштирген жалпылаштыруу мүнөзүндөгү атайын изилдөөлөрдүн да жетишээрлик санда экендиги белгилүү. Бул изилдөөлөрдө система-структуралык идея же системалык анализдин жалпы теориясы гносеологиялык жана онтологиялык жактан ар тараптуу терең анализге алынган. Бирок ошого карабай система-структуралык идея тилдик факт-материалды анализге алуунун жалпы илимий методологиялык принциби катары лингвистикада кеңири колдонула элек. Ал эми жалпы түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде тилдик кубулушка система-структуралык мамиле кылуу али да болсо тилчилердин назарына анча илинбей, ой толгоолорунан сырт калган. Ошону менен эле бирге система-структуралык идеянын фундаменталдык категорияларынан болгон “система”, “конституэнт” “структура”, “өзара байланыш”, “өзара карым-катыш” сыяктуу түшүнүктөр лингвистикалык эмгектерде изилдөө предметтеринин маңыз-маанилерине жараша конкреттештирилиши да талапка ылайыктуу.

Бүгүнкү күндөгү илимий көзкараштын, дүйнө таанымдын өнүгүп-өркүндөшү өткөн мезгилдердеги илимий окуунун эволюциясына караганда бир катар өзгөчөлүктөр аркылуу мүнөздөлөт. Андай өзгөчөлүктөрдүн бири катары илимий ой жоруунун жаңы стили, концептуалдык мүнөздөгү жаңы түшүнүк-туюму аркылуу аныкталуучу жана түздөн-түз аны менен байланышта каралуучу система-структуралык идеяга негизделген изилдөөлөрдүн кеңири жүргүзүлүшүн белгилөөгө болот. Изилдөөнүн объектисин белгилүү бир система-структуралык түзүлүш катары кабылдап, ага системалык мамиле кылуу ал объектини терең жана ар тараптуу анализге алуунун негизи болуп саналат.

Арийне, башка илимдерге, илим тармактарына салыштырганда эң алгачкылардан болуп тил илими өзүнүн изилдөө объектисин система-структуралык функционал-

дык бүтүндүк катары кабылдап, ага карата система-структуралык мамиле кылуунун практикалык үлгүсүн көп убакыт мурда эле сунуш кылууга аракеттенгени менен, тил илиминде ушу бүгүнкү күндө да система-структуралык анализге алуунун бирдиктүү концепциясы иштелип чыкты деп айтууга эртелик кылат. Тилдик кубулушту система-структуралык изилдөөгө алып, анын система-структуралык негизде маңыз-мааниси, ролу аныкталып, орду белгилене да, тилдик тигил же бул кубулушту система-структуралык анализге алган конкреттүү эмгек жарала да элек. Акыркы мезгилге чейин эле тилдик кубулуштар, өзгөчө коммуникативдик бирдиктер бүтүндүк катары комплекстүү системалык изилдөө алынбастан (О.И. Москольская, 1981, 5), тилдик системанын тигил же бул жагы, тигил же бул аспектиси гана үзүл-кесил анализге алынып келүүдө. Маселен, бүгүнкү күнгө чейин жалпы тил илиминде текст бүтүндүк катары лингвистикалык аспектиден система-структуралык анализге алынбаган айрым сүйлөмдөр жөнөкөйлүк-татаалдык “структурасы” боюнча гана формалдык анализге алынып келүүдө. Тилдеги мындай абал, формалдык мындай мамиле тилдик кубулуштарды толук жана өз табият, жетесине төп мүнөздөөгө мүмкүнчүлүк бербейт. Андыктан тилдик кубулуштарды, өзгөчө, текст сыяктуу функционалдык бүтүндүк түзүлүшкө ээ бирдиктерди система-структуралык аспектиден анализге алуу өтө зарыл проблемалардын бири катары тил илиминин күн тартибинде тургандыгы законченемдүү көрүнүш.

Текстти коммуникативдик функционалдык бүтүндүк катары система-структуралык анализге алуу, биздин көзкарашыбызда, объективдүү жагдай менен шартталган төмөнкүдөй беш өзгөчөлүк же беш этап боюнча жүргүзүлүшү максатка ылайыктуу:

Биринчиден, тилди жана тилдик ар кыл кубулуштарды материалдык система катары кароонун жалпы методологиялык, логикалык негизине таянуу жана аны жетекчиликке алуу менен, текстти изилдөө объектиси катары териштирүүнүн система-структуралык концепциясын иштеп чыгуу. Мында философиялык, логикалык, лингвистикалык жалпы методологиялык түшүнүктөр (категориялар, принциптер, мамиле, ык-амалдар) тексттин табиятын, маңыз-мазмунун алардын ички жана сырткы структуралык карым-катыш, байланыштары аркылуу аныктоонун детерминанттык категориялары катары колдонулушу законченемдүү жана ал түшүнүктөр биздин конкреттүү изилдөөнүн илимий методологиялык базасы, таяныч негизги болуп саналат;

Экинчиден, тексттин прагматикалык талап, максат-мүдөө менен шартталган милдетине, эмнеге багытталгандыгына, кандай милдет аткараарына, функцияланышына жараша жана ага шайкеш, төп келүүчү, текст система-структуралык бүтүндүк катары уюштуруучу, түзүүчү касиеттерди аныктоо. Мында тексттин өз милдетине ылайык коммуникативдик адекваттуу функция аткаруусу негизги талап катары коюлуу менен, система-структуралык бүтүндүк текст уюштуруучу, текст түзүүчү касиет жана тексттик түзүлүштүн өзү ушул талапка жооп берүүгө, туура келүүгө багытталган;

Үчүнчүдөн, тексттин система-структуралык, функционалдык бүтүндүк катары субстанттык элемент-бирдиктерин аныктоо; Мында текст система-структуралык функционалдык бүтүндүк катары көптөгөн элемент-бирдиктердин текст уюштуруучулук, текст түзүүлүк касиетке ээ жалпылыгы экендиги белгиленет;

Төртүнчүдөн, текстти система-структуралык функционалдык бүтүндүк катары уюштуруучу, түзүүчү касиеттер ушул касиеттерди мүнөздөөчү релеванттык (айырмалоо мүмкүнчүлүгүнө ээ негизги) карым-катыш, байланыш аркылуу аныкталат. Ал

эми бул ушул байланыш жана анын схема катары жалпылыгы текстин функционалдык бүтүндүк катары структурасын белгилейт. Тексттин бүтүндүк катары структурасы, баарыдан мурда, синтагматикалык жана парадигматикалык карым-катыш аркылуу аныкталаары булардын тексттик структура үчүн релеванттыгын көрсөтөт;

Бешинчиден, текстти бүтүндүк катары структуралык жактан жөнөкөйлүк жана татаалдык параметрлер аркылуу аныктоо анын адекваттуу функцияланышына таасирин тийгизбей койбойт. Андыктан тексттин бүтүндүк катары жөнөкөйлүк жана татаалдык даражалары, чоң-кичинелик чен-өлчөмдөрү боюнча ар кыл варианттарын структуралык субстанттык жактан иликтөөгө, тексттин жөнөкөйлүгү жана татаалдык параметрлерин салыштырмалуу түрдө болсо да аныктоого көңүл бурулууга тийиш. Анткени бир эле учурда тилдин берилиш, сыртка чыгыш (реализацияланыш), материалданыш формасында кептик бирдик катары сүйлөм дагы текст, сүйлөмдөрдүн биримдиги да текст, глава да текст, бөлүм дагы текст же көркөм тексттин жанрдык типтеринен болгон аңгеме, повесть, роман да текст делип аталып жүргөнү белгилүү.

Арийне, система-структуралык анализге алуунун бул талаптарын белгилөөнүн натыйжасында текстти илимий изилдөө предмети катары (лингвистикалык бирдик катары эмес) релеванттык карым-катыштагы ички элемент-бирдиктердин өзара өтмө катары байланышы, шартоочулук мүнөзү аркылуу уюшулуп, белгилүү бир коомундук максаттуулукка багытталган структура-семантикалык жана функционалдык касиеттерге ээ кептик бүтүндүк, бүтүн бирдик катары кабылдоо биздин изилдөөнүн максат-багытына шайкеш келээрин белгилей кетүү талапка ылайыктуу деп эсептейбиз.

Текстти система-структуралык бүтүндүк катары анализге алуу аны, биринчиден, белгилүү бир элемент-бирдиктердин жалпылыгы; экинчиден, ошол элемент-бирдиктердин ортосундагы белгилүү бир карым-катыштын жалпылыгы; үчүнчүдөн, ошол элемент-бирдиктердин ортосундагы ошол карым-катыштын функционалдык бүтүндүк түзүү жалпылыгы катары кароо керектигин айгинелейт.

Тил илиминде изилдөө объектисинин маңыз-маанисин аныктоо, алгач, анын түздөн-түз байкап билүүгө мүмкүн болгон жактарын, эмпирикалык мүнөздөгү касиеттерин ачуу жана объектинин өзүн материалдык субстанция катары кабыл алуу менен байланышкандыгы белгилүү, б.а. объектинин табияты анын субстанттык касиети аркылуу гана аныкталган. Фердинанд де Соссюрдун “Тил – бул форма, субстанция эмес” (Ф. Де Соссюр, 177, 145-154) деген тезисинин айтылгандыгына 100 жылга жакын мезгил өтүп, методологиялык мүнөздөгү илимий-теориялык адабияттарда тил, тилдик кубулуштар структуралык (Соссюрдун термини боюнча “формалык”) касиеттери аркылуу аныкталып жүрсө дагы, тигил же бул конкреттүү тилдин факт-материалдарына негизделген эмгектерде тил – тыбыштык материя (субстанция) катары гана белгиленип, тилдик кубулуштар, факт-материалдар субстанттык-нерселик, жеке элементтик анализ деңгээлинен өйдө көтөрүлө албаган. Тилдин, тилдик материалдардын айрым бир жеке элементтерин, фактыларын субстанциянын гана бир “үзүмү” катары кароо тилге материалдык-субстанттык мамиле кылуунун маанзын, тилдин субстанттык касиетин аныктайт. Маселен бүгүнкү күнгө чейин синтаксисте мейли сөз айкашы болсун, мейли сүйлөм болсун тексттен “жулунуп” алынып, анын компоненттери, синтаксемалар сүйлөмдүк субстанциянын гана бир элементи, бир “үзүмү” катары талдоого алынып келди. Тилдин материалдык элементтери (мейли тыбыш, мейли сөздүн тыбыштык көрүнүшү, мейли сүйлөмдүк синтаксемалар) алардын субстанттык

табиятына мүнөздүү болгон белгилүү бир маанилүүлүк касиетке ээ болгондо гана тилдик элемент, тилдик кубулуш, тилдик бирдик катары милдет аткарышы мүмкүн. Ошондуктан Соссюр “тилди субстанция эмес”, - деп аныктоо менен, маанилүүлүк (значимость, ценность) категориясын бекер сунуш кылбаган жана аны шахмат оюнундагы ат фигурасы менен түшүндүрбөгөн. Ат фигурасынын шахмат тактасынын бетинде “Г” формасында жүрө ала тургандыгы анын субстанттык табияты менен эч байланышпаган. Эмнеден жасалгандыгы, көлөмү, өлчөмү, формасы (материалдык субстанциясы) анын “Г” формасында жүрө ала тургандыгын аныктай албайт, аны башка “үчүнчү” нерсе - маанилүүлүк аныктайт (Соссюр, 1977, 154).

Изилдөө объектисине карата болгон мамиле аны таанып-билүүнүн кийинки этабында бир катар өзгөчөлүктөр аркылуу мүнөздөлөт, б.а. объекти ар кыл элемент-бирдиктердин өзара карым-катышынан уюшулган татаал түзүлүш катары кабыл алына баштайт. Субстанттык деңгээлде синтаксистик изилдөө объектиси тилдик субстанциянын гана бир “үзүмү”, автономдук касиетке ээ структура катары каралаган болсо, эми анын татаал түзүлүштөгү бирдик катары элементтердин өзара ички карым-катышына негизделгендигине өзгөчө басым коюла баштайт. Ушунун өзү синтаксистик структураны элементтердин өзара өтмө катар ички байланышы, өзара багыныңкылык абалы аркылуу аныктоо зарылдыгын шарттайт. Демек, объектини анализге алуунун деңгээли элементтик-субстанттык деңгээлден алардын ортосундагы өзара багыныңкылыкты, өзара шарттоочулукту, б.а. структураны аныктоо деңгээлине көтөрүлөт. Эгерде жогорто белгилегендей, субстанттык-нерселик деңгээлде изилдөө предмети катары жеке-жеке турган элемент-бирдиктер өз-өзүнчө гана алынса, структуралык деңгээлде ошол элементтердин ортосундагы өзара карым-катыштын, өтмө катар өзара ички байланыштар алынат. Элемент-бирдиктердин ортосундагы өзара карым-катыштын, өтмө катар өзара ички байланыштын жана алардын өзара бири-бирин аныктап-шарттоодогу, өзара багыныңкылык абалдагы өзгөчөлүктөрү изилдөөгө алынып жаткан предметтин, тилдик кубулуштун структуралык касиети, структуралык түзүлүшү катары алынууга тийиш. Демек, тилдик тигил же бул кубулуштун элементтеринин өзара карым-катыш, байланышы анын структуралык касиети, структуралык түзүлүшү катары ички жана сырткы карым-катышка, байланышка бөлүнөт. Ички байланыш тексттин татаал биримдик, бүтүндүк катары элемент-бирдиктеринин ортосундагы өзара байланыш аркылуу аныкталса, сырткы байланыш ошол тексттин өзүндөй болгон дагы бир башка татаал биримдик, бүтүндүк аркылуу мүнөздөлөт. Анткени ал өзү башка бир системанын, гиперсистеманын элемент-бирдиги катары колдонулат. Ушундан улам тилдик кубулуштун структуралык касиети өзара ички структуралык касиети жана сырткы структуралык касиети болуп айырмаланат.

Лингвистикалык изилдөөлөр көрсөтүлгөндөй, акыркы мезгилдерде, өзгөчө 70-жылдарга чейин эле, предметке структуралык деңгээлден мамиле кылууда, негизинен, тилдик кубулуштун ички гана имманенттүү структуралык касиети анализге алынып, ал кубулуштун ички элементтери гана жеке алынган факт катары сыпатталып, анын сырткы структуралык касиетинин башка структуралык бүтүндүктөр менен болгон карым-катнашы лингвистикалык териштирүүгө алынбай келгендигин белгилебей коюуга мүмкүн эмес. Алсак, синтаксисте мейли жөнөкөй сүйлөм болсун, мейли татаал сүйлөм болсун ар бири жеке алынган факт, кубулуш катары алардын ички элемент-бирдиктери - синтаксемалар гана формалдык структурасы боюнча сыпатта-

лып, синтаксемалар гана формалдык синтаксистик милдеттер, алардын сүйлөмдүк алкактагы гана карым-катышы каралып келгендиги ачык. Арийне, тил илиминин тарыхында структуралисттер тилди система катары тааныгандыгына, аны “шарттуу белгилердин системасы” катары аныктагандыгына, жогорто белгилегендей, кыйла эле мезгил өткөндүгүнө карабай, кийинки изилдөөчүлөр тилдик кубулуштардын сырткы структуралык касиетин ар тараптуу изилдөөгө маани бербей келишти.

Тилдик кубулушка карата система-структуралык мамиле кылуунун лингвистикалык принцип катары концептуалдык деңгээлге көтөрүлүшү, фундаменталдык илимдерде система-структуралык изилдөөлөрдүн колдонула башташы тилдик фундаменталдык илимдерге система-структуралык изилдөөлөрдүн өзүнчө тенденция катары өнүгүүгө ээ болуп, кенири колдонула башташы тилдик факт-материалдарга таза структуралык деңгээлден гана мамиле кылуу аркылуу алардын табиятын, маңыз-маанисин, көп кырдуу карым-катыш, байланышты, элемент-бирдиктердин өзара шарттоочулук, бирин калгандары аныктоочулук касиетин, аракет-гаасирин терең ачып берүүгө толук мүмкүн эмес экендигин көрсөттү. Ошондуктан окумуштуулар изилдөө предметин элемент-бирдиктердин жана алардын өзара ички, сырткы карым-катыш байланыштарынан уюшулган татаал түзүлүш, ажырагыс биримдиктеги бүтүндүк катары анализге алууга, предметтин табиятын анын ички жана сырткы структуралык касиети аркылуу аныктоого аракеттене баштады.

Текстти система-структуралык анализге алууда аны функционалдык бүтүндүк катары кароо менен, ал, бир жагынан, белгилүү бир элемент-бирдиктерден куралып, алардын жеке касиеттерине көзкаранды болот, экинчи жагынан, бүтүндүк катары кайра ал ошол элемент-бирдиктерге, алардын өзара карым-катыш, байланышына, ички, сырткы структуралык касиеттерине гаасир этүү менен, алардын жеке тургандагы, бүтүндүктү уюштурбай өз алдынча колдонулгандыгы алгачкы функциясын, алгачкы касиетин, маңыз-маанисин сапаттык өзгөрүүгө дуушарланат деген постулатка таянабыз. Тексттин система-структуралык бүтүндүк катары каралышындагы эн орчундуу өзгөчөлүктөрдүн бири деп ошол бүтүндүктүн элемент-бирдиктеринин жана алардын ортосундагы өзара карым-катыш, байланыштын, б.а. **системанын, структуранын жана элемент-бирдиктердин** ортосундагы өтмө катар ички карым-катыш, байланыштын үч тараптуу өзара шарттоочулук мүнөзгө ээ экендигин эсептейбиз. Ошол эле учурда эмне үчүн так ошол **элементтер** (же анын субстанциясы), так ошол **карым-катыш, байланыш** (же анын структурасы) так ошол система-структуралык бүтүндүктүн уюшулушун, жаралышын шарттады, так ошол система-структуралык бүтүндүк прагматикалык кандай талапты аткарып, кандай максат үчүн колдонула тургандыгы, кандай функция аткараары да текстти система-структуралык бүтүндүк катары кароодогу негизги маселелердин бири болуп саналат деп эсептейбиз. Демек, мындан көрүнгөндөй, кандай гана текст болбосун, ал, барыдан мурда, субстанциянын (материал, элемент-бирдик), структуранын (өзара карым-катыштын схемасы, байланышы) жана функциянын (прагматикалык талап, коммуникативдик максат) өзара биримдиги катары кабыл алынышы зарыл.

Текстти система-структуралык анализдин объектиси катары кароо аны система-структуралык функционалдык бүтүндүк катары аныктоону шарттайт да, жалпы тил илиминдеги жоболор биздин изилдөөнүн илимий-методологиялык негизи катары текстти анализге алууну системалык принцибин, система-структуралык мамилени жана анализдин конкреттүү ыкмаларын, методдорун, методикасын шарттайт. Ошону менен эле бирге система-структуралык анализдин фундаменталдык категориялык түшүнүк-туюмдарынын терминологиялык статусун аныктоого шарт түзөт...

Албетте, мында текстти система катары изилдеш керекпи, же структура катары изилдеш керекпи, же системанын системасы катары изилдеш керекпи, же системанын структурасы катары изилдеш керекпи деген жалпы методологиялык мүнөздөгү или-

мий-теориялык маселеге токтолбойбуз, аны талкууга алуунун бул жерде зарылчылыгы да жок, ал башка атайын изилдөөнүн объектиси. Биз тилди жана тилдик кубулуштарды система-структуралык түзүлүш катары караган (Солнцев, М. 1977) көзкарашты туура пикир катары кабыл алуу менен, текстти тилдин конкреттүү реализацияланыш, берилиш, материалдашуу формасы катары система-структуралык функционалдык бүтүндүктү түзүп, системанын системасы катары функциялануу мүмкүнчүлүгүндөгү кептик бирдик катары аныктаган пикирди сунуш кылабыз жана текстти ушул позициядан анализге алабыз...

Биздин түшүнүгүбүздө, лингвистиканын негизги проблемаларынан болгон “тил жана кеп” дихотомиясы теориялык лингвистиканын кийинки өнүгүшүн шарттаган концепция катары бүгүнкү күндө кеп ишмердигинин элемент-бирдиктерин **кептин элемент-бирдиги** жана **тилдин элемент-бирдиги** катары жиктештирип, булардын ортосундагы жалпылыкты жана айырмачылыкты, диалектикалык карым-катышты изилдөөгө көңүл буруп жаткандагы реалдуу факт. Ошондуктан ушул өндүү илимий-методологиялык базага жана өзүбүздүн жеке көзкараш түшүнүгүбүзгө ылайык текст конкреттүү айтымдардын система-структуралык, коммуникативдик-функционалдык бүтүндүгү катары кепке мүнөздүү, ал эми абстракттуу моделдердин жалпылыгы катары тилге тиешелүү деп жиктеп карайбыз. Анткени система-структуралык мамиленин фундаменталдык категориялык түшүнүктөрү болгон “система”, “структура”, “конституент” терминдеринин да диалектикалык карым-катышы, изилдөө объектисинин “системалуулугунун”, “структуралуулугун” гносеологиялык, онтологиялык табияты да аталган дихотомияга ылайык аныкталып жүргөндүгү да белгилүү (М.М. Гухман, 1964, 31-34).

Арийне, кандай гана илимий концепция болбосун, ал түздөн-түз көрүнүп, байкалып, сезилип турган факты-касиеттерди каттоо, сыпаттоо, баяндоо менен гана чектелбей керек. Бул илимий таанып-билүү процессинин эмпирикалык-индуктивдик билимге негизделген гана биринчи баскычы. Чыныгы илимий концепция сыртынан гана түздөн-түз байкалып, көрүнүп, сезилип турган касиет, белгилердин ары, терең түпкүрүндөгү негизин түзгөн ички закон-ченемдүүлүктү көрсөтүп, алардын өзара байланышын, өзара аракет-таасирин белгилеши, ошол кубулуштун ар тараптан терең, так, туура аныкталышына шарт, өбөлгө түзүшү зарыл. Бул илимий таанып-билүүнүн жогорку баскычы катары эмприклик-индуктивдик базада чечилбейт. Мында дедуктивдик негизге таянган абстракция өзгөчө мааниге ээ болот. Текстти изилдөө предмети катары система-структуралык анализге алуу, ушул негизге таянышы талапка ылайык деп эсептейбиз.

Адабияттар:

1. Гальперин И.Р. “Текст как объект лингвистического исследования”. М., 1981.
2. Соссюр Ф. “Труды по языкознанию”. М., 1977.
3. Москальская О.И. “Грамматика текста”. М., 1981.
4. Солнцев В.М. “Язык как система-структурное образование”. М., 1977.
5. Гухман М. М. “Исторические и методологические основы структурализма”. М., 1964.

Бейшебай УСУБАЛИЕВ
филология илимдеринин доктору, профессор

Али ДАШМАН
Кыргыз-түрк «Манас»
университетинин ага окутуучусу

УБАКЫТ – МЕЗГИЛДИ ТУЮНДУРГАН ТУРУКТУУ СӨЗ АЙКАШТАРЫ (Кыргыз жана түрк тилинин материалдарынын негизинде)

Жалпыбызга маалым, адам баласы убакыт жана мейкиндиксиз өмүр кечире албайт, ал эми ар бир эл өзүнүн жашоо ыңгайына, шартына, дүйнө таанымына ж. б. жагдай-шарттарга карай убакытты белгилеп келишкен. Буга байланыштуу атактуу философ-лингвист В. Гумбольддун: «Ар түрдүү тилдер деген–бул бир эле нерсенин ар түрдүү белгилениши эмес, бул–ошол нерсени ар башка көрүү...», -деген сөзү убакытты туюндурган лексикалык каражаттарга да тикеден тике тиешелүү. Бирок мындан бир эл күн же түн деген түшүнүктү бир башка, экинчиси андан бөлөкчө кабыл алган деген пикир жаралууга тийиш эмес, бул жерде бирдей эле түшүнүктү ар бир эл өз жашоо ыңгайына, турмуш-тиричилик шартына ж. б. ушул өндүү жагдайларга байланыштуу түрдүүчө белгилешкендиги жөнүндө гана сөз болушу абзел. Кыскасы, ар бир элдин лексикасы жана фразеологизмдери ал улуттун ой-жүгүртүүсүн, жашоо шарттарын, маданий түзүлүшүн, дүйнөгө көз карашын, диний ишеним системасын чагылдыргандыктан, булардагы бөтөнчөлүктөр тилде да көрүнөрү бышык. Мындай өзгөчөлүк убакытты туюндурган фразеологизмдерде айрыкча айкын көрүнөт, т. а., бул жагынан тектеш эмес тилдерде гана эмес, тектеш тилдерде да жалпылык менен катар айрым бир бөтөнчөлүктөр бар экендигин көрөбүз.

Кыргыз жана түрк тилиндеги фразеологизмдерди өзгөчө мезгилге байланыштуу фразеологизмдерди изилдөө-салыштырма тил илими талап кылган бүгүнкү күндө актуалдуу темалардын бири. Себеби фразеологизмдер лингвистикалык жана этнографиялык өзгөчөлүктөрдү алып жүргөн элементтер болуп эсептелет.

Кыргыз жана түрк тил илиминде мүнөт, саат, күн, ай, жыл аталыштары сымал мезгилди билдирген фразеологизмдер — адам-адам, адам-табият байланышы тегерегинде тарыхый өнүгүштүн натыйжасында пайда болгон фразеологизмдер.

Бул жерде фразеологизмдердин элестүүлүк касиетин эске алсак, мындай бир мыйзамченемдүү суроо туулбай келбейт: убакыт-мезгилге байланыштуу туруктуу сөз айкаштары турмуштук муктаждыктан жаралганбы, же ал ойду көркөм (элестүү) берүү зарылдыгынан улам пайда болгонбу? Албетте, бул суроо өзүнчө иликтөөнү талап кылары белгилүү, бирок, биздин оюбузча, аталган темага байланыштуу туруктуу сөз айкаштары көркөмдүк зарылдыктан эмес, турмуштук муктаждыктан жаралган. Анткени мурда убакыт-мезгилди так көрсөткөн чен-өлчөм (саат) болбогондуктан аны так, конкреттүү берүү зарылдыгынан улам фразеологизмдер пайда болгон. Айталы,

кыргыз тилиндеги күн аркан бою көтөрүлдү, түрк тилиндеги күн короз бою көтөрүлдү деген туруктуу сөз айкаштары убакытты так жана конкреттүү билдирген. Кийин бул өңдүү сөз айкаштарынын айрымдары элестүүлүк касиетке ээ болуп калса, айрымдары мындай касиетке ээ болбосо да, ажырагыс биримдикте колдонулуп жүрөт.

Кыргыз жана түрк тилиндеги, убакыт-мезгилди туюндурган фразеологизмдерди, жалпы жонунан, төмөнкүдөй эки чоң топко бөлүп кароо абзел: 1. *Жалпы эле убакыт-мезгилди туюндурган туруктуу сөз айкаштары*. 2. *Күн-түн аралыгын билдирген туруктуу сөз айкаштары*. Төмөндө биз биринчи тобу жөнүндө гана сөз кылмакчыбыз.

Жалпы эле убакыт-мезгилди туюндуруучу туруктуу сөз айкаштары

Бул топтогу туруктуу сөз айкаштарын тематикалык өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй семантикалык топторго бөлүп карасак болот:

I Кыймыл-аракет аркылуу мезгилди туюндурган туруктуу сөз айкаштары

Булар кыймыл-аракеттин, окуянын канча убакыт ичинде, кандай ыргак- темпте болуп өткөндүгүн билдирет.

Мисалы, *көз ачып жумгуча-göz açıp yutuncaya kadar*, *көз ирмемде-göz kıruncaya kadar*, *bir çırpıda*, *каш менен кабактын ортосунда -güzle kaş arasında*, *сакал сыйпаганча-sakal sıvazlayuncaya kadar*, *эт бышым-et pi'irim*, *чай кайнам-çay kaynatım*, *бээ саам-kısrak sağımı* маанисинде ж. б.

Кыргыз жана түрк тилдеринде *көз ачып жумгуча*, *көз ирмемде*, *каш менен кабактын ортосунда*, *сакал сыйпаганча* сөз айкаштары бир-бирине маанилик да, түзүлүш жагынан да дал келип, тез арада, заматта, бир паста болгон кыймыл-аракетти билдирсе, ал эми *чай кайнам*, *эт бышым*, *бээ саам* бир иштин бир канча убакытка созулгандыгын туюндурат. Ошондой эле *анда-санда*, *ар дайым*, *эч качан* маанисин туюндурган туруктуу сөз айкаштары да бар, анда биз ар бир топко өзүнчө токтолуп өтөлү.

I. Кыска (өтө тез, тез) убакытты билдирген туруктуу сөз айкаштары

Чай ууртам-Bir çay içimi. Кыска (өтө тез, тез) убакыт бирдиги, бир чай ичимдик убакыт. *Мейман бөлмөсүндө үчөө чай ууртамга түнжүраша тынчтыкка муоштур* (Бейшеналиев). *Сагынышкан эки ынак адамдын дидарлашар маалы чай ууртам*, *көз ирмем закымга кыскарып тездөөдө* («Ала-Тоо»).

Bir sigara içimi (чылым чегүү маанисинде). Өтө кыска мөөнөт. 3-5 мүнөт. *Bir sigara içimlik zamanım var*. (Bekir Çiftçi)

Сакал сыйпаганча-Sakal sıvazlayuncaya kadar. Көз ачып-жумганча. *Соода сакал сыйпаганча* (Макал).

Салган жерден-На deyinse. *А дегенде эле*, *чү дегенде эле*, *баштаганда эле*. *Салган жерден эле жаңылды*

На deyinse olmuyor ki bu işler. (G. Koç)

А-бу дегенче-Bir çırpıda, ha deyinse. Бат эле, тез эле, ары-бери караганча.

А-бу дегенче жайкы каникул баиталып, ар кимиси бет-бетинен таркашты (Борбиев).

“Üstelik bunu bir çırpıda, beş kere değil, on kere değil, elli kere yapabileceğiz.” (T. Halman.)

Fahri efendi, sigarasını dudağının bir o tarafına, bir bu tarafına atarak bir çırpıda dilekçeyi okudu bitirdi; «Nasıl?» diye sordu. (Yaşar Kemal, İnce Memed, s. 148.)

Ааламга жакыр күйүп, элдин көзү ачылганда, экөөбүз а-бу дегенче, карылыктын кирип келгенин көр, өтүп бара жатабыз (С. Егиналиев)

А дегенде-На deyinse, ilk önce. Биринчи иретте, баарынан мурда, эң оболу, башында, эң алгач.

А дегенде жылкы алдык, Аттансак кандай баатырлар *Калмакка эми бармакка* («Эр Табылды»).

А дегенде ичкич *Мекемеден куулат* (Р. Шүкүрбеков).

Eğer bir gün buradan kaçıp kurtulmak gerekirse, ilk önce *Kaya'ya gider, bulurum. Uçaksavar kıtasında imiş, şehir yakınlarında...* «Hemen babanın yanına koş, yalnız kaldı, avutmaya bak,» *derim.* (Refik Halid Karay, Karlı Dağlardaki Ateş, s. 153.)

А деп-На deyinse. Эң алды менен, биринчи иретте, ириде. *А деп көрүнгөндөгүдөн алда канча өзгөрүп калыптыр* («Ала-Тоо»).

А деп эле Абазга нан, майлуу чөбүгө бир келтирди (Таштемиров).

Hatçe, ilk önce dondu kaldı. Sonra İrazım ellerine yapışıp kendisini onun kucagına attı. (Yaşar Kemal, İnce Memed, s. 216.)

Айта-буйта дегиче-göz açıp yutuncaya / карауңсауа / карауңсауа kadar. Бир заматта, көз ачып жумганча, дароо, өтө тез, арыдан бери.

Айтай-буйта дегиче, *Эр Бакайдын жанына чаап чыгып барышты* («Манас»).

Айта-буйта дегиче, *Ачып көздү жумганча, алып жетип барайын* («Эр Төштүк»).

Айта-буйта дегиче, *Аңтаңдап шашып Карачач, Айчүрөккө барды эле* («Сейтек»).

Ана-мына дегиче-Göz açıp yutuncaya kadar. Анда —мында дегиче, ачып көздү жумганча, Айлына жетип келгени. (Эр Төштүк»)

Андай-мындай дегиче-Göz açıp yutuncaya kadar. Андай — мындай дегиче, кумурска жайнап кетти эле. (Эр Төштүк»)

Андай-мындай дегиче, ачып көздү жумганча-Göz açıp yutuncaya kadar. Андай-мындай дегиче, ачып көздү жумганча меримдүү жерге барыптыр, айтылган жаман аскада аркалар туруп калыптыр (Медетов).

Айт дегенче-На deyinse, kaşla göz arasında. Дороо көз ачып жумганча, бир заматта. *Жубарымбек айт дегенче көздөн кайым болуптур.*

Айт дегиче-Göz açıp yutuncaya kadar. Айт дегиче болбой көздөн кайым болду.

Жогорудагы мисалдарды карап көрсөк, албетте *чай ууртам (bir çay içimi)*, *сакал сыйпаганча. (Sakal sıvazlayuncaya kadar)*, *салган жерден (ilk olarak)* туруктуу сөз айкаштары өтө кыска, тез убакытты билдирип турат. Ошол эле убакта бул туруктуу сөз айкаштарда эки элдин этномаданияттык өзгөчөлүктөрү чагылдырылганы көрүнөт.

Ал эми *а-бу дегенче. (bir çırpıda)*, *а дегенде. (ha deyinse, ilk olarak)*, *а деп. (öncelikli olarak)*, *айта-буйта дегиче. (kaşla göz arasında)*, *ана-мына дегиче. (göz açıp yutuncaya kadar)*, *андай-мындай дегиче. (göz açıp yutuncaya kadar)*, *айт дегиче (göz açıp yutuncaya kadar)* сыяктуу туруктуу сөз айкаштары синоним катары колдонулат да, кыска (өтө тез, тез) убакыттын маанисин берет.

Az daha. Аз калганда, биртке болсо.

“Kendini güler yüzle karşılayan hanımefendiyi az daha tanıyamayacaktı.” (H. Taner).

Bir ayak evvel. Бираз мурун

Bir koşu (gitmek) 1. *Өтө тез: “... bir koşu toplar çamaşırları, yollu yatak çarşaflarını, rüzgârda savrulan havluları, ıslanmaya başlamadan önce.”* - (O. Rifat) 2. *Кошарак, коша коша: “O gün, hemen bir koşu seracılara gittim, kocaman bir yasemin aldım, eve getirdim.”* - (T. Dursun)

Bir solukta-Бир дем алгыча. Өтө тез. *“Uzun bacaklarıyla koridoru bir solukta geçip koşu koşu merdivenleri indi.”* (H. Taner)

Bugün yarın-Бүгүн эртең, жакында.

Bugünden tezi yok-Бүгүндөн калбастан. Дароо, азыр, казыр.

Delikanlı heyecanla söze devam etti: Öyleyse bugünden tezi yok.... Şimdi... Hemen şimdi... (Namık Kemal, İntibah, s.79.)

Bugünden yarına: 1. *Аз убакыттан кийин* маанисинде. “Bugünden yarına yiyecek ekmeği olmayanlar için para ve mal her şeyden üstündür.” (R. N. Güntekin) 2. Азыр жашап жаткандардан келечек муундарга.

Çok geçmeden: (Убакыт өткөрбөй) “Çok geçmeden büyük ağabeyim bu anarşiye son vermek ihtiyacını duydu.” (R. N. Güntekin)

Dünden bugüne. Мурунтан азыркыга чейин, өтө тез.

Eli kulağında. Кандай болсо да өтө жакында болоору күтүлгөн.

Giderayak. (Кетип баратын) Кетип жатканда, кетээрдин алдында: “Giderayak orada bir de resim imzalamışlar.” (H. Taner)

Parmak kaldı. Аз калганда маанисинде колдонулган сөз.

Ramak kalmak. Аз калганда маанисинде колдонулган сөз.

Sık sık. 1. ðaç ðaç: “Sahilde sık sık küçük köyler veya büyücek kasabalar birbirini kovalıyor.” F. R. Atay. 2. көп убакыт өтпөстөн, тез тез:

Şır diye: 1. “шыт” деп эле чыгып 2. кокусунан 3. дароо. “Öyle bir suratla karşılayacak ki seninki hiç istenmediğini şır diye anlayıp defolacak.” (A. İlhan)

Şimdiden tezi yok-Азыртадан калбай. Убакыт өткөрбөстөн, дароо, азыр.

Vakit kaybetmeden-Убакыт өткөрбөстөн. Дароо, азыр.

Vakit vakit-Кез кезде. Белгисиз убакыттарда, кээде:

“Bu sevincin arasında vakit vakit bir sıkıntı geliyor.” (A. Gündüz)

Yarıdan tezi yok-Эртеңден калбай. Өтө тез:

“Yarıdan tezi yok, gitmeniz için icap edenleri yarıya başlamalısınız.” - (F. R. Atay)

Yol yakinken. Сезилген же белгилүү болгон жаман окуяга кабыл болуу:

“Bizimle birlikte gelmesinler. Yol yakinken başlarının çaresine baksınlar.” (M. Ş. Esendal)

Zır diye çıkmak-Шарт чыкты. Күтүлбөгөн жерден пайда болуу.

Kaşla göz arasında-Каш кабак ортосунда. Эч кимге мүмкүнчүлүк бербей турган кыска мөөнөт ичинде, өтө тез.

Бирок, бул апендичиликтин бир акылмандыгы бар окшойт, өлүм деген каш менен кабактын ичинде, киртик кагымдын ортосундагы эмеспи... (Кубатбек Жусубалиев, Муздак дубалдар, 112-б)

“Kaşla göz arasında eline bir mikrofon verdiklerinden adamın sesi herkesi bastırır oldu.” - H. Taner.

Ha bugün ha yarın-Бүгүн же эртең. Өтө тез, кыска мөөнөттүн ичинде: “Ha bugün ha yarın gelecek, diye bekliyorlar.” -

Ha geldi ha geliyor.

Бир паста-Çok çabuk. Тез эле, арыдан бери. *Кыздын шамдагайлыгына таң каласың. Мынча ишти бир паста бүтүрө салат («Ленинчил жаш»).*

Ары-бери караганча-Göz açıp uytuncaya kadar, ha deyince. Таежеси жүйүртө басып отура калып, ал айрыкты ары-бери караганча тиге салды. (Эшмамбетов)

Ат тезегин кургатпай-Ат теңеги киримадан. Арадан анчалык убакыт өткөрбөй, тез-тез, тынымсыз, дайыма. *Ошонун арапатынан Кашгары ат тезегин кургатпай апта сайын келмейи парз (Бейшеналиев). Ат тезегин кургатпай Кейитип сени ыйлатпай келип турам бул жайга. (Олжобай мене Кишимжан).* Борборго ат тезегин кургатпай чакырыласыз (Бейшеналиев).

Ачкан көздү жумганча. (Göz açıp uytuncaya kadar). Көз ачып жумганына.

Киртик ирмегенче (Göz açıp uytuncaya kadar). Заматта, бир паста, көз ачып-жумганча. *Киртик ирмегенче көздөн кайым болду.*

Көз ачыкча. (Göz açıp uytuncaya kadar) к. Көз ачып жумганча.

Көз ачып-жумганча. (Göz açıp uytuncaya kadar) Бир заматта, бир паста, арыдан-бери, өтө тез, дароо. *Бирок, бактылуу турмуш көз ачып-жумганча бүлүнүп эзелки таза кейитине келишти (Каримов).*

Суруолуу ой, көз ачып-жумганча бардыгынын көңүлүндө кайталанды («Советтик Кыргызстан»).

Сай сөөгү сыздаган Батина көз ачып-жумганча. бөктөрүнчөктү жукалай салып, Кынамбубуну учкаштырып алды (С. Сыдыкбеков).

Көз ачыкча-Göz açıp uytuncaya kadar. *Көрүнүп турган Үркөнчкө көз ачыкча барайын («Семетей»).*

Көз ирмегенче-Göz açıp uytuncaya kadar. *Дүр тигилип, көз ирмегенче шак тартып ийген уланга табасы кана тамшанды (Бейшеналиев).*

Көз ирмемде-Göz açıp uytuncaya kadar. *Эдиги көз ирмемде адамдардын бакылдагы чыккан үйгө жетти (Качкынбай Осмоналиев). Ошентип көз ирмемде Ажар Айнадан ажырап калды (Жоошпаев).*

Ачып көздү жумганча-Göz açıp uytuncaya kadar. *Айтып оозун жыйгыча Ачып көздү жумганча («Сейтек»). Андай-мындай дегиче, Ачып көздү жумганча («Эр Төштүк»).*

Ачкан көздү жумганча-Göz açıp uytuncaya kadar. *Биздин Кийизбай эмне? Ачкан көзүн жумганча кедей болду да калды (С. Сыдыкбеков).*

Көз ачырбай. 1. Бир заматта, тез эле, бир паста. *Алмамбет, Чубак кабылан Көз ачырбай жеткидей... Кыргыз салып өткүдөй. («Манас»).* 2. Мүмкүнчүлүк бербей, тынымсыз, кайра-кайра, үстү-үстүнө, дембе-дем, удаа-удаа. *Айтор, бий болуштар ыра-мат, налогдон көз ачырбай отуруп, бизди түгөл итке минген томаяк кылды го (Элебаев). Залимдер көз ачырбай, жылы сайын алык — салыкты арбытты (Бейшеналиев). Түндөн бери көз ачырбай асман жерди чалкакейлеп турган ак жаан бешимден оогонго гана сээлдеди (Өмүралиев). Өткөн күнү кечке көз ачырбай жамгыр жаап, Кулу жайыттан отунсуз кайтты (Качкынбай Осмоналиев).*

Сокур ит бок жалаганча. (Çok çabuk) Арыдан бери, тез эле, буйдумга келтирбей. *Мындай ишти ал сокур ит бок жалаганча бүтүрө салат.*

Арыдан бери. Өтө тез, ылдам, бир заматта. *Арыдан бери бүтүрө салды.*

Тизгин учунда. (Çok çabuk) Өтө тез, абдан ылдам, бачым. *Стамкул менен Айнуур азыр тизгин учунда бараткан («Ала-Тоо»).*

2. Бир канча убакытка созулган кыймыл-аракетти туюндуруучу туруктуу сөз айкаштары

Бээ саам. Болжол менен бир жарым саатча убакыт дегенди билдирүү үчүн колдонулат. Кыргыз жана түрк элдеринин жашоосунда жылкынын чоң мааниге ээ болгону баарыбызга маалым. Кыргыздар жүк ташуучу унаа катары пайдаланып, этин жеп, сүтүн ичкендиктен, жылкы алардын жашоосунун айрылгыс бир бөлүгү болуп эсептелген. Ушу күндө кыргыздын жайлоолоруна барсаң, конокко кымыз сунулат. Кымыз бээнин сүтүнөн жасалат. Ал эми түрк элинде болсо жылкыны унаа катары гана пайдаланышат, этин жешпейт, бээ саап, кымыз жасашпайт. Түрк тилинде **бээ саам** деген фразеологизмдин учурабагандыгы мына ушул жагдай-шарт менен түшүндүрүлсө керек. Бирок бул өлкөдө жашаган кыргыз, казак, татарлар анын этин жеп, сүтүнөн жасалган кымызын ичишет.

Ошол суудан көчтөн бээ саам кармалып аттанар замат, кымкап чепкени жылтылдата чайпала жөнөгөн Айылчы (Бейшеналиев).

Көп чарчабай утур бээ саам баиты сен алдыруу абзел (Бейшеналиев)

Чай кайнам-Çay kaynatım. Чай кайнаганга чейин өткөн кыска мөөнөт. Мурда очокто, самоордо чай жарым саатка чукул убакытта кайнайт эле. Бүгүнкү күндө электр

же газ отунда чай аз мөөнөттө, болжолдуу түрдө он-он беш мүнөттө кайнайт. Түрк тилинде деле *çay kaynatım* ушундай эле жалпылама мааниге ээ. Бул сөз айкашы эки тилде тең, негизинен, айылда өсүп чонойгон адамдардын кебинде учурайт.

Кааласаңыз мен “Манастан” **чай кайнамыр** койдуруп жиберүүгө да жагдай-шарт эске алынбайт, ал жалпылама мааниге ээ (болжол менен 20-25 мүнөт) болгон да, дай-армын. (Бейшеналиев) дал ушундай мааниде элге сиңип кеткен.

Көп болсо **чай кайнамча** буйдалсак кырылмалар экенбиз (С. Сыдыкбеков).

Чай кайнам убакыт өткөндөн кийин гана жөө адам экени даана көрүндү (Османиев).

Bir çay kaynatımda gel. Misafirler gelmek üzere. (Bekir Çiftçi)

Чай кайнатым. Орөөндүн ичиндеги кыштак менен почтонун аралыгы чай кайна-тым алыстыкта (К. Жусупов).

Çay molası. Түрк тилинде **чай моласы, йемек моласы** деген сөз айкаштары колдонулат да, биринчиси болжол менен 10-15, экинчиси 30 мүнөттүк убакыт аралыгын туюндурат. Бул сөз айкаштары кыргыз тилиндеги **чай ичкенче** (Биз чай ичкенче келип кал. Бул сүйлөм 10-15 мүнөттүн ичинде келип кал дегенди билдирет), **эт жегенче** деген сөз уйкаштарына дал келет. *İşte o çay molasında Münire'yle birkaç söz etmek, ona yaşaması için gereken havayı sağlardı.* (Sevinç Çokum, Ağustos Başağı, s. 395.)

Чай демдегиче-çay demleninceye kadar. Болжолдуу түрдө он-он беш мүнөттүк убакыт. Түрк тилинде **çay demleninceye kadar** (**Чай демдегиче**) деген сөз айкашы активдүү колдонулат да, болжолдуу түрдө он-он беш мүнөттүк убакыт аралыгын түшүндүрөт. Түрк элинде чай демдөөнүн өзүнчө жол-жобосу бар: алар суу кайнагандан кийин аны кичинекей чайнекке куюшат да, үстүнө кургак чай салып, капкагын, анын үстүнө дагы бир материалды (түркчө өртү) жаап, чай демделсин деп он-он беш мүнөт күтүшөт. Ал эми кыргыздарда чай демдөө ашып кетсе бир-эки мүнөттү гана камтыйт, кыскасы, чайдын демделишине анча назар бурулбайт. Буга байланыштуу **чай демдөө** кыргыз тилинде тике мааниде (чай демдөө процесси) гана колдонулат да, убакыт маанисин туюндура албайт. Албетте, мындай көрүнүш эки элдин жашоо-тиричилигиндеги өзгөчөлүк менен түшүндүрүлөт. “Чай” сөзү эки тилге тең фарсчадан өткөн. Ал эки тилде тең, негизинен, үч мааниге ээ: 1. Чай, жалбырактарынан суусундук даярдала турган өсүмдүк (*camellia sinensis*). 2. Ушул өсүмдүктөн жасалган суусундук, кытайча “*çai*” түрүндө. 3. Көбүнчө коноктогондо, сыйлаганда берилүүчү тамак-аш. **Чайга чакыруу** (çaya çağırma). Бул жерде эскерте кетчү нерсе, **чай** сөзү түрк тилинде “тамак-аш” деген жалпылама мааниде эмес, а **чай** деген тике мааниде гана колдонулат. Мындан сырткары, түрк тилинде **чай** сөзү “суу, өзөн” деген төртүнчү мааниге да ээ.

Кытайдагы тамырдуу болгон өсүмдүк (чай) XVII кылымдын орто ченинде Батыш Европа жана Россияда белгилүү болгон, Азия жана Чыгыш Европа тилдеринде Gwangdong диалектисинен алынган **ЧА** (за) түрү жайылган учурда Батыш Европа тилдеринде Xiamen диалектисинен португал тили аркылуу алынган “*te*” түрү кабыл алынган. Түркчөдө “*чай*” сөзү биринчи жолу Damadzade Ebulhayr Ahmed Efendi (Дамадзаде Эбулхайр Ахмед Эфендинин) 1731-жылы жарыяланган макаласында кеңири колдонулган.¹

Кыргыздарда да, түрктөрдө да конок келгенде сөзсүз чай берилет. Чай ичүү салты эки улутта тең кеңири жайылган. Өзгөчө демдөө түрктөр үчүн өзгөчө мааниге ээ. Чай демдөө-өзүнчө өнөр. Чай кайнагандан кийин, жогоруда белгилегенибиздей, чайнекке чай салынып, үстүнө чүпүрөк жабылат. Бул иш-аракет чайдын муздабашына жана жакшыраак чыгышына алып келет. Эгерде чайнекке ысык суу куюлары менен

дароо берилсе, ал чай демделбеген жана чийки болот. Мындай жол менен даярдалган ачуу жана демделбеген чай ичилбейт. Эл оозунда айтылып жүргөндөй “*Çay iyi demlenmemiş, çay dedemin abdest suyu gibi olmuş.*” (*Чай жакшы демделбептир, чай атамдын даарат алуучу суусуна окшоп калыптыр* (ачык).) делет. Эгер чай демделгенге чейин күтүлсө, чайдын чыныгы өңү чыгат. Даамы жагымдуу болот. Өзгөчө чайкорлор муну дароо байкашат. Ошондуктан алигиче “*Çay çok güzel olmuş, tam tavşan kanı gibi.*” (*Чай сонун болуптур, коёндун каны сыяктуу* (орточо).) деген ылакап колдонулуп келет. Бирок бүгүнкү күндө чайга химиялык кошулмалар кошулгандыгындан чайдын дароо өңү чыгууда. Бул болсо чайдын даамын бузат.

Ал **чай демдеп**, *Байтемир алдыбызга тегерек стол койду, дасторкон жайды.* (Чынгыз Айтматов, чыгармалар жыйнагы, 1-том, Атадан калган туяк. Аңгеме, 309-б)

- *Oğlum bizim hatuna haber ver! Misafirlerimiz var. Çay demlesin.* (Sevinç Çokum, Ağustos Başağı, s. 437.)

Эт бышым-Et pişirim. Эттин бышуу мөөнөтү. Кайсы жандыктын эти экендигине байланыштуу болжолу менен эки, эки жарым саат. Эттин бышуу мөөнөт узактыгы эттин түрүнө жана географиялык факторлорго байланыштуу. Деңиз деңгээлинен өтө төмөн жана бийик жерлердеги эттин бышуу мөөнөтүндө айырма бар. Бөксө жерлерде бийик жерлердеги этке караганда тезирээк бышат.

Ашыкпаңыз. *Сары-Үңкүрдүн белесин эт бышымда ашып, тез эле жетем* (Бейшеналиев).

Каалашса акындар чай кайнам, **эт бышым** жемактанып тапташат (Токтогул).

Аш бышым. Болжол менен 2-3 сааттык убакыт. **Аш бышымга** күн жаады, анан ачылып кетти, жарк этип (Фольклор). Бул түрк тилинде да ушундай эле турпатта (as pişirim) колдонулат, бирок болжол менен бир сааттык убакытты билдирет.

Сүт бышым-süt pişirim / kaynatım. Сүт быша турган убакыт, болжолу менен жарым саат.

Сүт бышымда жетчү эмес белек, эмне болду? (К. Каимов).

Karı: “*Süt kaynıyor,*” dedi. “*Kaynasın bitsin, hemen...*” (Yaşar Kemal, İnce Memed, s. 85.)

3. “Илгери” маанисиндеги туруктуу сөз айкаштары

Bir vakit / vakitler / zaman / zamanlar-Атам заманда. Bir vakitler de Kenan Bey'in kâtibî Kâşif onu kıskanırdı. (TariK Buğra, Yağmur Beklerken, s. 68.)

Анын **атам замандан** берки козголбос тынчтыгын бузган дабыш жок, мен гана көзүмү укалап, солуктап отурдум. (Чынгыз Айтматов, Чыгармаларынын жыйнагы, Ботогөз булак. Повесть, 342-б)

Bir zaman/zamanlar-Илгери, бир заманда

Тээ алыс бир заманда Тагай бий хандын каарына калып ордого камалган. (Качкынбай Осмоналиев, Көчмөндөр кагышышы, 10-б)

Demir parmaklıkları kapının yanında, şu kepenkleri kapalı dükkânda bir zamanlar hepsi buluşuyorlardı. (Peşami Safa, Bir Tereddün Romanı, s. 87.)

Fî tarihinde: Атам заманда, илгери.

Ал **атам замандан бери** жүзүн көтөрүп бел басып, ашуу ашып кыдың-кыдың басып кишиге кызмат этип келаткан бул жаныбардын киши үчүн күчү адал, сүтү арам. (Түгөлбай Сыдыкбеков, Күлкү жана өмүр, 324-б)

Fî tarihinde silah arkadaşları ile teati ettiği rengi atmış mektupları önüne serdi. (H. Taner) Günlerden bir gün: Күндөрдүн бир күнүндө.

Жылдардын бир жылында, айлардын бир айында, күндөрдүн бир күнүндө бир адам

отко күйгөн чычаладай күндүн ысыгында куйкаланып, кара терге түшүп какыраган сай менен келатты. (Кубатбек Жусубалиев, Муздак дубалдар, 4-б)

Günlerden bir gün bu güzel gemilere binme nasip oldu. (B. R. Eyuboğlu)

Күндөрдүн бир күнүндө фразеологизми кыргыз тилинде “тээ качанкы бир учурда” деген маани менен катар “*белгисиз бир мезгилде*” деген маанини да туюндура тургандыгын белгилей кетишибиз керек.

Öteden beri-Байыртадан бери. Өтмүштөн бүгүнгө чейин, башынан бери.

Сагаалынын көзүнө Көкөтөй ушул саймедиреткен кебин ар бир үндүн түрүндө олтуруп байыртадан бери сүйлөп келаткан өлбөс кишидей болуп көрүнөт да. (Түгөлбай Сыдыкбеков, Күлкү жана өмүр, 211-б)

Olumlu olumsuz her uaptığımız üzerine, Batılıların dediklerine öteden beri gereğinden çok önem veririz. (N. Cumalı)

Vakti zamanında: Атам заманда.

Öyle deme, beyim dedi ve eliyle ovada bir geniş daire çizerek; vakti zamanında şu gördüğün yerler hep ağzına kadar dolu erzak kuyularıydı. (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Milli Savaş Hikayeleri, s. 93.)

Dünya dünya olalı: Жер жаралгандан бери.

Bu beyhude sual, dünya dünya olalı, belki yüz binlerce defa sorulmuş ve bir o kadar defa da cevabı verilmiştir. (Ahmet Naşim, Milli Klasikler, s. 142.)

Атам замандан бери. Небак, мурда, илгертен, башынан эле, көп мезгил мурун.

Кара ниеттик менен ак ниеттик **атам замандан бери** кармашып келе жатышыптыр (Бердикеев).

Сен **атам замандан бери** адам менен жан — жаныбарлардын шоруна чыйкан болуп чыктың го (Жигитов).

Атам замандан бери кыргыз эли колдү баарлап, көл боюнда жашап келе жатат («Жаштык жарчысы»).

Атам замандан. Ошол Ак-Белге келип такалган мелтилдиген боз атам замандан соко тиши тие элек (Өмүрбеков).

Мисалдардан көрүнүп тургандай, кыргыз тилиндеги атам заманда деген фразеологизмине түрк тилинен мааниси боюнча жакын же окшош бир нече фразеологизм дал келет.

4. Анда-санда маанисин билдирген туруктуу сөз айкаштары

Ara səra / arada sərada- кээ кезде, анда санда.

Yalnız, arada sırada, akşam üzerleri biraz yürümek ve biraz hava almak ihtiyacıyla Gülhane Parkına kadar gidiyor. (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Milli Savaş Hikayeleri, s. 78.)

Bazı bazı, kimi vakit, kimi zaman-кээ бирде, кээде. *Harabeyi dolaşırken ara sıra perişan kalabalıklara rast geliyoruz.* (F. R. Atay)

Arada bir-кээ бирде, кээ кезде.

Abus yoldaşımız gittikçe suratı asıyor ve arada bir yan gözle muhakkirane bize bakıyor. (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Milli Savaş Hikayeleri, s. 78.)

Bayramda seyranda-Сейрек, аи- мой бергенде. *O bize bayramda seyramda gelir.* (Bekir Çiftçi)

Кээ-кээде бош отуруп, кыйкырып жибергени болбосо, бүгүн Азамат азаматтык кылып, көп деле тартып бузган жок. (С. Кушубеков).

Ата-энемин колу майда, атам деле бизди кез-кезде какус-кукус кылып, эмдел-домдон койчу, бирок биз аны бир заматта эле унутуп калчубуз. (Т. Субанбеков).

“Бүгүнкү жашообузду карап отуруп, кээ кезде ушундай жашоону өзүбүз тилеп алганбыз, бизге убал жок!” деп кыйкыргым келип кетет. («АГЫМ»)

Bir ara / bir aralık 1. Кыска мөөнөт ичинде.

Bir ara önümüzden şarkı sesleri geldi. (F. R. Atay) **2.** Атам заманда.

Kırk yılda bir-Кырк жылда бир, Kırk yılda bir gün-Кырк жылда бир жолу, Kırk yılın başı / yılda bir- Жылда бир жолу, Kırk yılın başında- Кырк жылда бир, Kırk yılın başı / başında / ömürde bir-Өмүрүндө бир жолу.

Dünya gözüyle görsek murada ermek nedir!

Sen olsan, ben olsam, felekten bir gece olsa!

Unutup ağarmayı tanyeri **kırk yılda bir,**

Ortalık ayışığı, etraf bağ bahçe olsa! (C. Sıtkı Tarancı, Otuz Beş Yaş, s. 111.)

Көзүң көрүп, **кырк жыл** болду, үйдөн чыга элекмин, мени баягында эмне дедиң эле? (Кубатбек Жусубалиев, Муздак дубалдар, 193-б)

Ушуу перөдөн өткөн периште өмүрлүк жары болорун ойлогондо кан ичмеги кармап келген Манас **өмүрүндө бир жолу** жашалынан тайды. (Ашым Жакыпбеков, Генри Манас, 291-б)

Kırk yılın başında bir işimiz düştü sana. (Bekir Çiftçi)

Kırk yılın başında, Kırk yılda bir, түрк тилинде мисалдарда көрүнүп тургандай, “анда-санда”, “өтө сейрек” деген маанилерде колдонулат, кыргыз тилинде **кырк** сөзү катышкан туруктуу сөз айкаштары (**кырк жылда бир жолу, онэки ай, кырк жылда, кыңыр иш кырк жылда**) кеп кырдаалына, контекстке карай “анда-санда”, “чанда-чанда”, “өтө сейрек”, “өмүрүндө бир жолу”, акыркы бир күнү” деген маанилерди туюндура берет: **Кырк жылда бир жолу** капысынан жолугуша калганыбыз болбосо, Асыл экөөбүздүн анча деле байланышыбыз жок эле. («Кыргыз руху»). (“Анда-санда” мааниси).

Кырк жылда бир жолу келем, ошондо да адам өңдүү жадырап-жайнап тосуп алууга жарабайсың. (С. Өмүрбаев). (“чанда-чанда”, “өтө сейрек”).

Он эки ай, **кырк жылда бир,** көрүшсөк да, мага экөөбүз дайыма бирге жүргөндөй сезиле берет. («Тамчы») (“анда-санда”, “өтө сейрек”). **Кырк жылда бир жолу** ушундай ийгиликке жетиштиңиз эле, анын да өмүрү кыска болуп калды-деп Алмаз шуу үшкүрүп койду. (Б. Аракеев) (“өмүрдө бир жолу” деген мааниде).

Zaman zaman- Кез-кезде. «Бул экөөнүн көргөн күнү эмне болор экен?» деген суроолуу ойду улам кайталашып, **кез-кезде** кылчайып карашып, бешөө кетип бара жатышты...

Kendisini zaman zaman tutan bu nöbetten kurtulmaya çalıştı. (S. Kocagöz)

5. Ар дайым маанисиндеги туруктуу сөз айкаштары

Gece gündüz dememek-Түнү- күнү дебестен, күн-түн дебей, күнү-түнү. 1. Убакыттын ылайыктуу ылайыксыз экенине карабастан, убакыт тандабастан. 2. Бир ишти үзгүлтүксүз, эс албастан жасоо. 3. Дайыма, ар дайым. *Evine gece gündüz demeden birtakım adamlar girip çıkmasa, o birtakım adamlar aynı zamanda kuzeydeki düzlükte konaklayan Gümüş-Tekin'in ordusuyla güneydeki Sav-Tekin ordusu içine karışıp, çerilerle görüşüp konuşmasalar Sarı Hoca'yı düşünen olmayacaktı.* (Mustafa Necati, Kilit, s. 151.)

Дайыма көрсөң эле, **күн-түн** дебей кименден башын көтөрбөй окуп жаткан болот. («Жаны ордо»)

Her vakit / zaman-Ар дайым, ар убак, ар кезде, ар качандан бир качан. Эс албастан, дайыма, тез-тез. *Anlaşıklı olan anlar; bilgili olan bilir; bilenle anlayan ise her vakit dileğine erişir dememiş mi?. Demiş. Yine ne demiş?* (Mustafa Necati, Kilit, s. 23.)

Айлына кайтып келгенине бир топ күн болсо да, ушинтип эчкимге кошулбай, **ар качан** жалгыз жүрүп, Данияр өзүнө жоро-жолдош күтө албады. (Чыңгыз Айтматов, Чыгармаларынын жыйнагы, Жамийла. Повесть, 77-б)

Жолугуп калып, аны-муну сураштыра баштасаң эле, сени сүйлөтпөй, **ар качан** өзүнүн даяр жообу бар: *Ооба, ооба, мен аны билем, анын ошого кабыларын "эчак эле билгем."* (М. Алимов).

Yaz kış demeden-жайы=кышы дебестен. Ал **жайы-кышы** дебестен көнүп калган ишин иштеп коюп жүрө берчи (Б. Усубалиев).

Аркасында **жайы=кышы** дебей, эски арабанын арткы эки дөңгөлөгү турчу. (Кубатбек Жусубалиев, Муздак дубалдар, 51-б)

Yazlı kışlı-жыл бою. Ал **жыл бою** кара салынып, тетири карап, бүгүн гана оң карап олтурууга, ак жоолук салынууга уруксат болгондуктан, али да адамдардан көзүн ала качып, жалтаң. (Качкынбай Осмоналиев, Көчмөндөр кагылышы, 65-б)

Sen her zaman böyle anlayışlı

Hâlden bilir sevdiğim olasın

Bir balayı olsun **yazlı kışlı**

Hızı kesilmesin aşkımızın.

(Varlık, 1 Mart 1953), (C. Sıtkı Tarancı, Otuz Beş Yaş, s. 219.)

Her gün-ар дайым, ар күнү. **Ар дайым** бир жакка жол жүрөрдө, мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам. (Чыңгыз Айтматов, Чыгармаларынын жыйнагы, Жамийла. Повесть, 62-б)

Күндө көрсөм тойдон көрөм дегендей, сени **ар дайым** ушул жерден жолуктурчу болдум го (Ш. Бейшеналиев).

Tahsin Efendi'nin dediği gibi bunlar olağan şeylerdir; dairelerde **her gün** bin çeşidi görülüp işitilir. (Reşat Nuri Güntekin, Acımak, s. 61.)

Ha bire-токтобостон, эс албастан, уламдан-улам, дайыма.

Ocağın başında bir adam **ha bire** bulik kızartıyordu... (O. Veli, Kanık)

Yaz kış-жайы кышы. Benimki de öyle bir şey. Biliyorum ki Yusuf dağa **yaz kış** akın edenler arasında yalnız gök mavisi avize gözlü kıza bir bakışta vuruldu, yalnız bana! (Refik Halit Karay, Karlı Dağdaki Ateş, s. 68.)

6. Эч качан маанисиндеги туруктуу сөз айкаштары

Balık kavağa çıkınca-Tөөнүн куйругу жерге тийгенде. (Тамаша маанисинде колдонулат.) Эч убакта, эч качан.

Сен бул ишинди деги качан бүтөсүн. Деги бүтүрөрүңө көзүн жетеби?

- Жетет. Бүтүрөм.

- Качан?

- **Tөөнүн куйругу жерге тийгенде.** (Б. Аракеев)

-Borcunu ne zaman ödeyeceksin?

- **Balık kavağa çıkınca öderiz inşallah!** (R. Solmaz)

Ал эми **balık kavağa çıkınca (балык кабага чыккыча)** түрк тилинде көбүнчө тамаша иретинде колдонулат.

Çıktaz ayın son çarşambası (бүтпөй турган айдын акыркы шаршембиси) Тамаша маанисинде айтылган тигил же бул иштин бүтпөсүн билгизген сөз айкашы.

Kırmızı kar yağdığında (Кызыл кар жааганда). **Kırmızı kar yağdığında** gelirsin bize dedi Ahmet Efendi. (Bekir Çiftçi)

Мисалдарда көрүнүп тургандай, түрк тилиндеги синонимдеш **balık kavağa çıkınca, çıktaz ayın son çarşambası, kırmızı kar yağdığında** сөз айкаштарынын баары кыргыз тилинде **Tөөнүн куйругу жерге тийгенде** деген бир гана фразеологизм аркылуу берилет.

II. Табигат кубулуштарына, аба ырайына, кайсы бир мезгилдин өзгөчөлүгүнө байланыштуу туруктуу сөз айкаштары

Жер көктөй, от чыкканда, ак төөнүн карды жарылган, ичке үзүлүп, жоон сүзүлгөн убак, кара жыл ж.б. Бул туруктуу сөз айкаштары жыл мезгилдерине, аба ырайына карата айтылып, жыл сайын белгилүү бир убакта кайталанып туруучу кубулуштарды туюндурат. Алардын айрымдарынын маанисин чечмелеп көрөлү:

Дың сууган убак-Son güz (Диалект). Кеч күз. **Дың сууган убакта** мал кыштоого көчүрүлөт («Кыргызстан маданияты»).

Mustfa Ağa hayvanların kışın soğduğunda aç kalmamaları için **son güzde** epeyce saman uğmuştu samanlığa. (M. Kıldıroğlu)

Ала жаздан- Ala bahar (Диалект). Эрте жаздан, жаз башынай. **Ала жаздан** бери күнү-түнү боз кетпейм (Касымалы Жантөшев).

Hasan nişanlısına "Bizim buralar **ala baharda** çok güzel olur. Her taraf buram buram kokmaya başlar." dedi. (H. eminoğlu)

Ала күздөн-ilk güz. Күз башынан, күз башталгандан. **Ала күздөн бери** эмгегибиз кайтып калар деп жатам (Касымалы Жантөшев).

İlk güzde köylüler tarlalarını hazırlamışlardı çoktan. Artık buğday arpa ekme zamanı gelmiş, kılavuçlar da gökyüzünde dolaşmaya başlamışlardı. (İ. Karaçor)

Ичке үзүлүп, жоон созулган убак-Kırış günleri. Жаз мезгили, үзүмчүлүк учуру, тамак-аш тартыш болгон кез.

Her yıl böyle olur zaten. **Kırış günlerinde** hayvanlara verecek bir tutam ot bile kalmaz. (H. Çiftçi)

Дайыма ичке үзүлүп, жоон созулган убакта келесинер да, эми силерге эмнемди берем деп, байкуш апам биз барган сайын күйпөлөктөп калар эле. (К.Каимов)

Узун сары. (Kırış günleri) Жазгы үзүмчүлүк убак.-Илгери бирөө **узун сарыга** сактайлы деп, соzumунун чүйгүн жерин ундун арасына камтыра бериптир (Өгөбаев). **Жазгы узун сары** айылдын эмгекчилерин анчалык муңкурама албады (Абдукаримов).

Günlerden **kırış günleri.** Evde ne bulgur ne tarhana var... (M. Saray)

Мында **ала жаздан, ичке үзүлүп, жоон созулган убак, узун сары** сөз айкаштары жалпы жонунан жаз мезгилин туюндурган менен, ар бири өзүнчө маанилик оттенкоко ээ. Мисалы, **ала жаздан** жаздын башталышын, ал эми калган экөө жаз мезгили менен катар ага таандык бир белгини (үзүмчүлүктү, тамак-аштын тартыштыгын) да билдирет жана колдонулуш чөйрөсү жагынан, негизинен, оозеки кепке, көркөм стилге таандык болсо, **ала жаздан** бул жагынан бейтарап келет.

Сары багалек болуу-Ekinler sarardığında, başaklar olgunlaştığında. Эгин суусаганда же бышууга жакындаганда сабагынын төмөнкү жалбырактары сары ала болуп саргая баштоо. Бул сөз айкашы көбүнчө **эгин сары багалек болгон маалда** деген тизмекте колдонулат да, мезгил маанисин туюндуруп калат.

O biçare tarlalar ki, üstlerindeki **ekinler** iki karış yükselmeden sararmış. Boynu bükük başaklar, yerin dibinden gelen bir ıstırabı hikâye ediyor. (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Yaban, s. 78.)

Ahmet Efendi buğday **başaklarının olgunlaştığını görünce** gökyüzüne bakıp yeleşindeki ikinci sigarasının dumanını göğe savırdı. (R. Solmaz)

Сары кыр (*harman kalkınca, güz mevsimi*) - чабылган чөптүн же эгиндин бийик болуп кырдалып үйүлгөн үймөгү. **Сары кыр болгон үймөктөрүнө көз тагылат** («Ала-Тоо»). Бул сөз айкашы кыргыз тилинде өзүнүн мааниси боюнча күз убагына дал келет, бирок мезгил маанисинде колдонулбайт. Ал эми түрк тилиндеги мунун синоними болгон **harman kalkınca** күз мезгил маанисин туюндурат.

Auşe kadın kocasına dönerek: "Harman kalkınca oğlanı eversek gari." dedi. (R. Koç)

Güz mevsiminin sert ve yalın rüzgârları esmeğe başladı. Issız, engin Anadolu yaylaları üstünde ah bu rüzgârlar... (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Yaban, s. 107.)

Булардан сырткары, түрк тилинде **bağ bozumu** (жүзүм жыйналган кез) **Yerlisi, çoğu dışarıdan gelme yeni sakinlerinin bağ bozumu hırsını kederli gözleriyle seyrederek.** (B. Felek), **don çözülmek** (тоң эрий баштаганда), **kocakarı soğuğu** (жаздын белгилүү бир күндөрүндө боло турган суук күндөр), **kara kış** (кыштын ортосундагы эн суук күндөрү, чилде түшкөн мезгил), **kitlik yılı** (жыл кургакчыл болгон же согуш болгон жылы жерден эч нерсе чыкпай эл ачарчылыкка дуушар болгон жыл) өндүү туруктуу сөз айкаштары колдонулат.

III. Айыл чарбасына, кесипчиликке, малчылыкка байланыштуу темпоралдык катыштагы туруктуу сөз айкаштары

Айыл чарбасына, кесипчиликке, малчылыкка байланыштуу темпоралдык катыштагы фразеологизмдерге кыргыз тилинен: *буудай орукта, жыйым-терим учуру, мал кыштоодон түшкөндө, туут маалы, мал торолгондо, мал тотукканда, кош чыкканда, кош айдоодо ж. б.*, ал эми түрк тилинде *orak zamanı / mevsimi* (буудай орук маалы), *harman zamanı* (буудайдын кырманга түшкөн маалы), *koç katımı* (куут маалы), *mal kışlağa gittiğinde* (мал кыштоого чыкканда), *mal kışlaktan indiğinde / geldiğinde* (мал кыштоодон түшкөндө же мал жатакка түшкөндө) туруктуу сөз айкаштарын гана кошууга болот. Ошондой эле түрк тилинде **чарбачылыкка байланыштуу** *afyon çarası, bağ budamı, fasulye yolumu, arpa yolumu* (арпа оруу), *buğday yolumu* (буудай оруу), *kağnı çekimi* (кырманга ташуу), *deste çekimi* (арпа же буудай боолоо), *iğde çiçeği, tütün kırımı, çapa zamanı, pekmaz kaynatımı, tiyek sürümü, orak ayı* (буудай, арпа жыйноо-июль айы), *harman ayı* (буудайдын, арпанын кырманга түшкөн маалы-август айы) деген өндүү конкреттүү мезгилди туюндурган мезгилди туюндурган көптөгөн туруктуу сөз айкаштары учурайт. Алсак, *afyon çarası* (апийимди жумиартуу маалы), *bağ budamı* (тал-теректерди буттоо-март айы), *fasulye yolumu* (фасоль жыйноо-август айы) деген мезгил маанилерин туюндурууда колдонулат. Акырында бул топтогу туруктуу сөз айкаштары эки тилде (ошону менен көпчүлүк түрк тилдеринде) окшош мааниде колдонуларын белгилей кетүү шарт.

Жогоруда айтылгандардан улам оюбузду мындайча жыйынтыктасак болот:

1. Кыргыз жана түрк тилиндеги убакыт-мезгилди туюндурган туруктуу сөз айкаштары арбын эле учурайт, алар кандайдыр бир көркөмдүк зарылдыктан эмес, турмуштук муктаждыктан, талаптан жаралган.

2. Башка туруктуу сөз айкаштары сыяктуу эле убакыт-мезгилди туюндурган фразеологизмдер да ар бир элдин жашоо ыңгайына, үрп-адатына, турмуш-тиричилигине, дүйнө таанымына байланыштуу келет, демек, ар бир элдин бул тармактарда бөтөнчөлүктөрү убакыт-мезгилди билдирген фразеологизмдерде да чагылдырылбай койбойт.

3. Эки тилдеги фразеологизмдердин айрымдары убакыт-мезгилди конкреттүү көрсөтүү менен элестүүлүк касиетке да ээ болсо, айрымдары элестүүлүккө ээ эмес, бирок ажырагыс биримдикте колдонулуп, туруктуу сөз айкаштары катары жашайт.

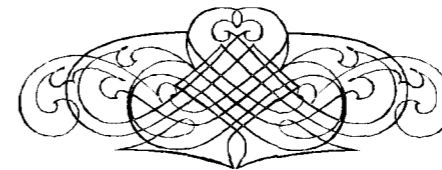
4. Туруктуу сөз айкаштарын, жалпы жолунун, эки чожалпы жолунун, эки чоң топко бөлүп карасак болот: 1) Жалпы эле убакыт-мезгилди туюндуруучу туруктуу сөз айкаштары; 2) Күн-түн аралыгын туюндурган туюндуруучу туруктуу сөз айкаштары. Жалпы эле убакыт-мезгилди билдирген туруктуу сөз айкаштары семантикалык жактан ич ара бир канча майда топторго бөлүнөт.

5. Кыргыз жана түрк тилиндеги убакыт-мезгилди билдирген туруктуу сөз айкаштарынын ортосунда жалпылык да, ошондой эле айырмачылык да бар. Мындагы айырмачылык эки элдин жашоо ыңгайындагы өзгөчөлүк менен шартталат.

Адабияттар:

1. Эгембердиев Р. Фразеологияны XI класста окутуу. -Ф.:Мектеп. 1992.
2. Юдахин К.К., *Кыргызча-орусча сөздүк*, 1985.
3. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Түз. Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров, Бишкек., 2001.
4. *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү*. -Ф, Мектеп, 1969.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Түз. Осмонова Ж. -Ф., 1980.
6. Каргалдаева А. *Кыргыз тилинде мезгилдик (темпоралдык) маанини туюндуруучу тил каражаттары*. Диссер. Бишкек. 2003.
7. *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara, 1998.
8. *Sevan Nişanyan, Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, <http://www.nisanyansozluk.com/> 15. 05. 2007.
9. Sir Gerard Claucon, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Centuri Turkish*, Oxford, 1972.
10. Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 2. Baskı, Ankara, 1999.
11. Gürbüz Erginer, *Uşak Halk Takvimi Halk Meteorolijisi*, TTK Basımevi, Ankara, 1984.
12. Erhan Aydın, *Türk Dilinde Zaman Adları*, Basılmamış doktora tezi, Ankara, 2002.

1 Sevan Nişanyan, *Türkçenin Soy Ağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*

Бурул САГЫНБАЕВА
филология илимдеринин доктору,
Кыргыз-Түрк “Манас”
университетинин доценти

ФУНКЦИОНАЛДЫК ЛИНГВИСТИКА БАГЫТЫ

Бул макалада тил илиминин бир багыты - функционалдык лингвистика жөнүндө сөз болмокчу. Функционалдык лингвистика советтик тил илими жана түркологиядагы илимпоздордун назарын кийинчерээк бура баштаган жаңы багыттардын бири болуп эсептелет. Ал эми кыргыз тил илиминде илимдин бул багыты жаңыдан гана иликтөө объектисине алына баштады. Мына ушундай шартка байланыштуу функционалдык грамматиканын табият-маңызын теренирээк ачып берүүнү көздөп, биз бул маселеге кайрылууну эп көрдүк.

Тилчи адистердин баарына маалым: тил илиминин экстралингвистика (сырткы лингвистика), интралингвистика (ички лингвистика) жана компоративистика деген багыттары бар. (1, 10-11)

Экстралингвистика тилди коомдук көрүнүш катары изилдейт.

Жашоодо чындык бирдей болгону менен аны дүйнө жүзүндөгү ар башка эл, ар башка улут өзүнүн маданиятына, билимине, таанып-билүүсүнө ж.б. карай туюп-билет. Кабыл алынган мазмун ошол элдин, улуттун өзүнүн тилдик системаларынын негизинде уюшулуп, формаларга айланат. Натыйжада тилдердин ажырымы пайда болот.

Мисалы кыргыз тилиндеги кээ бир номинативдик бирдиктердин жандуу турмуштагы заттарга, белгилерге, кубулуштарга салыштырылып аталуусун, көбүнчө табиятка жана үй-айбандарына окшоштурулуп аталуусун төмөндөгү мисалдардан байкоого болот:

Кыргыз тилиндеги *айкөл* сөзү кыргыз тилинде гана колдонулуп, *ай* жана *көл* деген эки сөздүн кошулуусу аркылуу жасалат да, түнкүсүн ай нуруна чагылышып, шамалы жок мезгилде мелт-калт толуп, бир эсе элпек чыбырчыктап, беймарал чалкып жаткан айжаркын көлдүн элесин көз алдыга келтирет. Бул сөз аркылуу байыркы көчмөн бабаларыбыздын атажурттун ажайып кооздугуна суктануу менен баа берген ички туюм-сезимдери камтылгандыгын байкоого болот.

туяк сөзүн кыргыз эли өз тилинде 1-малдын туягы маанисинде колдонот: *Сөз атасы-кулак, жол атасы-туяк.*; 2- бул сөздү эзелтеден мал жандуу кыргыз эли укум-тукум, бала маанисинде да колдонот: “Атадан калган туяк”, *Артымда калган туяк жок. Манастын жалгыз туягы-Семетей, куу туяк ж.б.*

Сыркы лингвистика социоллингвистика, этнолингвистика, лингвокультурология сыяктуу ж.б.дан куралат. Бул багыттын көрүнүктүү өкүлдөрү: Вилгельм Гумбольдт, Сепир, Уорф ж.б. Сырткы лингвистика боюнча XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап эле европа, батыш грамматисттери изилдөө иштерин жүргүзүп келишкен.

Компоративистика өз ара тектеш жана тектеш эмес тилдерди салыштыруу максатын көздөйт. Мында салыштырылган тилдердин диалектилеринин, байыркы жазма эстеликтеринин материалдарын пайдалануу менен салыштырма-тарыхый эмгектер да жаралат.

Түрк тили илиминдеги изилдөөлөр көбүнчө диахрондук планда салыштырма-тарыхый тил илиминин негизинде аткарылган. Ал эми кыргыз тил илими диахрондук планда аксап келген болсо, азыр кыргыз тил илиминде дээрлик илимий иликтөөлөрдүн нугу ушул багытка бурулуп, жаңы иштер аткарылып жатат.

Ички лингвистика (интралингвистика) эки багыттан: структуралык-сыпаттоо жана функционалдык лингвистикадан турат.

Интралингвистиканын биринчи багыты болгон структуралык-сыпаттоо грамматикасы семасиологиялык принциптин негизинде, ал эми функционалдык грамматика ономасиологиялык принциптин негизинде изилденет.

Структуралык-сыпаттоо грамматикасы тилдин ички системасын, тилдик системанын элементтерин, тилдик бирдиктерди, анын категорияларын, ярустарын жана структурасын изилдейт. Мында тил – тилдик система багытында изилденет, формага таянылат, формага приоритет берилет. (3, 5)

Муну мындайча түшүндүрүүгө болот:

Бизди курчап турган айлана-чөйрөдөн адамдын аң-сезимине айрым сигналдар келип түшөт.

Сүйлөөчүдө ой пайда болот.

Ойду туюндуруу зарылчылыгы түзүлөт.

Сүйлөөчүнүн ою тилдик каражаттар менен уюшулуп түзүлөт.

Сүйлөөчүнүн ою айтылат же жазылат.

Айтылган ой угуучу тарабынан кабыл алынат.

Угуучу ойду кабыл алганда аң-сезиминдеги даяр тилдик форма аркылуу кабыл алат.

Биз сөз кылып жаткан структуралык-сыпаттоо грамматикасы так ушу угуучунун кеп маданиятына таянат да, биринчи планга угуучунун кеп маданиятын коёт.

Демек, структуралык-сыпаттоо грамматикасы **формадан мааниге** багытындагы иликтөөгө шартталган. Бул пассивдүү грамматика болуп саналат. (3, 5-8)

Буга мисал катары атоочтук жана этиштик категориялардын грамматикалык формаларын алып көрөлү:

Сан категориясында –*ЛАр* мүчөсү көптүк санды морфологиялык жол аркылуу туюндурат; жөндөмө категориясында барыш жөндөмөнүн мүчөсү –*ГА* багыттык маанини; таандык мүчө заттын үч жактын бирине тиешелүүлүгүн; жак мүчө атооч жана этиш сөздөрдүн жак боюнча өзгөрүүсүн; айкын өткөн чактын –*ДЫ* мүчөсү кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурга карай жакын арада болгондугун жана анык иш-жүзүнө ашкандыгын туюндурат деп, пассивдүү грамматика боюнча жогоркудай мүнөздө иш алып барылат.

Интралингвистиканын формадан мааниге багытынын көрүнүктүү өкүлдөрү катары швейцариялык окумуштуу Фердинанд де Соссюрду (1857-1913), Боден де Куртенэни, Щербакты, Денини, Дмитриевди, Рамстедди, Рясенинди ж.б. атоого болот.

Бул багыт боюнча окуунун доору XX кылымдын 80-жылдарына чейин, өзгөчө союз мезгилинде күчтүү өкүм сүрдү.

Биринчи планга форманы койгон структуралык сыпаттоо грамматикасынын артыкчылыгы катары изилдөөнүн объектисине тилдик системаны, тилдик түзүлүштү коюу менен, тилдин ички системасын терең изилдөөгө алгандыгын айтууга болот. Көңүлдүн борбору тилдик системанын фактыларын, тилдик бирдиктердин классификациялануусун жана алардын контексттеги туюндурган маанилерин тактоого, тилдик каражаттар, тилдик формалар аркылуу алардын маанилерин сыпаттоого бурулат. Бул багыт аркылуу өз мезгилинде тилдин башка иликтөө багыттарынын платформасы түзүлгөн.

Бирок тил илиминин бул багыты прикладдык максатта жогоркудай ийгиликтерге жете алган жок деп эсептөөгө болот. Анткени бул грамматика лингвистиканын теориялык базасы болуп калды да маанилер экинчи планга калып, прикладдык багытта – тил үйрөтүү багытында лингвистикалык негиз боло албады. Бул багыттагы окуу боюнча мектептерде жана жогорку окуу жайларында эне тили болбогон башка тилдерди (м. англис тилин, айылдарда орус тилин да) мыкты үйрөнүп чыгуу кыйын эле.

Натыйжада универсалдык мааниге таянган грамматиканы түзүү зарылчылыгы пайда болуп, активдүү грамматикага таяна турган жаңы багыт табылды. Ал - функционалдык лингвистика болуп саналат.

Дүйнө элдеринин өз ара байланышы күчөп, бирдей же ар башка түзүлүштөгү тилдерди салыштырып иликтөө иштери мурункуга караганда жигердүү тенденцияга айланып бара жаткан учурдун талабына, учурдун башка тилдерди үйрөнүү талабына функционалдык лингвистика жооп бере алат эле.

Мындай пикирге келүүдө биз XIX кылымдын биринчи жарым жылындагы улуу ойчул Вильгельм Гумбольдтун (1767-1835), о.э. Даженин, Потемнинин, Мещаниновдун, Бондарконун теорияларына таяндык.

Функционалдык лингвистикада биринчи планга маани коюлат да, маани аркылуу тилдеги формага барылат, б.а., маани кабыл алынат, форма сыртка чыгарылат. Эгерде структуралык сыпаттоо лингвистикасында угуучунун кеп маданиятына таянылса, функционалдык лингвистикада сүйлөөчүнүн кеп маданияты, ойлоо деңгээли ж.б. негизги мааниге ээ.

Дүйнөдөгү тилдердин негизги семантикалык категориялары көбүнчө универсалдуу келет. Бирок универсалдуулук бардыгында эле эмес, айрыкча жалпы категориялардан байкалат. Мисалы: аспектуалдык, модалдуулук, темпоралдык, таксис, белгилүү бир мезгилге тиешелүүлүк, белгилүүлүк/белгисиздик, салыштырмалуулук, тандыктык, шарттуулук ж.б.у.с. (3, 9-10)

Мындай маанилер саналуу гана болот, ашып кетсе, балким, токсон же жүз чамасында болушу мүмкүн.

Семантикалык универсалдуулукту ажыратуудагы кыйынчылык – тилдердеги семантикалык категориянын салмагы менен санын аныктоо. Айрым семантикалык маанилердин салыштырма салмагы ар башка тилдер үчүн анчалык деле өзгөчөлүккө ээ эмес болсо, башкаларында айырмачылык көп.

Тилдин семантикалык картинасы бардык тилдерде эле эң биринчи сөз түркүмдөрүнүн материалдарынан көрүнөт: зат атоочтор семантикалык категорияда предметтүүлүк маанисин, этиш сөздөр кыймыл-аракет, абал маанисин, сын атоочтор белги, сан атоочтор сан-өлчөм маанилерин билдирет.

Андан ары номинативдик бирдиктердин ар бир түркүмү өзүнчө жеке семантикалык түшүнүктөргө карай бөлүштүрүлөт. Маселен, предметтик сөздөрдүн түркүмү

санга, өлчөмгө, мейкиндиктеги ордуна, мезгилине, субъективдик – объективдик мамилесине карай аныкталат.

Атрибуттук сөздөрдүн түркүмү белгинин даражасына, белгилүү, белгисиздигине, таандык, таандык эместигине ж.б. карай аныкталат.

Этиш сөздөр кыймыл-аракеттин аткарылуу мүнөзүнө, чагына, кыймыл-аракеттин субъект-объектиге карай багытталуусуна ж.б. карай аныкталат.

Бул сапаттардын ичинен көбү логикалык категория менен ой жүгүртүү түшүнүгү аркылуу аракетке келип, тилдин номинативдик функциясында негизделет. Булардын ичинен көбүрөөк жалпы мүнөзгө субъект, объект, чак, мейкиндик, себеп, максат, сан-өлчөмдүк маанилер ээ болуп эсептелет жана булардан айырмаланып, созулуңкуулук, кичирейтүү-эркелетүү, поссессивдүүлүк, роддук ж.б. жеке мүнөзгө ээ.

Ошону менен бирге семантикалык категориялардын белгилүү бир бөлүгү номинативдик эмес, модалдык – баалоочулук кызматты аткарат. Мындай функция бардык тилдерге мүнөздүү, ошол себептен аларды универсалийлердин катарына киргизүүгө болот. Алардын тизмеси булар:

- 1) өтүнүч, талап кылуу мааниси;
- 2) каалоо, эркин билдирүү мааниси;
- 3) керектүүлүк мааниси;
- 4) мүмкүндүк мааниси;
- 5) терс баа мааниси;
- 6) оң баа мааниси.

Семантикалык категориянын бир бөлүгү сөз деңгээлинде, кээ бири сөз айкашынын, үчүнчүсү сөз жасоо деңгээлинде, төртүнчүсү морфологиялык деңгээлде, андан ары синтаксистик деңгээлде аракетке келет. Бул сапаттардын салыштырма салмагы, ар биринин маанилүүлүгү жана баалуулугу ар башка тилде өзүнчө өзгөчөлүккө ээ. Ар бир тилде бул же тигил маани өзүнчө туюндурулат.

Бир тил үчүн салыштырмалуу бир касиет негизги делип эсептелинсе, экинчи бир тил үчүн башка сапат негизги деп эсептелинет. Ошол эле семантикалык категория бир тилде сөз жасоочу каражат катары каралса, башка бир тилде белгилүү бир сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык өзгөчөлүгү катары каралат. (3, 8-10)

Мына ушул семантикалык категориялар сыяктуу ж.б. маанилер жана функциялар функционалдык-семантикалык мейкиндик алкак (ФСМА) деген түшүнүктүн өзүгүн түзөт. (мындан ары ФСМА деп берилет)

Функционалдык грамматика төмөнкү маселелерди илимий негизде аныктоону алдына максат кылып коёт:

- 1) тилдердин табиятын, мүнөзүн аныктоо;
- 2) жалпы максаттуу салыштыруу ишин уюштуруу;
- 3) активдүү грамматиканын негизинде прикладдык максатта мыкты окуп өздөштүрүүнүн бирден-бир жолу болгон маанини туюндуруучу атайын тилдик моделдерди, даяр конструкцияларды, контекстуалдык, конкретизатордук бирдиктерди табуу, жиктөө;
- 4) эне тили болбогон башка тилдерди үйрөтүүдө жогоруда саналып өткөн атайын тилдик моделдерди колдонуу.

Семантикалык мазмун жана аны туюндуруучу ар түрдүү каражаттарды табууга багытталган функционалдык лингвистиканын артыкчылыгы катары төмөндөгүлөрдү көрсөтүүгө көрсөтүүгө болот:

Биринчиден, белгилүү бир семантикалык категориянын мүмкүн болгон манифестациясын ачып көрсөтүү маселесин чечет (М.: морфологиядагы, сөз жасоодогу, синтаксистеги, лексикологиядагы ж.б. тилдик бирдиктерди).

Экинчиден, тилдерди салыштырууда семантикалык чөйрө жана аны туюндуруу жолдорунун окшоштук жана айырмачылыктарын табууда зор мааниге ээ.

Үчүнчүдөн, башка тилдерди үйрөнүүдө даяр тилдик моделдерди түздөн-түз колдонууга шарт түзөт.

ФСМАны иликтөө изилдөөчүнүн жеке көз карашына, контексттик факт-материалды кабылдоосуна көз каранды болот. (2, 93)

Кыргыз тил илиминде ФСМАны алгачкылардан болуп З.К.Дербишева изилдеген. З.К.Дербишеванын жетекчилиги менен биз да А.В.Бондарконун функционалдык-семантикалык теориясына таянып, «мааниден формага» багытын негиз кылып алдык да, контрастивдик изилдөөнүн объектисине түрк жана кыргыз тилдерин алып, андагы ФСМАны анализдеп чыктык. Биздин иликтөөбүз кыргыз жана түрк тилиндеги чак, ыңгай категориясы жана аны уюштуруучу грамматикалык формалар, синтаксистик конструкциялар, лексикалык түзүлүштөрдүн функционалдык кызматын – ФСМАСын сыпаттоого багытталды.

ФСМАны иликтөө үчүн биз төмөндөгүдөй критерийлерди иштеп чыктык:

1) тилдик бирдиктердин, формалардын аблигатордуулугуна (эң зарылына, керектүүсүнө);

2) тилдик бирдиктердин, формалардын колдонулуу жыштыгы менен сейректигине;

3) тилдик системадагы функционалдык салмагына (мисалы, этиштин өзгөчө формаларынын функционалдык салмагы азыраак);

4) ФСМАнын компоненттеринин контекстен көз карандылыгына, же тескерисинче, көз карандысыздыгына таянабыз. Маселен, контекстке канчалык көз каранды болсо, ошончолук өзөк мейкиндиктен алыстайт.

Изилдөөнүн башталыш этабында ар бир ФСМАнын ичинде өзөк, жан, жакынкы жана алыскы мейкиндик алкактар түзүлдү. Семантикалык мазмунга жараша ФСМАнын бардык каражаттары тилдин ар кайсы деңгээлинен: лексикология, сөз жасоо, морфология, синтаксистин деңгээлинен иликтенип жана топтолуп, компоненттеринин маанилерине карай бир функциянын негизине бириктирилип, алар салыштырма салмагына, аткарган кызматына жараша мейкиндик алкактарга иреттелип коюлду.

Мейкиндик алкактардын чегине туруктуу чек коюп, кескин түрдө бөлүүгө да болбойт. ФСМАнын чегин же каражаттары алмаша берет. Муну белгилүү бир эрежеге салынган калып катары карабоо керек.

Эреже боюнча **өзөк мейкиндикти** морфологиялык категория ээлейт. Ошондуктан ФСМАнын өзөк мейкиндик алкагына жетиштүү, толук максималдуу күчкө, грамматикалык мааниге ээ болгон тилдик бирдиктер жайгаштырылды.

Морфологиялык категориянын баалуулугу эмнеде жана эмне себептен өзөк-борбордон орун алуусу керек деген суроо туулат. Анын себеби, тилдик теорияда эң калыптанган, негизги маанилер грамматикалык форма, грамматикалык категория аркылуу берилет. Мындайча айтканда, морфологиялык категория өзөк мейкиндик алкакка мүнөздүү болгон мазмунду туюндуруучу туруктуу каражаттарды топтогон, эң жогорку деңгээлде уюшулган система болуп эсептелет.

Өзөктүн сыртындагы **жан мейкиндикти** реалдуу, көп колдонулган, бирок ошол эле маанини туюндурууда эң негизги деп эсептелинген каражаттар ээледі.

Жакынкы мейкиндикке грамматикалык деңгээлге жете бербеген тилдик бирдиктер, ошол эле маанини уюштурууда кошумча каражат катары колдонулган экинчи функциядагы тилдик бирдиктер маанилүүлүгүнө, колдонуу зарылдыгына карай жайгаштырылды:

Алыскы мейкиндик алкакка ошол эле маанини, анын ар түрдүү лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн туюндурууда сейрек колдонулган лексикалык бирдиктер, сөз айкаштары, ар кандай тилдик конструкциялар, болгону деталдаштыруу, тактоо, конкреттештирүү функциясын аткарган бошонураак, колдонулуусу, маанилүүлүгү жагынан экинчи, үчүнчү катардагы каражаттар калтырылды.

Алыскы мейкиндик алкактагы бул каражаттар контексттин жардамы менен гана белгилүү болгон маанини туюндурууга катышат.

Алыскы мейкиндик алкакка жайгаштырылган каражаттар буга чейин тилдин ар башка бөлүмдөрүнө таандык болуп келсе, иликтөөлөрдүн жыйынтыгында алардын башка маанилерди уюштурууга да катыша тургандыгы аныкталды. Ошол себептен алар ФСМАнын алыскы мейкиндигине жайгаштырылды.

Мына ушундай тартипте кыргыз жана түрк тилиндеги чак жана ыңгайлардын функционалдык-семантикалык мейкиндик алкактары контрастивдик лингвистиканын багытында иликтөөгө алынды.

Кыргыз жана түрк тилиндеги чак, ыңгай категорияларынын ФСМАСындагы тилдик бирдиктерди салыштыруудан төмөндөгүдөй мыйзамченемдүүлүктөр, жыйынтыктар чыгарылды:

Түрк жана кыргыз тилдери тектеш тилдерден болгондуктан, бул эки тил негизги грамматикалык система деңгээлинде бири-бирине дал келип, окшоштуктарга ээ болот.

Ал эми өзгөчөлүктөр, биринчиден, ошол тилдик маанини уюштуруучу каражаттардын деңгээлинен чыгат, экинчиден, андагы тилдик бирдиктердин колдонулуусунан улам айырмачылыкка ээ болот.

Тилдик каражаттарды ФСМАга жайгаштырууда эки тектеш тилдин өзөктөгү мейкиндик алкагында дээрлик айырмачылык жок. Болсо да ошол эле маанини туюндурууда грамматикалык категориядагы парадигматиканы түзгөн мүчөлөрдүн саны жагынан айырмаланат.

Парадигматикалык жактан кыргыз тили менен түрк тилинде төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөр бар:

Өзөктөгү грамматикалык категориянын мүчөлөрүнүн парадигматикалык уюшулуусунун ар түрдүүлүгү өзөк мейкиндиктеги айырмачылыктарды түзөт. Алсак, кыргыз тилинде үч чак: учур чак, келер чак, өткөн чак болсо, түрк тилинде төрт чак: учур чак, кенен чак, келер чак жана өткөн чактар бар:

Ыңгай категориясынын кыргыз тилинде беш түрү болсо, түрк тилинде чак категориясы менен бирге каралып, тогуз түргө ээ.

Грамматикалык мүнөзү жагынан этиш сөз түркүмүнүн парадигматикасы эки тектеш тилдерде ар кандай деңгээлде турат. Маселен, кыргыз тилиндеги чак категориясынын мүчөлөрү түрк тилиндеги чак категориясынын мүчөлөрүнө караганда грамматикалык табияты туруктуу калыптанган грамматикалык мүнөзгө ээ. Түрк тилинде чак мүчөлөрү кээде грамматикалык табиятын жоготуп, грамматикалык эмес колдонууга алмашып өтүп кетет. Мисалы: кыргыз тилинде эч качан капыскы өткөн чактын –*bln-*

mBp мүчөсү менен айкын өткөн чактын мүчөсү – *ДЫ* бир сөз тутумунда бирге колдонулбаса, түрк тилинде ушул эле мүчөлөр, б.а., *-mlø* менен – *DI* бирге колдонула берет.

Бул грамматикалык мүнөзгө жатпайт, парадигматиканын жоболоруна туура келбейт. Анткени жалпы грамматикалык теориянын эрежелери боюнча грамматикалык мүчөлөрдүн сөз тутумундагы туруктуу орун тартибинде мындай законченемдүүлүк жок.

II. Түрк тили менен кыргыз тилинин **жан мейкиндик алкактарында** окшоштуктар басымдуулук кылат. Мындагы айырмачылык, биринчиден, жан мейкиндик алкактын уяларына бөлүнгөн каражаттардын санынан келип чыгат. Түрк тилинде айрым учурларда жан мейкиндиктеги уялар кыргыз тилиндегиге караганда ар түрдүү. Экинчиден, туюндурган мааниси жагынан дал келет, бирок кыргыз жана түрк тилиндеги каражаттарга карай айырмаланат.

III. Кыргыз жана түрк тилиндеги **жакынкы мейкиндиктин уяларына** жайгаштырылган формалардын кээ бир маанилери түрк тилинде формалдык жагынан майдаланып туюндурулат. Мисалы: *kal-er-sa-y-täy*, *kal-äyör-miyo-sa*, *kal-acak-tä-y-sa*. Берилген маанилердин баары эки тепкичтүү, үч тепкичтүү катардагы түзүлүштөр аркылуу берилет. Кыргыз тилинде стандарттуу формаларда каражаттардын экономиясы байкалат.

IV. Кыргыз жана түрк тилиндеги чак, ыңгай категорияларынын **ФСМАсынын алыскы мейкиндигинде** уяларды түзгөн каражаттар сан жагынан дээрлик бирдей, б.а. андагы уялардын саны көп, ошондой эле ал каражаттардын уюшулуусу да бирдей болуп, шайкештиктер көбүрөөк кездешет. Болгону - бирдей эле маанилерди туюндурган ар бир тилдеги мүчөлөр түзүлүшү жагынан гана айырмаланат.

Жыйынтыктап айтканда, биз кыргыз жана түрк тилиндеги этиш сөз түркүмүндөгү морфологиялык сөз тизмектеринин уюшулуусундагы, б.а., этиш сөз түркүмүнүн морфологиялык парадигматикасында кездешкен жалпылыктарды жана өзгөчөлүктөрдү аныктап, анын функционалдык-семантикалык мейкиндик алкагындагы чак, ыңгай категорияларын туюндуруучу каражаттарынын системалуу иретин талдап, жыйынтыктап чыктык.

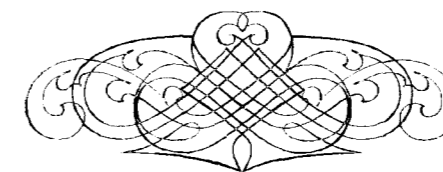
Азыркы жаңы лингвистиканын теорияларына таянып, грамматиканын ички маңызы менен сырткы турпаты, грамматикалык бирдиктер кандай талаптарга жооп берүүсү керек деген маселени коюп, грамматикалык бирдиктердин табиятын, тилдик бирдиктердин уюшулуусун, алардын **ФСМА**дагы ордун изилдөөгө аракет кылдык.

Кыргыз тилин тектеш түрк тили менен салыштырып, эки тилдин грамматикалык табиятынан, атап айтканда, морфологиялык парадигматиканын уюшулуусунда кыргыз жана түрк тилинде бир катар айырмачылыктардын бар экендиги аныкталды.

ФСМАны түзүү жагынан да окшоштуктар жана айырмачылыктардын бар экендиги белгилүү болду. Анын себеби бул эки тилдин тектештиги жана тарыхый жактан өнүгүүнүн ар башка жолун басып өткөндүгү, изилденүү методунун ар башкалыгы менен аныкталат.

Адабияттар

1. Т.Аширбаев, К.Нармырзаева. Тил илимине киришүү. –Бишкек: Бийиктик, 2003.
2. Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. –Л.: Наука, 1978.
3. З.К.Дербешева. Функциональная грамматика русского и кыргызского языков. –Бишкек: КРСУ, 2003. -146с.
4. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. –Бишкек: 1997.
5. Aksan D. Sızsık Tęgleri. I. II. -Ankara: 1976. (Bir heyetle).
6. Banguođlu T. Türkęenin grameri. -Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
7. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: глагол. -Л., 1987.
8. Gülensoy T. Türkęe El Kitabı. -Ankara, 2000.
9. Ediskun H. Türk Dilbilgisi. -İstanbul, 1993. s.104-322.
10. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. -İstanbul, Bođazięi yayınları, 2001.
11. Korkmaz Z. Türkiye Türkęesi Grameri. "ekil Bilgisi. -Ankara, 2003.
12. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого языка. М.,-Л., 1956.
13. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. Том 1. -М, 1956.
14. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. –Л.: Наука, 1974.
15. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. наречие, служебные части речи, изобразительные слова. -Л., Наука, 1987.

Таалайбек АБДИЕВ
Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин доценти

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КОШ МАМИЛЕНИН АЙРЫМ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Жалпы тил илиминдегидей эле азыркы түркология илиминде да этиштин мамиле категориясынын туруктуу аныктамасы иштелип чыга элек (ЛЭС 1990:160; Щербак 1981:100-104). Бул баарынан мурун мамиле категориясынын табиятынын татаалдыгы менен түшүндүрүлөт, анткени «Залог представляет собой единственную в своем роде категорию, характеризующую признаками трех уровней – лексического, морфологического и синтаксического» (Сильницкий 1974:54; Насилов 2000). «Мамиле» деген түшүнүктүн мазмуну, бул категориянын тилдеги статусу жана анын курамы жөнүндөгү талаш-тартыштар азыркыга чейин уланып келе жатат. Бул тууралуу баяндамалар мурунку макалаларда (Абдиев 1997:23-24; Абдиев 2004:214-215) берилгендиктен, ага кайрадан токтолуунун зарылчылыгы жок деп ойлойбуз.

Кыргыз тил илиминде мамиле категориясы белгилүү кыргыз тилчиси С.Кудайбергенов тарабынан изилденген. Бул окумуштуу мындан жарым кылым мурун, тагыраак айтканда 1959-жылы «Кыргыз тилиндеги мамиле категориясы» аттуу монографиясын жарыялаган (Кудайбергенов 1959). Автор мында мамиле категориясынын өзүнө чейинки окуу китептеринде берилишин жана азыраак болсо да изилденишин бир топ кенири баяндагандыктан (Кудайбергенов 1959:3-6), бул макалада ага токтолуунун зарылдыгы жок деп ойлойбуз. Кыргыз тилинин кийин жарык көргөн грамматикаларында да (Грамматика 1980, Грамматика 1987) мамиле категориясы ушул окумуштуу тарабынан жазылган. Демек, мындан ары ушул окумуштуунун концепциясы тууралуу сөз болмокчу.

Окумуштуу бул маселени ошол кезде башка түрк тилдери боюнча жүргүзүлгөн соңку изилдөөлөрдү эске алып, ал тилдердин материалдарын колдонуп, ал турсун айрым учурларда тарыхый контекстте кароо менен бир топ кенири изилдегенин белгилөө керек. Бирок ошол эле учурда кемчиликтер да жок эмес. Бул макалада биз мамиле формаларынын бирин, атап айтканда, кош мамилени гана алуу менен мындагы айрым проблемалар жөнүндө сөз кылууну туура көрдүк.

Автордун монографиясында жана кыргыз тилинин жогоруда белгиленген грамматикаларында кош мамилеге төмөнкүдөй аныктамалар берилет: «Кош мамиле субъектилердин өз ара, же биргелешип иштешкен кыймыл-аракетин билдирет» (Кудайбергенов 1959:29; Грамматика 1980: 350). «Совместный (взаимный или взаимно-совместный) залог обозначает действие, совершающееся несколькими субъектами. При этом действие может указывать на нечленимую совместимость деятельности коллективного субъекта или на членимое взаимодействие субъектов друг с другом» (Грамматика 1987: 242).

Көрүнүп тургандай, 1987-жылкы «Грамматикада» кош мамилеге бир топ толук аныктама берилген жана өтмө этиштерден жасалган кош мамилени ажыратып кароо

ого боло турган аракеттердин суммасын билдире тургандыгы туура көрсөтүлгөн. Муну төмөнкүдөй мисал менен тастыктоого болот: *Асан жана Болот кучакта-ш-ты.* = *Асан Болотту кучактады.* + *Болот Асанды кучактады.*

Бирок өтпөс этиштен жасалган кош мамиле туюндурган аракетти да ушундай эле түрдө ажыратууга болот: *Асан менен Болот отурушту* = *Асан отурду* + *Болот отурду.*

Көрүнүп тургандай, мында да кош мамиле ажыратып кароого боло турган бирдей аракеттердин суммасын билдирет. Биздин оюбузча, кош мамиледеги субъектилердин аракети этиштин өтмө же өтпөс экендигине карабастан туруп сөзсүз түрдө ажыроого тийиш, башкача айтканда, кош мамиле айрым-айрым аракеттердин суммасы катары каралышы керек. Бул абдан маанилүү, анткени ушунун негизинде гана таза кош мамилелик маанини лексикалашуу учурларынан бөлүп алууга мүмкүн.

Эгер субъектилердин аракети мындай түрдө ажырабаса, андай учурларды лексикалашуу катары кароо керек. Мында субъектилердин аракетин ажыратууга болбойт жана кош мамиледеги этиш башка бир жаңы маанини билдирип калат. Бул С.Кудайбергенов тарабынан туура белгиленген: «Некоторые глаголы с аффиксом –ыш в современном киргизском языке утратили свое залоговое значение, в связи с чем они рассматриваются как производные глагольные основы, относящиеся к основному залогу, а формант –ыш выполняет в них словообразовательную функцию: кириш – «приступить», талаш – «спорить», орнош – «устраняться, располагаться». (Грамматика 1987:244).

Автор лексикалашуу учурун туура белгилеген менен алар келтирилген мисалдарга кошулуп кеткени байкалат. Мисалы: «Мен аны менен көрүштүм. «Я с ним виделся» (Грамматика 1987:243).

Чындыгында мында мисал катары берилген «көр» этишинин туундусу болгон «көрүш» этишинде кош мамилелик маани жок, тагыраак айтканда, анда унгу этиштеги лексикалык маани бүдөмүктөп, жаңы «учурашуу, саламдашуу» мааниси пайда болгон. Муну ушул эле эмгектин ошол эле бетинде берилген экинчи бир мисалдан байкоого болот: «Күмүш менен Зуннахун кол кармашып көрүштү (К.Жантөшев). «Кумуш и Зуннахун поздоровались (друг с другом) (Грамматика 1987:243).

Дагы бир мисал: «Ал иниси менен кармашты. «Он с братом схватился» (Грамматика 1987:243). Мында да жогорудагы «Ал иниси менен кармашты» деген сүйлөмдү «Ал инисин кармады» жана «Иниси аны кармады» деп ажыратууга болот, бирок анда жогорудагы «схватиться» деген маани келип чыкпайт, башкача айтканда, аны кийинки эки аракеттин суммасы катары кароого болбойт. Автордун мурунку эмгегинде бул сөздүн мамилелик жана лексикалашкан мааниси туура аныкталган: «... кармаш – 1) биргелешип кармоо; 2) биринин үстүнөн бири арыз берүү, жамандашуу ж.б.» (Кудайбергенов 1959:32).

Ошентип, кош мамиле менен лексикалашуу учурун ажыратуунун төмөнкүдөй жумушчу божомолун айтууга болот: Эгер -ыш мүчөсү жалганган этиш унгусу билдирген аракеттердин суммасын билдирсе, башкача айтканда, аны бирдей эки же андан көп аракетке ажыратууга мүмкүн болсо, мындай этишти кош мамиле катары кароого болот. Эгер андай болбосо, анда аны лексикалашуу катары кароо керек.

Кош мамиле менен лексикалашуу учурун ажыратуу аракеттери мурун да жасалган. Мисалы, А.Калыбаева өзүнүн казак тилиндеги мамиле категориясына арналган «Казак тилиндеги этис категориясы» аттуу эмгегинде –ыш формалуу этиш биринчи эки жактын жекелик түрү менен жактала турган болсо, анда ал жаңы маанидеги этиш

болу тургандыгын көрсөткөн (Калыбаева 1951:35). С.Кудайбергенов да бул пикирге кошулуу менен -ыш мүчөлүү этиштин биринчи эки жактын жекелик түрүндө жакталышын лексикалашууну аныктоонун критерийи катары карайт жана «Мен кириштим, талаштым, кармаштым. Сен кириштин, талаштың, кармаштың». деген мисалдарды да келтирет (Кудайбергенов 1959:32).

Биздин оюбузча, мындай жакталыш критерий катары кызмат кыла албайт, анткени «кучакташ, өбүш» деген сыяктуу кош мамиленин мисалы катары көп келтирилген этиштер да ушундай эле жакталат: Мен кучакташтым, өбүштүм. Сен кучакташтың, өбүштүң.

Муну кийинчерээк С.Кудайбергенов да байкап, өз пикирин өзгөрткөн: «Кош мамиле да I, II жак жекелик түрдө жактала берери белгилүү: Мен жазыштым, сен жазыштың. Демек, критериясы – мааниси –ыш формасындагы этиш кош мамиле экендиги, же лексикалашкан жаңы мааниде экендигин маанисине карай гана ажыратууга болот. –ыш мүчөсү жалганган этиш лексикалашкан жаңы мааниде келгенде көптүк идея жана биргелешүү мааниси берилбейт: мен кириштим, талаштым, сен кириштин, талаштың ж.б. (Грамматика 1980:353).

Кыргыз тилинде –ыш мүчөсү лексикалашууга учураган учурлар бир топ кеңири кездешет. Биздин эсебиз боюнча, К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнөн» буга алтымыштан ашуун мисал табууга болот. Алардын айрымдарын келтире кетели.

айт – «говорить, сказать, рассказывать»; айтыш – 1. «препираться, пререкаться; ссориться, спорить»; 2. «согласиться в импровизации (об акынах), вступать в словопрениях (о народных мудрецах);

ал – «брать, взять»; алыш – «драться»;

кел – «приходить, приезжать»; келиш – 1. «приходить к соглашению; 2. «быть к лицу; соответствовать; быть ладным» (Юдахин 1985).

Мындай этиштердин айрымдары бир эле учурда кош мамилелик мааниси да билдириши мүмкүн. Муну С.Кудайбергенов туура байкаган: «Булардын кээ бирөөлөрү мамилелик мааниси менен бирге жаңы маани да берет: кириш (< кир) – 1) кош мамилелик мааниде бирге кирүү (совместно входить); алар үйгө киришти; 2) бирдемени иштөөгө киришүү (приступить): ал ишке киришти; кармаш – 1) биргелешип кармоо; 2) биринин үстүнөн бири арыз берүү, жамандашуу ж.б.» (Кудайбергенов 1959:32).

1980-жылкы «Грамматикада» кош мамиленин этиш сөздөргө –ыш мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасала тургандыгы учкай көрсөтүлсө (Грамматика 1980:350), 1987-жылкы «Грамматикада» кош мамиленин жасалышы бир топ ачык көрсөтүлгөн: «Совместный залог образуется от глагольной основы за счет присоединения аффикса –ыш, -иш, -уш, -үш, -ш» (Грамматика 1987:242).

Кош мамиленин –ыш мүчөсү жалганган этиштер лексикалашуу учурун эске албаганда да бир нече маанилерди билдирет жана биздин оюбузча, алардын баарын эле мамилелик маани катары карай берүүгө болбойт. А.А.Юлдашевдин ою боюнча: «Форма на –ш характеризуется как в древних, так и современных тюркских языках многозначностью. Она употребляется в них: 1) в значении мн. числа, 2) в трех основных значениях взаимного залога: а) совершения действия сопряженными субъектами по отношению друг к другу (взаимного значение), б) совершение параллельных однородных действий двумя или несколькими субъектами (совместное значение), в) оказание помощи одного субъекта другому в осуществлении данного действия (значение соучастия в действии), 3) в деривационных целях: а) в значении среднего залога, б) в

значении действительного залога. Из этих значений исходным является, очевидно, значение множественности передаваемое глаголом действия, с которым так или иначе связаны все остальные значения формы на –ш как с инвариантом, послужившим для них истоком (Морфология 1988:312).

С. Кудайбергеновдун монографиясында кош мамиленин мааниси катары биргелешүү мааниси, көптүк мааниси жана ортосаар маани көрсөтүлгөн. Биргелешүү мааниси этиштин өтмө, өтпөстүгүнө карата объектилүү жана объектисиз болуп экиге бөлүнөт. Өтпөс этиштен жасалган кош мамиле объектисиз кыймыл-аракеттин бир нече субъектилер тарабынан жөнөкөй биргелешип иштелгендигин билдирет. Ал эми өтмө этиштен жасалган кош мамилелер субъектилер объектилүү кыймыл-аракетти өз ара биргелешип иштешкендигин билдирет. Мында этиштин маанисине карата кыймыл-аракет заттык (предметтик) объектиге гана эмес, иштин субъектисинин өзүнө да багытталышы мүмкүн. Мындан тышкары кээ бир этиштер формалдык жагынан кош мамиледе болгону менен кош мамилелик маани менен сыйышпай турган ортосаар ара маанини билдире тургандыгы белгиленип, мисал катары «ачыш», жылыш», «кычаш» сыяктуу этиштер берилген (Кудайбергенов 1959:29-32). Кийинки чыккан Грамматикаларда кош мамиле билдирген бул маанилерге жардамдашуу мааниси кошумчаланган. «Кош мамиленин бул мааниси ишти биргелешип иштөөнүн бир түрү болуп эсептелет. Бирок жардамдашуучу субъект атооч жөндөмө аркылуу, көмөк көрсөтүлгөн жак барыш жөндөмө формасын кабыл алат: Керимбек энесине пахта теришти, Салый эжесине теришти» (Грамматика 1980:351).

Кош мамиленин жардамдашуу мааниси – жеке эле кыргыз тилине эмес, татар, башкыр, якут, казак, өзбек жана уйгур тилдерине да мүнөздүү нерсе. Жалпысынан алганда, кыйыр толуктооч барыш жөндөмөдө турганда бул маани кош мамиле формасындагы этиштердин көпчүлүгүнөн байкалат. Мындай конструкциядагы тике толуктооч табыш жөндөмөдө болушу, же анын мүчөсү түшүп колдонулушу да мүмкүн. Салыштырыңыз:

Мен ага катты жазышам.

Мен ага кат жазышам.

Бирок бул маани айрым этиштерден өзүнчө турганда да байкалат. Мисалы: *артыш, бөлөш, жүктөш, кайрылыш, каралаш, караш, колдош, көтөрүш, куруш, токуш* ж.б. Мисалы:

Арканым алып тартыштың, досум,

Атанга жүгүм артыштың, досум. (Барны)

Ошентип, С.Кудайбергенов кош мамиленин төмөнкүдөй төрт маанисин белгилеген: биргелешүү мааниси, көптүк мааниси, жардамдашуу мааниси жана ортосаар маани. Булардын ичинен ортосаар маанини мамиле мааниси катары кароого болбойт, анткени анын лексикалашуудан эч кандай айырмасы жок, тагыраак айтканда, бирдей аракеттерге ажыратууга мүмкүн эмес. Мында мамилелик маанинин жок экенин автор өзү да белгилеген (Грамматика 1980:352).

Мындан тышкары түрк тилдеринде кош мамиленин «жарышуу» мааниси бар. Бул маани айрым түрк тилдеринде таптакыр жок (азербайжан тили), айрымдарында саналуу гана туунду этиштерден кездешет (якут тили), ал эми карачай-балкар тилинде абдан өнүккөн жана мындай маанидеги кош мамиле дээрлик бардык этиштерден

жасалышы мүмкүн (*Nedjalkov 2007*). Бул маани кыргыз тилинде өөрчүй алган эмес. Бирок анын сейрек болсо да кездеше тургандыгын сөздүктөрдөн байкоого болот: атташ – «состязаться в перепрыгивании»; атыш – «состязаться в стрельбе»; чабыш – «состязаться в беге» (*Юдахин 1985*). Кээ бир учурларда мындай маани контекстен улам пайда боло тургандыгы айрыкча фольклордон байкалат. Мисалы:

Балбан болсон жүрүшкүн,
Майданга чыгып күрөшкүн.
Койшондошсон жөнү жок,
Кокуй Кыяз өлөсүн.

Балким, мына ушул себептен улам К.К.Юдахин өз сөздүгүндө айрым этиштердин маанисин төмөнкүдөй которсо керек: каруулаш- «меряться силами, вступать в поединок»; салмакташ – «мериться силами»; тайыш – «мериться силами» ж.б. (*Юдахин 1985*).

-ыш мүчөсүнүн сейрек кездешүүчү дагы бир мааниси, күчөтүү мааниси болуп эсептелет. Байыркы түрк тилдеринен бери келаткан бул маани орток мурас катары башка түрк тилдеринен да учурайт. Мисалы: *бошош, ачыш, өтүш, жуурулуш, майланыш, өчүгүш*. Салыштырыңыз:

Сен эмне бошойсун // бошошосун?
Жаным ачыды // ачышты.

Айрым учурларда -ыш мүчөсү уланган менен ал эч кандай мааниге ээ болбой калышы да мүмкүн. Салыштырыңыз:

окшо – окшош (Мен ага окшодум – Мен ага окшоштум);
мую – муюш (Айткан сөзүмө муюду – Айткан сөзүмө муюшту);
теңел – теңелиш (Мен ага теңелбейм – Мен ага теңелишпейм).

Муну учурунда сөздүк түзүүчүлөр да байкашкан, караңыз: баалаш – «то же, что баала» (*Юдахин 1985:89*); беттелиш – «то же, что беттел» (*Юдахин 1985: 132*).

Жогоруда белгиленгендей, кош мамиленин негизги маанилеринин бири көптүк маани болуп эсептелет. Мында субъектилердин аракети бири-бирине багытталбастан, биргелешкен, чогуу жасалган гана аракет болот. Башкача айтканда, бул маанинин көптүк мааниден эч кандай айырмасы жок. Мунун өзү С.Кудайбергенов тарабынан туура белгиленген: «Үчүнчү жактын көптүк мааниси менен субъектилердин биргелешүүсүн бөлүп кароого мүмкүн эмес.» (*Грамматика 1980: 352*). -ыш мүчөсүнүн көптүк мааниде колдонулушу башка түрк тилдеринен мисалы, өзбек, казак тилдеринен да, байкалат (*Морфология 1988:310*).

Бирок мындай маани (бир нече субъектинин биргелешип чогуу аракеттенүүсү) -ыш мүчөсүнүн жардамы менен үчүнчү жак үчүн гана берилет. Биринчи жана экинчи жактар үчүн бул форма колдонулбайт. Мисалы:

1. Биз *күлүштүк.
2. Силер *күлүштүнөр.
3. Алар күлүштү.

Муну субъектилердин өз ара аракетин билдирген өтмө этиштик кош мамиле менен салыштырып көрүңүз:

1. Биз өбүштүк.
2. Силер өбүштүнөр.
3. Алар өбүштү//өбүшүштү.

Биргелешүү мааниси бардык жактар үчүн -ыш менен гана берилет. Ал эми көптүк маани биринчи жана экинчи жактар үчүн башка мүчөлөр, атап айтканда, жак мүчөлөр менен берилет. Грамматикада көрсөтүлгөндөй, кыргыз тилинде мындай аффикстердин үч тиби бар:

1-тип
1. Биз күлөбүз (-быз)
2. Силер күлөсүнөр (-сынар)
Сиздер күлөсүздөр (-сыздар)
3. Алар күлүшөт.
2-тип
1. Биз күлдүк (-к)
2. Силер күлдүнөр (-нар)
Сиздер күлдүңүздөр (-ыңыздар)
3. Алар күлүштү.
3-тип
1. Биз күлөлүк (-алык)
2. Силер күлүгүлө (-кыла)
Сиздер күлүңүздөр (-ыңыздар)
3. Алар күлүшсүн.

Ошентип, бир эле маани (көптүк маани) биринчи жана экинчи жак үчүн башка мүчөлөр, ал эми үчүнчү жак үчүн башка мүчө менен берилет. Эгер андай болсо көптүк маанидеги -ыш мүчөсүн мамиле мүчөсү катары кароого болобу? Биздин оюбузча, кыргыз тилинин азыркы абалында көптүк маанидеги -ыш мүчөсүн үчүнчү жактын көптүктү билдирген жак мүчөсү катары өзүнчө кароо керек. Буга төмөнкүдөй негиздер бар.

Биринчиден, жогорку мисалдардан көрүнүп тургандай, 3-жактын жак мүчөлөрү бир маанини, атап айтканда, көптүк маанини билдирип турат. Андай болсо эмне үчүн 1-жана 2-жактын жак мүчөлөрү көптүктү билдирүүчү жак мүчө түрү катары каралат да, 3-жактыкы кош мамиленин мүчөсү катары каралат? Мында бул мүчөлөр билдирген маани негиз катары алынгандыктан жана формасы жагынан ар түрдүү келген бул мүчөлөрдү дал ушул көптүк маани бириктирип тургандыктан, -ыш мүчөсүн 3-жактын көптүктү билдирүүчү жак мүчөсү катары кароого толук негиз бар деп ойлойбуз.

Экинчиден, -ыш мүчөсү бир сөздүн курамында эки жолу кездешкен учурлар бар жана муну учурунда С.Кудайбергенов да байкап: «Кээде биргелешүү маанисин күчөтүү үчүн, же биргелик маанини ажыратып көрсөтүү үчүн -ыш мүчөсү этиштик унуга кабатталып жалганат», - деп түшүндүргөн (*Грамматика 1980: 353; Грамматика 1987: 244*). Автор буга мисал катары төмөнкү сүйлөмдү келтирген: «Бирок ал келе жаткандарды тосуп Сабыр тургандыктан, алар кайра отко киришишти.» (*Грамматика 1980:353*). Бирок «кириш» деген сөз андан мурунку абзацта автор тарабынан лексикалашкан жаны маанидеги этиш катар көрсөтүлгөндүктөн (*Грамматика 1980:353*), бул мисал талапка жооп бере албайт деп ойлойбуз, анткени мүчөлөрдүн бири кош мамиле маанисинде, экинчиси көптүк маанисинде болгондо гана автордун айтайын деген ою ачык көрсөтүлмөк. Биздин оюбузча, -ыш мүчөсүнүн кабатталып келишине төмөнкү сүйлөм ылайыктуураак болор эле:

Алар кучакта-ш-ыш-ты.

Көрүнүп тургандай, мындагы эки –ыш мүчөсүнүн биринчиси субъектилердин кыймыл-аракетинин бири-бирине багытталганын билирип тургандыктан, кош мамиле мүчөсү, ал эми субъектилердин көп экенин көрсөтүп турган экинчи мүчө көптүктүн мүчөсү болуп саналат. Муну даанараак көрсөтүү үчүн ушул эле аракетти биринчи жак менен берип көрөлү:

Биз кучакта-ш-ты-к.

Мында көптүк маани –к мүчөсү менен берилгендиктен, бул маанидеги –ыш мүчөсү колдонулбайт жана алардын кабатталып келишине жана бир эле маанинин бир сөз курамында эки жолу берилишине тил жол бербейт:

Биз *кучакта-ш-ыш-ты-к.

Эскертүү: Субъектилердин ар бири өзүнчө көрсөтүлүп, алардын кыймыл-аракети бири бирине багытталгандыгы «бири-бирин» деген сөздөр аркылуу ачык көрсөтүлө турган болсо, көптүк маанидеги –ыш мүчөсүнүн зарылдыгы жок болуп калат: Айжамал менен Нуржамал бири бирин кучакта-ш-ты. (кучакта-ш-ыш-ты деп айтуу а болбойт)

Ошентип, булардын ар бири өзүнчө категорияны туюндурган мүчө катары каралууга тийиш, анткени грамматиканын теориясына ылайык, бир эле категорияны туюнткан бир грамматикалык каражаттын бир сөздүн курамында келиши мүмкүн эмес (Храковский 1989: 23). Булардын биринчиси бардык жактарда колдонулгандыктан, мамиле мүчөсү, экинчиси 3-жактын көптүк түрүнүн мүчөсү катары каралууга тийиш.

Кош мамиленин, дегеле мамиле категориясынын категория катары илгертен эле талаш-тартышка түшүп келгени жалпыга маалым. Көпчүлүк окумуштуулар (Кононов, Шербак, Севортян, Гузев, Джанашиа, Харитонов) мамилени сөз өзгөртүүчү категория катары карашса, айрым окумуштуулар (Дмитриев, Баскаков) сөз жасоочу категория катары карашат. Ал эми айрым эмгектерде мамиле лексика-грамматикалык категория катары каралат. Бул маселеге кеңири токтолууга мүмкүн эмес болгондуктан, биз бул жерде кош мамиленин мүчөсү катары келген –ыш мүчөсү сөз жасоочу, ал эми 3-жактын көптүк түрүнүн мүчөсү сөз өзгөртүүчү мүчө болуп саналат деп айтуу менен гана чектелебиз. (Сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн этиштердин курамындагы орду боюнча караңыз: Садыков 1992; Абдувалиев, Садыков. 1997:20). Муну далилдөө үчүн жогорудагы мисалга дагы бир ирет кайрылып, ушун эле формага сөз жасоочу мүчөлөрдүн бирөөнү, айталы, аркылуу мамиленин –дыр мүчөсүн жалгайлы. Мында экинчи мүчө сөз өзгөртүүчү мүчө катары сөз жасоочу мүчөгө орун бошотуп берет:

Алар Асан менен Болотту кучакта-ш-тыр-ыш-ты.

Ушул жерде белгилей кете турган нерсе, мамиле мүчөлөрүнөн кийин келген –ыш мүчөсү дайыма 3-жактын көптүк түрүнүн мүчөсү катары колдонулат. Муну К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнөн» алынган статистикалык маалыматтар менен да далилдөөгө болот. Мындагы мамиле мүчөлүү этиштердин бардыгында (жалпы саны – 138) –ыш мүчөсү көптүк мааниде гана колдонулат.

–ыш мүчөсүнүн сөз жасоочу же сөз өзгөртүүчү табиятын сөздүктөрдөн да байкоого болот, б.а. кош мамиле маанисиндеги этиштер сөздүккө өз алдынча сөз катары кирет, ал эми көптүк маанисиндеги этиштер буга кирбейт, анткени мында сөздүн лексикалык мааниси өзгөрбөйт.

Мындагы дагы бир айырмачылык, көптүктү билдирген –ыш мүчөсү сөз өзгөртүүчү мүчө катары дээрлик бардык этиштерге жалгана бериши ыктымал, ал кош мамилелик маанини билдирген –ыш мүчөсү бардык эле этиштерге жалгана бере албайт.

Бул мүчөнүн омонимиясына маани бербей коюунун натыйжасында, көптүк маанидеги –ыш мүчөсү уланган көп этиштер сөздүккө кирип, кош мамиле катары каралып калган. Кыргыз лексикографиясындагы кош мамиле катары берилген этиштердин көп сандуулугу мына ушуну менен түшүндүрүлөт. Мисалы, К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» кош мамиле катары 960 этиш берилген жана мында –ыш мүчөсү өнүмдүүлүгү боюнча мамиле мүчөлөрүнүн ичинде аркылуу мамиле мүчөлөрүнөн кийинки эле экинчи орунду ээлеп калган. Биздин оюбузча, алардын саны мындан алда канча аз болууга тийиш. Маселен, жогоруда сөз болгон мамиле мүчөлөрүнөн кийин келген –ыш мүчөсү уланган этиштер да мында кош мамиле катары берилген.

Эми –ыш мүчөсүнүн кош мамилелик маанисине келе турган болсок, мындагы маанилер да өзүнүн көп түрдүүлүгү менен айырмаланат. Албетте, мындагы негизги маани – накта кош мамилелик маани, б.а. реципроктук маани. Мында кыймыл-аракеттин субъектилери бири-бирине карата аракеттенет.

1. Бул аракет кыймыл түрүндө болот.

• Бир субъектинин аракети экинчи бир субъектиге өтөт. Буга уңгусу адам мүчөлөрүнүн жана курал-жарактын аттарынан болгон этиштер жакшы мисал болот: *бакалоорлош, мушташ, чачташ, колтукташ, моюндаш, омурулош, чачташ* (булардын ичинде айбанаттарга байланыштуулары да бар: *тамакташ, текөөрлөш, шиллелеш, тиштеш* ж.б.); *бычакташ, найзалаш, кылычташ, канжарлаш, батталаш, камчылаш, келтектеш, мылтыкташ, союлдаш* ж.б. Мындан тышкары буга окуу китептериндеги «классикалык» мисалдарга айланып кеткен айрым этиштерди да келтирсе болот: *кучакташ, өбүш, тебиш, тытыш* ж.б.

• Бир субъектинин аракети экинчи субъектиге өтпөйт. Мисалы: *жандаш, катташ, аңдыш, доолаш, тооруш* ж.б. Мындай этиштер көп эмес.

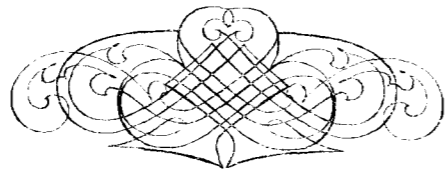
2. Аракет психологиялык аракет түрүндө болот. Мисалы: *бүшүркөш, жакташ, жактырыш, ороңдош, жектеш, жоктош, каалаш, сагыныш, сүйүш, сыйлаш, тааныш, ушакташ, чаныш, чукулдаш, шыбыраш*. Мында сүйлөө процессине байланыштуу этиштер абдан көп: *сүйлөш, аңгемелеш, бабыраш, бажыраш, кобураш, бакылдаш, балдыраш, баркылдаш, баркыраш, барсылдаш, боктош, сөгүш, жебиреш, кажылдаш, какшыкташ, калжыңдаш, кежеңдеш, кечилдеш, кожжураш, кужулдаш, кужураш, күбүрөш, күжүлдөш, күңкүлдөш, мыңкылдаш, күпүңдөш, мүлтүлдөш, ырылдаш, ыркыраш* ж.б.

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, кош мамиле этиштер, негизинен, жөнөкөй формада болот. Бирок айрым аналитикалык формадагылары да бар. Мисалы: *бел байлаш, кол булгалаш, кылыч мизин жалаш, кол кысыш, таарыныч жазыш, көз кайраш, тиш кайраш, кан кечиш, көз кысыш, көңүл оорутуш, кадыр сиңиш, ал-жай сураш, күч сынаш, тил табыш, ат тартыш, тон жабыш, ок тиштеш* ж.б.

Ошентип, жыйынтыктап айтканда, өтпөс этиштерден –ыш мүчөсүнүн жардамы менен уюшулуп, «бир нече субъектинин биргелешкен аракети билдирген» этиштер 3-жактын көптүк мүчөсү уланган этиштердин эле өзү болуп саналат. Анткени, биринчиден, жогоруда айтылгандай, бул форма калган жактар жана сандар үчүн колдонулбайт. Экинчиден, мында этиштин лексикалык мааниси өзгөрбөйт, ал эми бул болсо мамиле формаларында болбой койбой турган нерсе. Үчүнчүдөн, мындай этиштер мааниси жагынан негизги мамилеге эмес, 3-жактын жекелик санына каршы коюлат.

Адабияттар

1. Абдиев 1997 – Абдиев Т.К. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке // Вопросы языкознания, 1997, №1, 23-30-б.
2. Абдиев 2004 – Абдиев Т.К. Түрк тилдериндеги мамиле формалары жана диатезалар менен мамилелердин универсалдык теориясы // Концепции развития языковой ситуации в Кыргызстане. Материалы Межвузовской научно-практической конференции. Бишкек, 2004, с. 214-221.
3. Абдувалиев, Садыков 1997 – Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Бишкек, 1997.
4. Грамматика 1980 – Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980.
5. Грамматика 1987 – Грамматика киргизского литературного языка. Фрунзе, 1987.
6. Калыбаева 1951 – Калыбаева А. Казак тилиндеги этис категориясы, Алма-Ата, 1951.
7. Кудайбергенев 1959 – Кудайбергенев С. Кыргыз тилиндеги мамиле категориясы. Фрунзе, 1959.
8. ЛЭС 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
9. Морфология 1988 – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва, 1988.
10. Насилов 2000 – Насилов Д.М. К соотношению «лексическое значение глагола – залог»: проблемы тюркского залога // Язык. Глагол. Предложение / К 70-летию Г.Г.Сильницкого. Смоленск, 2000. – с. 127-140.
11. Садыков 1992 – Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. Бишкек, 1992.
12. Сильницкий 1974 – Сильницкий Г.Г. Глагольная валентность и залог // Типология пассивных конструкций: Диатезы и залогов. Л., 1974.
13. Храковский 1989 – Храковский В.С. Тюркский залог с позиций универсальной концепции диатез и залогов // Советская тюркология, 1989, №5, с.22-25.
14. Щербак 1981 – Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Глагол). Ленинград, 1981.
15. Юдахин 1985 – К.К.Юдахин. Кыргызча-орусча сөздүк. Фрунзе, 1985.
16. Nedjalkov 2007 – Nedjalkov V. Reciprocal Constructions in Turkic Languages (Typological Characteristics) // <http://www.ling.helsinki.fi>

Гүлжамал ЖАМАНКУЛОВА
филология илимдеринин кандидаты, доцент

СҮЙЛӨМДҮН СТРУКТУРАСЫ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨЛӨР

Структура идеясы ХХ кылымдын башында бир катар башка илимдер менен катар эле тил илимине да кирип, негизинен И.А.Бодуэн де Куртенэ, швейцар лингвисти Фердинанд де Соссюр, орус тилчиси Н.С.Трубецкой ж.б. таасири астында өнүккөн. Алардин кийин келген лингвисттер А.Сеше жана Ш.Балли структуралык лингвистиканын алгачкы негиздерин иштеп чыгышкан. Бул методдун негизги табылгасы – тилди функционалдык бир бүтүн структура катары андап-таанып, анын айрым элементтери менен бөлүктөрүнүн ортосундагы лингвистикалык мамилелерди изилдөө десек болот. Бул метод сыпаттама методдун жаңы сапаттык деңгээлдеги өнүгүшү болуп эсептелүүгө акысы бар, анткени бул метод сүйлөмдөгү бөлүктөр менен элементтердин, ортосундагы мамилелерди, байланыштарды (зависимости) иликтейт. Бул эки метод, б.а. сыпаттама жана структуралык метод бири-бирин толуктап турат жана тилдин ички табиятынын так жана кеңири картинасын берүүгө жөндөмдүү деп эсептелет.

Структурализм багытынын өкүлдөрү тилдин «синхрония», «диахрониясына», тактап айтканда, тилдин элементтеринин ортосундагы байланыштардын эки тибине – иш процессиндеги бир мезгилдеш байланышына жана иш процессиндеги ырааттуу байланышына негизги көңүлдү бурушат.

Биз жогоруда белгилегендей, Фердинанд де Соссюрдун окуусу боюнча тил—бул белгилердин системасы деп каралат. Ал тил илимин кеп (речь) лингвистикасы, ички лингвистика, тышкы лингвистика, синхроникалык лингвистика, диахроникалык лингвистика деп бөлгөн.

Эгерде В.Гумболдт менен А.А.Потебня өз эмгектеринде тил жана кеп (речь) маселелерине азыр-көптүр токтолушса, структуралисттер бул проблеманы системалык түрдө изилдешкен. Ошондой эле тилдик белгилердин структуралык маңызын изилдөө өнүгүп, тил деген бул белгилердин комбинациясы катары көпчүлүк учурда эч негизсиз эле белгилердин жасалма топторуна айландырылган.

Структуралык багытта Прагалык, Йель жана Копенгаген лингвистикалык мектептери иштеген.

Прага лингвистикалык кружогу 1962-жылы В.Матезиус тарабынан негизделип, анын өкүлдөрү Н.С.Трубецкой, Р.О.Якобсон, Б.Гавранек, В.Скаличка ж.б. болгону жакшы белгилүү. Прагалык лингвисттер тилдин элементтеринин ортосундагы структуралык мамилелерди гана эмес, ошол элементтердин өзүн да атайын изилдешкен. Бул окумуштуулар тилдеги, анын ичинде сүйлөмдөгү генетикалык жана функционалдык байланыштардын («синхрония» жана «диахрония») карым-катышын анализдешип, сүйлөмдү структуралык жактан изилдөөнү зарыл деп эсептешкен. Ал эми тилдик структура болсо тышкы, коом тарабынан болгон таасирлерге көз каранды экендигин белгилешкен. Бул мектептин өкүлдөрү тил менен кептин ортосундагы айырма-

чылыктарды да изилдешкен жана тилди коммуникациялык кызмат аткаруу процесси менен байланышта түшүндүрүшкөн. Ошондуктан бул мектеп функционалдык лингвистика мектеби деген ат менен белгилүү.

Сүйлөмдүн структурасы жөнүндө кеп кылганда америкалык Йель мектебин, анын негиздөөчүлөрү З.Харрис жана Ч.Хоккетти да эскере кетүү керек. Булар үчүн изилдөөнүн негизги объектиси – текст жана анын сегменттери (бөлүктөрү), б.а. фонелер жана морфелер (фоны и морфы); сөз болсо фонемалардын жана морфемалардын ирээти менен келиши, конструкция болсо – сөздөрдүн жана морфемалардын ирээти менен куралган түзүлүшү. Бул мектептин өкүлдөрү негизинен сыпаттама методго таянышкан, ошондуктан ал дискриптивдик¹ лингвистика деп да аталган.

Структурализмдин Копенгаген мектеби 30-жылдардын башында пайда болгон. Анын башында турган көрүнүктүү окумуштуу Л.Ельмслев болгон. Бул мектептин өкүлдөрүнүн пикири боюнча тил – бул мамилелердин системасы (система отношений), аны түшүнүү үчүн мына ушул мамилелерди изилдөө керек, б.а., бир элементтердин белгилик функциясынын экинчи бир элементке болгон катышын, мамилесин иликтөө керек дешет. Сүйлөм да элементтерден турат, демек, ушул сүйлөмдүн тутумундагы бир элементтин экинчи бир элементке болгон мамилесин, катышын изилдөө зарыл. Тилге болгон мындай көз караш Л.Ельмслевге көбүнчө таандык. Л.Ельмслев өзүнүн теориясын глоссематика (тил) теориясы деп атайт. Глоссематика теориясынын максаты – фигуралар жана функционалдардын жардамы менен тил илиминдеги аксиоматикалык теорияны түзүү болгон. Фигуралар – бул бирдиктердин белгилери, функциялар – функционалдардын бири-бирине баш ийиши, б.а. функция аткарган элементтердин ортосундагы багынычтуу байланыштар.

Л.Ельмслевдин пикири боюнча лингвистикалык теория логико-математикалык моделдештирүүнүн биринчи үлгүсү болгон. Мына ушундай изилдөөлөрдүн мисалы катары америкалык окумуштуу Н.Хомскийдин генеративдик грамматикасын жана трансформациялык методикасын эсептөөгө болот. 1957-жылы Н.Хомскийдин «Синтаксические структуры» аттуу эмгеги жарык көргөн. Н.Хомскийдин сүйлөмдүн структурасы боюнча схемасы (порождающая схема) ээ-баяндоочтук түзүлүштө болгон. Сүйлөмдүн мындай структурасынын негизинде предикативдик мамилелер түшүнүгү жатат. Бул бардык эле сүйлөмдүн негизги касиети катары эсептелет. Мындай концепция боюнча, предметтер арасындагы мамилелерди туюндурган сүйлөмдөр да субъектилик-предикаттык түзүлүш катары эсептелет. Структуралисттик окуунун жогоркудай абстракттуу-логикалык мүнөзүнө, б.а., Л.Ельмслевдин жана Н.Хомскийдин эмгектерине карата 60-жылдардын ортосунда бир топ сын пикирлер айтылса да, социолингвистикага, психологиялык кепке, ошондой эле инженердик тил илимине болгон кызыгуу артты.

Структуралык синтаксис деген түшүнүктү илимде кеңири жайылткан француз окумуштуусу, «Структуралык синтаксисдин негиздери» («Основы структурного синтаксиса») деген капиталдык эмгектин автору Л.Теньер болгон. Бул окумуштуу жөнүндө батыш Германиялык лингвист, латын тилинин синтаксиси боюнча адис Х.Хапп мындай дейт: «Я разделяю мнение тех, кто считает эту книгу одним из крупнейших трудов в лингвистике XX века»². Чындыгында эле Л.Теньер синтаксис илимине жаңы дем киргизип, ал эми аталган эмгеги көптөгөн монографиялык изилдөөлөрдүн объектисине айланды. Л.Теньердин синтаксистик теориясы багынычтык байланыштардын грамматикасы, валенттүүлүк теориясы, семантикалык синтак-

сис, жөндөмөлөр грамматикасы сыяктуу татаал маселелерди иштеп чыгуу үчүн база болду.

Л.Теньердин «Основы структурного синтаксиса» аттуу эмгеги 1959-жылы жарык көргөн. Бул учурда чет өлкөлүк лингвистикада америкалык структурализм кеңири жайылган эле. Бирок Теньердин структурасы башка структуралык эмгектерден айырмаланган. Окумуштуунун лингвистикалык изилдөөлөрү француз, немец, латын, грек тилдерине арналган, бирок аны баарынан мурун славян тилдери, анын ичинен орус жана словен тилдери кызыктырган. Окумуштуунун эң негизги илимий эмгектери синтаксиске арналган. Анын «Русская грамматика» деген эмгегинде «Как построить русский язык» деген макаласы орун алган. Анда синтаксис боюнча идеялары, максат, милдеттери чагылдырылган. Окумуштуунун мына ушул синтаксистик концепциялары «Основы структурного синтаксиса» аттуу эмгегинде иш жүзүнө ашкан.

Л.Теньер өзүнүн синтаксисин «структуралык» деп атайт, бирок ал конституенттик синтаксистен айырмаланат. «Структуралык» Л.Теньерде болгон методологиялык ыкма гана эмес, ал – анализдөөнүн материалынын тандалышы (отбор самого материала анализа), ал – сүйлөмдү түзгөн ар кыл структураларды изилдөө, б.а. структуралардын синтаксиси. Л.Теньер сүйлөмдөгү структуралык жана линейлик (линейный) орун тартибин сунуш кылат. Линейлик – сөздөрдүн кеп (речь) чынжырындагы жайгашуусун, ал эми структуралык – сөздөрдүн ортосундагы мамилелерди, алардын катыш-катышын аныктайт.

Теньер динамикалык жана статикалык синтаксис деп ажыратат. Статикалык синтаксис маалымдоо болгонго чейинки аң-сезимдеги сөздөрдүн парадигмаларын камтыйт. Ал эми динамикалык синтаксис – сүйлөмдүн курулуш процессиндеги аң-сезимдеги статикалык элементтердин уюшулушу б.а. сөздөрдүн сүйлөмдөгү кызматын үйрөтөт. Л.Теньер динамикалык синтаксис тилдин ички формасы менен, структуралык орун тартиби менен дал келерин белгилейт³.

Динамикалык синтаксис үч түшүнүктү камтыйт: синтаксистик байланыш (коннекция), юнкция, трансляция. Синтаксистик байланыш вертикалдуу (башкаруучу жана башкарылуучу мүчөлөрдүн биримдиги), горизонталдуу (жандооч, бир өңчөй мүчөлөр) болуп бөлүнөт. Багынычтык элементтер түйүнгө (узел), же ядрого биригишет. Багындырып турган сөз категориясына карай этиштик, субстантивдик, объективдик, адвербиалдык түйүндөргө бөлүнөт. Этиштик түйүндө - этиш негизги ядро болуп эсептелет, ага актант (тике жана кайыр объектилер) жана сирконстант (бышыктооч) баш ийип турушат. Синтаксистик байланыштан тышкары сүйлөмдөгү сөздөр семантикалык байланыш аркылуу (анофорикалык) байланышат. Юнкция – бир өңчөй мүчөлөр аркылуу кеңейген синтаксистик байланыштардын биримдиги. Транляция – сөздүн бир функционалдык категориядан башкага өтүшү.

Л.Теньердин структурасы – сүйлөмдөгү компоненттердин ортосундагы багынычтык мамилелердин жыйындысы. Багынычтык мамилелер француз окумуштуулары Ш.Балли, Ж.Дамурет, Э.Пишон, А.Сешенин эмгектеринде да каралган. Маселен, А.Сеше алардын эки түрүн берген: «башкы – багынычтык мүчө», «субъект – предикат». Л.Теньер болсо синтаксистик байланыш предметтер менен түшүнүктөрдүн бири-бири менен болгон байланышын чагылдырат дейт. Л.Теньер жогорку деңгээлдеги бир элементке төмөнкү деңгээлдеги көптөгөн элементтер кире тургандыгын белгилейт.

Л.Теньер сүйлөмдү өзүнүн катышуучулары бар чакан драмага салыштырат, ал актант, сирконстанттарга семантикалык аныктама берет. Актант жана сирконстант терминдери илимий жактан колдоого алынып кетти. Этиштердин бир нече актанттарды (0 дон 3 чейин) башкаруу жөндөмдүүлүгү этиштин валенттүүлүгү катары аныкталды. Л.Теньер алардын валенттүүлүгүнө карай этиштерди төрт группага бөлөт. Ошондой эле валенттүүлүк этишке гана эмес, башка сөз түркүмдөрүнө да тиешелүү экендигин аныктайт. Валенттүүлүк теориясы азыр кеңири колдонулуп, өнүктүрүлүп жатат.

2. Сүйлөмдүн структурасы орус тил илиминде да изилденген. Профессор Т.П.Ломтев да сүйлөм теориясына, өзгөчө сүйлөмдүн структуралык түзүлүшүнө өзүнүн чоң салымын кошкон. Ал «Природа синтаксических явлений» деген макаласында синтаксис сүйлөм жөнүндө окуу деген өзүнүн көз карашын билдирет. Сүйлөм - бул лингвистикалык бирдик «означающей стороной которой является словесная форма или сцепление словесных форм, а означаемой – предикативное отношение, т.е. сообщение»⁴ - дейт ал. Т.П.Ломтев эн маанилүү элементардык синтаксистик бирдик сөз формасынын позициясы (позиция словесной формы), же сүйлөмдүн структурасындагы позициялык звено деп эсептейт. Окумуштуунун «Основы синтаксиса современного русского языка»⁵ аттуу эмгеги мына ушул маселеге арналган. Позициянын структурасы катары сүйлөмдүн ар түрдүү типтери анализге алынат. Позиция түшүнүгүн окумуштуу традициялык сүйлөм мүчөлөрүнө карама-каршы киргизген. Сүйлөм мүчөлөрү, автордун ою боюнча, синтаксистик эмес маанилик (смысловые) категориялар.

Окумуштуу сүйлөмдүн структурасындагы позициялык звено же позиция, биринчиден, бир сөздүн ар түрдүү формаларын карама-каршы коюу менен (мисалы: *написал брату* – *написал о брате*), экинчиден, синтаксистик же синтагматикалык катарды уюштуруучу сөздөрдүн лексико-грамматикалык касиеттеринин базасында (мисалы: *писал днем* – *писал пером*) аныкталат деген ойду айтат. Позициялык көз караш боюнча кайсы сүйлөм болбосун синтаксистик планда белгилүү бир структуралык (же позициялык) моделди түзөт, ал эми бул түзүлүш өзүнчө сөз формаларынан турган позициялардын составына, сапатына жараша болот. Т.П.Ломтев сунуш кылган сүйлөмдүн синтаксистик анализи сүйлөмдү түзгөн сөз формаларын табуу жана позициясын квалификациялоо болуп эсептелинет.

Ошентип, Т.П.Ломтев сүйлөм теориясына позиция түшүнүгүн киргизген, ал сүйлөмдүн структуралык түзүлүшүндө - сүйлөмдү түзгөн элементтердин конструктивдик байланыштарын түшүндүрөт. Мындай элементтер же айрым сөз формалары бир сүйлөмдүн моделинин ичинде бири-бири менен мамилеге келет, бул синтагматикалык мамиле болот (мисалы: *писал вечерами* деген конструкцияда *писал* жана *вечерами* деген сөз формаларынын ортосундагы мамиле), ал эми бир модел менен экинчи моделдин ортосундагы мамилелер парадигматикалык мамиле болот (мисалы: *писал вечерами* – *писал по вечерам*).

Т.П.Ломтевдин 1979-жылы «Структура предложения в современном русском языке» деген эмгеги жарык көрөт. Бул эмгек жөнөкөй сүйлөмдүн структурасы жана анын конституенттери тууралуу жазылган. Сүйлөмдүн структурасы жана анын конституенттери – тилдин синтаксистик системасынын синтагматикалык мамилелери боюнча автордун көз-караштары. Бул эмгекте сүйлөмдүн структурасы эки жактуу каралат:

«1. Как отображение структуры его означаемого в форме субъектно-предикатного настроения; 2. Как отображение структуры его означаемого в форме системы с отношением»⁶. Биринчиси, аристотелдик логикадан башталып, кийин тил илиминде грамматикадагы логикалык багытта өнүгүп, кайсы сүйлөм болбосун анын мазмуну би-нардык түзүлүштө, б.а. ээнин жана баяндоочтун группасынан туруп, төмөнкүдөй формаларга туура келет: «S есть P» (*Сал.: Сократ мудр; Железо-металл; Свободные от занятий студенты ушли в театр имени Моссовета и др.*). Экинчи жолу, ар кандай лингвисттердин эмгектеринде чагылдырылат, бирок өзгөчө логикалык багытта өнүктүрүлөт. Бул сүйлөм бир предикаттык пропозициялык функция менен байланышкан предметтик өзгөрүлмө (переменных) аргументтердин семантикалык системасын түзөт. Бул көз караш боюнча *железо – металл* деген сүйлөм бир аргументтен (*железо*) жана пропозиционалдык функциядагы *металл* (быть металлом) деген сөздөн турган бир орундуу предикатты камтыйт. Ал эми *мальчик подарил девочке книгу* деген сүйлөм *подарить* деген функционалдык мамиле менен байланышкан аргументтен (*мальчик, девочка, книга*) турган үч орундуу предикаттан $f(x,y,z)$ турат. Сүйлөмдүн структурасын сүйлөмдүн традициялык сүйлөм мүчөлөрүнөн айырмалоо керек, аларды тең катарга коюу туура эмес деп эсептейт окумуштуу. Эгерде традициялык логика предикатты пикирдин (суждения) бир бөлүгү, экинчи бир бөлүгү субъект деп эсептеген болсо, азыркы логика, окумуштуунун пикиринде, «...рассматривает предикат как пропозициональную функцию с ее аргументами, в качестве которых выступают предметные переменные»⁷.

Предметтер жана алардын ортосундагы мамилелер **жөнөкөй аттар** (Простые имена. Н.: *Студенты изучают физику*), же **дискрипция**, б.а. Т.П.Ломтев аны бир гана семантикалык предметти билдирүүчү сөз айкашы (*большой дом, изучение уличного движения ж.б.*) деп эсептейт, же предикатив деп аталган предикаттык мамиле (*усердно изучают* (сал.: Студенты усердно изучают физику), *был очень умен* (сал.: Он был очень умен), *писал с удовольствием* (сал.: Сын писал с удовольствием письмо матери)). Мында жөнөкөй аттар менен дискрипциялар сүйлөмдүн конституенттери болуп эсептелет, бирок алар сүйлөм боло алышпайт, анткени сүйлөм эн кеминде эки семантикалык предметтен турат, бири – мамиле (функция), а экинчиси – предикаттык предмет (аргумент). Ошентип, предикаттык сөз айкашын сөз айкашы деп эсептөөгө болобу деген традициялык дилемма (суроо) чечилиши мүмкүн: мазмуну жагынан «предикаттык сөз айкашы» жана сөз айкашы принципалдуу түрдө ар башка нерселер, ал эми сүйлөмдүн структурасында туюндурулушу жагынан («в плане выражения») формалардын уюшулушунда бирдей эле грамматикалык эрежелер (башкаруу, ээрчишүү, ыкташуу) аракетке келет⁸.

Т.П.Ломтев «так понимаемую структуру означаемого предложения не следует отождествлять с традиционной концепцией членов предложения, которая представляет собой своеобразный результат дальнейшего расчленения субъектно-предикатного построения», - дейт. Ал алардын төмөнкүдөй айырмачылыктарын көрсөтөт: «...так называемое сказуемое не член предложения, т.е. не есть член отношения; оно представляет собой то, что все члены предложения в одно целое, т.е. некоторое отношение. Подлежащее и дополнение можно рассматривать как члены некоторого отно-

шения, а сказуемое – как их отношение, а не член того множества, членом которого являются подлежащее и дополнение»⁹.

Жогоруда айтылгандарга карата ээ менен толуктооч көп учурда сүйлөмдүн облигатордук предикаттык предметине кирет, аныктооч предикаттык предмет катары статуска ээ эмес (ал дискрипциянын курамына кирет), бир гана предикатты билдирүүчү баяндооч – предикативдик мамилени (функцияны) түшүндүрөт же предикативдик мамиленин бөлүгү, ал эми бышыктооч болсо предикативдик мамиленин составына кирет (салыштыр: *Он говорил тихо*), же биринчи синтаксистик мамиленин мүчөсү болот (т.а. сүйлөмдүн облигатордук элементи, салыштыр: *мать привела ребенка в школу*), же экинчи синтаксистик мамиленин мүчөсү болот (т.а. сүйлөмдүн факультативдик элементи, салыштыр: *Студент читает газету в парке*).

Окумуштуу предикат жөнүндөгү кенири түшүнүктү (мамилелер системасы катары жана субъект–предикаттык түзүлүш катары) чагылуу принциби менен бириктирет, бул сүйлөмдүн көп аспектилүү табиятын терең изилдөөгө жардам берет. Т.П. Ломтев сүйлөмдү көп аспектилүү система деп эсептейт, ал аспектилерди санап чыгат жана аларга талдоо жүргүзөт.

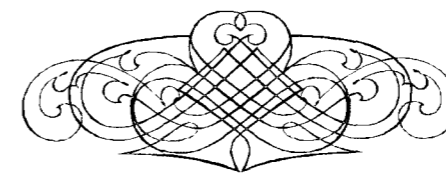
Н.Ю. Шведова синтаксиске сүйлөмдүн структуралык негизи деген түшүнүк киргизет. Окумуштуу ар кандай сүйлөмдөрдү аныктоодо этиш (т.а. этиштин ыңгай жана чак категориялары) катышабы же катышпайбы, ага карабастан эле сүйлөмдүн структуралык негизи таяныч боло алат деген ойду айтат. Бул сүйлөмдүн компоненттеринин ортосундагы синтаксистик байланыштын табиятын үйрөнүүгө багытталган. Андыктан сүйлөмдүн компонентин табуу, алар эмненин негизинде сүйлөмдүн компоненти катары келет жана спецификалык байланышы эмнеде деген суроолорду аныктоо керек. Бул предикативдик байланыштан, албетте, айырмаланат. Н.Ю. Шведова “...все системно существующие в языке продуктивные структурные схемы, которые будучи наполнены конкретным лексическим материалом (возможности такого наполнения могут быть или не ограничены, или ограничены, в большей или меньшей степени) могут функционировать как самостоятельное единицы сообщения”¹⁰, – дейт. Окумуштуу аларды “Сүйлөмдүн структуралык схемалары” деп атайт. Алар жөнөкөй сүйлөмдүн түздөн-түз жана тикелей объектисин түзөт. Сүйлөмдүн структуралык схемалары грамматикалык мааниси боюнча “жөнөкөй сүйлөмгө” туура келет, ошондуктан “жөнөкөй сүйлөм” жана “сүйлөмдүн структуралык схемалары” деген терминдерди тең катар колдонот.

Ал эми интонация жагына келсек, жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык схемаларынын негизги өзөгүнө (“основной костяк структурных схем простого предложения”) интонациянын катышуусу мүнөздүү¹¹, – деп белгилейт окумуштуу.

Ошентип, окумуштуу синтаксиске сүйлөмдүн структуралык схемасы деген түшүнүктү киргизүү менен 60-жылдардын аягында жөнөкөй сүйлөмдүн формалдык түзүлүшүн жаны типте сүрөттөөгө жол ачып берди. Анын бул жобосу 1966-жылы жарык көргөн “Основы построения описательной грамматики современного литературного русского языка» (1966, М.) деген эмгекке кирген. Бул көпчүлүк окумуштуулар тарабынан колдоого алынган, 70-жылдардын грамматикасында¹² дээрлик мына ушул “схема” орун алган. Сүйлөмдүн структуралык схемасы лингвистикалык объекттерди формалдаштырууга жана моделдештирүүгө, кийинки тил илиминде пайда болуп жаткан зарылдыктарга, т.а. синтаксисти практикалык жана прикладдык мүнөздө сүрөттөөгө кенири мүмкүнчүлүк түздү.

Шилтемелер

1. Дискриптивдик – сүрөттөө, көрсөтмөлөө.
2. Hapn. H. Syntaxe latine et theorie de la valence. – In : « Les Etudes classiques », T. XIV. Bruxelles, 1977, p.347.
3. Люсьен Теньер. Основы структурного синтаксиса. М.: «Прогресс», 1988, 10-11-беттер.
4. Ломтев Т.П. Природа синтаксических явлений. Научные доклады высшей школы. «Филологические науки». 1961, №3, 26-бет.
5. Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка. М.: Учпедгиз, 1958.
6. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. Изд. Московского университета. М.: 1979, 7-бет.
7. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. Изд-во Ленинградского ун-та, 1979, 25-бет.
8. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. Изд-во Московского университета. 1979, 9-бет.
9. Караныз: Макала «Структура предложения и состав предикатных предметов» - китепте: Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. Избранные работы. М.: 1976, 202-б.
10. Шведова Н.Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке. (Опыт типологии). Китепте: Русский язык (грамматические исследования). М.: 1967, 4-бет.
11. Аталган китепте, 15-бет.
12. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: 1970.

Абдылдажан АКМАТАЛИЕВ

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КӨРКӨМ СӨЗ КАРАЖАТТАР (салыштыруу)

Ар кандай улуу чыгармалар тил каражаттарын чебер пайдалануудан пайда болот. Анткени, М. Горький айткандай сөз, речь көркөм чыгарманын биринчи элементи болуп саналат. Демек, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилин жана стилин изилдөө тил илиминин да сыймыктуу милдеттеринин бири болуп отурат.

Биздин пикирибизче, бул маселелер ушул мезгилдерге чейин өз алдынча атайын изилдөөнүн **объектилери** боло элек. Анын натыйжасында жазуучунун бул жагынан жетишилген ийгиликтери жазуучунун жеке керт башына тиешелүү болгон бөтөнчөлүктөрү аныктала элек.

Макалада төмөнкү маселелерди чечүүнү алдыбызга максат кылып койдук:

1. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы салыштыруулар. Мында:

а) салыштыруу деген эмне? Ал башка көркөм сөз каражаттарынан эмнеси менен айырмаланат, анын троптун ичинде алган орду кандай? деген суроолор каралат. Чынында бул суроолорду тактамайынча, Ч.Айтматовдун гана эмес, башка жазуучулардын чыгармаларындагы көркөм каражаттын бир түрү — салыштыруу жөнүндө сөз кылууга мүмкүн эмес.

б) Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы салыштыруулардын жасалышына көңүл бурулмакчы.

в) Жазуучунун алгачкы чыгармаларынан баштап кийинки чыгармаларына чейинки салыштыруулардын түрлөрү кандай тематикалык багыт, кандай ыкма менен колдонулуп келе жатат.

Жогорудагы темаларды чечүү үчүн Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы салыштыруулар ар түрдүү принциптерге карата бөлүштүрүлөт.

Салыштыруу жана анын башка көркөм сөз каражаттары менен болгон карым-катышы

Сүрөттөлүп жаткан предметтин бизге али купуя болгон кандайдыр бир белгиси, сапаты же көлөмү жөнүндө кенири түшүнүк алуубуз керек. Бул үчүн ал предмет бизге мурдатан бери белгилүү болгон экинчи бир предмет менен салыштырылат. Нерселерди өз ара экинчи бир нерсеге салыштыруу үчүн алардын сырткы кебетеси (формасы, тула бою, түзүлүш өзгөчөлүгү) өңү-түсү, кыял-жоругу, ой жүгүртүү аркылуу билинген ички белгилүү сапаттары ж.б. кызмат кылат. Демек, салыштыруу жалпы окшоштук белгилери бар эки нерсенин бири-бирине тенештирилип көрсөтүлүшү менен түзүлөт да, сүрөттөлүп жаткан нерсенин белгисин, сапатын же маанисин күчөтүп аныктап элестүүлүгүн арттырып, сезимге түздөн-түз таасир этүүдө маанилүү роль ойнойт.

Эгерде дүйнөнү таанып билүүнүн бир жолу катары салыштыруу ыкмасы пайдаланылбаганда жаңы көрүнүштөрү, кубулуштарды, түшүнүктөрдү өздөштүрүү кыйла татаал, көпчүлүк учурда мүмкүн да эмес болсо керек эле деген ой туулат.

Байыркы мезгилдерде эле салыштыруу, таанып-билүүнүн энеси деп баа беришкен. Энгельс мындай дейт: «Должны были существовать, имеющие определенную форму, и эти формы должны были подвергаться сравнению, прежде чем можно было дойти до фигуры»².

Дүйнөнү таанып-билүү үчүн салыштыруунун чон роль ойной турган өзгөчөлүгүн белгилеп В.И.Ленин: «Все в мире познается не иначе как через сравнения»³ деген эн сонун пикирди айткан.

Дүйнө жүзүндөгү ар кандай улуттагы көркөм сөз чеберлери өздөрүнүн ой-пикирлерин мүмкүн болушунча элестүү, так жана таамай берүүгө аракеттенишет. Ар түрдүү жазуучулардын гана эмес, бир эле чыгарманын ар түрдүү варианттарында да салыштыруунун типтери, колдонулуш өзгөчөлүгү, образдар системасы менен байланышы бирдей боло бербей тургандыгы байкалат.

«Салыштыруу» деген сөз «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» «салыштыр» этишинин кыймыл атоочу деп түшүндүрүлгөн. Ал эми «салыштыр» этишине төмөнкүдөй түшүндүрмө берилген.

Салыштыр-этиш. 1. Эки нерсенин ортосундагы айырмаларын, мүнөздүү белгилерин, кайсынысы кандай экенин ж. б. аныктоо, көрсөтүү:

1. «Тумшуктун тескей бети наркы күнкөйүнө салыштырганга таптакыр жаңы жер» (Т.Сыдыкбеков).

Салыштыруу көп кырдуу көрүнүш. Ошондуктан анын мүнөздүү белгилерин эн кеминде эки түрдүү планда кароо керек:

1. Адабият илимине тиешелүү планда.

2. Тил илимине тиешелүү планда.

Ал – көркөм каражаттардын эн маанилүү бир деталы болгондуктан, аны жазуучулардын, акындардын стилдик бөтөнчөлүктөрү менен тыгыз биримдикте жана көркөм чыгармадагы башка каражаттар менен анын байланышы жөнүндөгү маселелерин адабият таануу илими изилдейт. Мына ушул илимде салыштыруунун образ түзүүдөгү ролу, жазуучулардын салыштырууну түзүү (жасоо) жана колдонуу жагынан ийгиликтери менен кемчиликтери да тандалат. Демек, бул жагынан алып караганда салыштыруу дегенибиз адабият таануу илиминин изилдөө объектисине жатат.

Салыштыруу көркөм чыгармада троптордун эн эле кенири тараган жана жөнөкөй түрүнө кирет. Салыштыруу троптун эн жөнөкөй түрү экендиги, анын мурдатадан бери колдонулуп келе жаткандыгы чыгармалардагы фактылар менен далилденмек.

Кыргыздар байыркы замандан бери көчмөн эл болгондуктан кесиби мал чарбасы болуп, көркөм ассоциациялар, салыштыруулар да көбүнчө ошол турмуштук кубулуштарга көбүрөөк байланыштуу, ошондой эле башка жан-жаныбарлар канаттуулар да мында негизги ролду ойногон. Мисалы, эл арасында «ботодой көзү жайнаган», же «аркардай көзү жайнаган» деген сүйлөм тизмектери кездешет. Мында эл өзүнүн сүйгөн идеалынын көзүн бото менен аркардыкына окшоштуруп берет. Ошол салыштыруу предметин алып көрсөк кандайдыр адамга жылуу сезим туудуруу менен өзүнүн сүймөнчүгүн арттырат. Ошондой болгондон кийин ар бир жигиттин көз алдына анын идеалы көзү жоодураган, сулуусунан келген сүйгөн кызы элестейт. Демек, нерсенин бир белгисин көрсөтүү менен салыштырылып жаткан образдын предметүүлүгүн арттырат.

Бул гана эмес сүйлөө речинде мындан башка да толуп жаткан нерселерге салыштырып сүйлөшөт. Алсак, «бир төөнүн жүгүндөй», «тулпардай сызып жөнөдү» дагы

ушул сыяктуу салыштыруулар кездешет. Мунун бардыгы элдин турмушуна, салт-санаасына байланыштуу түзүлгөн.

Салыштыруу элдин оозеки чыгармаларынан да көп кездешет:

«Унут калган өгөөгө,
Сапар жүрүп камынып,
Көрсөн Төштүк ушундай,
Көк жалдай болуп чамынып».

Бул келтирилген мисалда Төштүктүн баатырлыгын айкындоо үчүн «Көк жалга» салыштырып жатат.

«Тоодой болгон дөө келсе,
Томуктай Манас жаш бала,
Аны тонкорултуп таштады»² .-

Мына, Манас менен дөөнү бири-бирине карама-каршы коюу менен антитезалык салыштыруу аркылуу берди. «Тоодой болгон» дөөгө «томуктай болгон» бала Манасты карама-каршы койду. Мындагы салыштыруу көркөмдүк антитеза түзүү менен бирге сүрөттөлүп жаткан каармандын элесин так, даана ачып жатат.

«Ошол жайдан калган аңыз менин денемде бүтөлбөгөн жараттай болуп, орду көпкө чейин сыздап жүрдү». (102).

Толгонай согуш учурунда айылдагылардан фронт үчүн азык-түлүк, үрөн жыйнап, күнү-түнү тынбай эмгектенип жатканда айдалган аңыз куру калып, үрөн себилбей каракчыларга жем болуп кеткенин эстеген сайын Толгонай денесине чыккан түбөлүк жараттай сезип, жүрөгү кансырап жүрдү.

Котормо адабиятынан, анын ичинде учкул сөздөрдөн да салыштырууну көп кездештиребиз:

«Ой — куш сыяктуу учурунда кармап калбасан, учурун жибергенден кийин кармай албайсын».

(П. Бауст)⁵

«Көйрөндөр алтын менен сырдалган аспап сыяктуу, алардын ички кудурети сырткы келбетине ылайык келбейт».

(Пифагор)⁶

Тил илиминде салыштыруунун ар кандай жолдор менен жасалышын, диалектилер жана адабий тилдик норма менен карым-катышын изилдөө маселеси талап кылынат.

Бирок айтып кетүүчү нерсе салыштыруу эки түрдүү илимдин изилдей турган объектиси болгону менен али терең колго алынып, изилдене элек. Муну тилчилер да, адабиятчылар да моюнга алышат. Кээ бир далилдерди келтирели:

А.Квятковский: «Поэтика С (сравнение) кыскартылып «С» менен белгиленген. — А. А.) сложна и до сих пор теоретически неразработана»⁷ .

Д.У.Ашурова: «...салыштырууну лингвистикалык планда изилдөө абдан аз бойдон калып отурат. Көптөгөн эмгектерде көркөм салыштыруу лингвистикалык аспектиде каралбастан, аны кыскача мүнөздөп жазуу менен чектелишет»⁸ .

Түрк тилдеринин көпчүлүгүндө ошондой эле кыргыз тилинде да азыркы мезгилге чейин адабият таануу жана тил таануу аспектилеринде атайын монографиялык изилдөөлөр иштелип чыга электигин түрк тили жана адабияты боюнча изилдеген окумуштуулар да белгилешет. Маселен: И.Н.Абдуллаев мындай дейт: «Хотя проблемы сравнения и обсуждались в целом ряде работ азербайжанских филологов, однако до настоящего времени сравнение не было объектом национального исследования в азербайжанском языкознании»⁹ .

М.Мукарамов: «Сравнения в большинстве тюркских языков, в том числе и в узбекском языкознании, до сих пор не были объектом специального монографического исследования ни в литературоведческом, ни в языковедческом аспекте»¹⁰ .

Бизде салыштыруу жөнүндө же анын айрым бир маселеси тууралуу үстүртөдөн айтылган кээ бир пикирлер бар. Буга Б.Керимжанова менен С.Жумадылов тарабынан жазылган «Кыргыз поэзиясынын көркөм сөз каражаттары» (1960) аттуу китептин салыштыруу жөнүндөгү маалыматы:(ал маалымат бар болгону 4 бетте) жана газета, журналдын беттерине чыккан бирин-эки макалалар далил болот. Бирок бул эмгектер аркылуу салыштыруу жөнүндөгү маселе кыргыз филологиясында толугу менен чечилип калды деп айтууга мүмкүн эмес. Анткени, жогорудагы эмгектерде салыштыруунун тилдик жана адабияттык маселелери ар тараптан каралбаган.

Чынында ар кандай тил каражаттарын жана алардын колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, образдар системасы менен байланышын ж.б. изилдөбөй туруп көркөм чыгармага толук кандуу талдоо берүү мүмкүн эмес.

Салыштырууну теренирээк билүү үчүн аны өзүнө жакын турган көрүнүштөр менен катар коюп, алардын окшош тектерин, ошондой эле ар биринин жекече бөтөнчөлүктөрүнө байкоо талап кылынат. Маселенин ушул жагын эске алып, троптордун системасында салыштыруунун алган ордуна кыскача токтололук.

1. Арыстандай, атырылып эн алдында,
Жаркылдап автоматы оң колунда.
2. Арыстанга изин чалдырдын.

«Биринчисинде, элдик баатырдын эр жүрөктүүлүгү арстанга салыштырылса, экинчисинде, ошол эле маани (эр жүрөктүүлүк) өтмө маани аркылуу берилген. Ошентип, арстан менен адамдын ортосун байланыштырган жалпы касиет эр жүрөктүүлүк. Бул касиет экөөнө (салыштырууга жана метафорага) бирдей тиешелүү»¹² .

Жогорудагы мисалдарда көрүнгөндөй салыштыруунун да, метафоранын да материалдык жагы заттардын же кубулуштардын ортосундагы белги, касиеттердин жалпылыгы, окшоштугу болуп саналат. Бул жагынан алганда салыштыруу менен метафоранын башка көркөм каражаттарындай карым-катышы бар. Мына ушул негизге таянып, көптөгөн изилдөөчүлөр метафора менен салыштыруунун ортосуна анча принципаалдуу чек коюшпайт¹³ .

Метафора менен салыштыруунун өз ара тыгыз байланыштары жана окшоштуктары бар экендиги байыркы замандардан бери грек окумуштуулары Аристотелден, Квинтилиандан тартып бүгүнкү күнгө чейин изилдөөчүлөр тарабынан белгиленип келе жатат.

Философ Аристотель метафора менен салыштыруунун жалпылыгын белгилеп келип төмөнкүдөй жыйынтык чыгарат: «Экөөнүн ортосунда аз гана айырма болбо-

со, салыштыруу менен метафора бири-биринен эч айырмаланбайт. Качан гана (Гомер — А. А.) Ахилл жөнүндө: «Ал арстандай атырылды» десе, бул — метафора. Демек, экөө тең (Ахилл жана арстан) эр жүрөктүүлүк маанисине ээ. Акын Ахиллди арстан деп атоо менен метафораны пайдалангандыгы болбосо, экөөнүн ортосунда анча айырма жок»⁴ деп карайт.

Квинтилиан да метафора менен салыштыруунун жакындыгын ушул сыяктуу мисалдар менен далилдеп келип, метафораны «кыскартылган салыштыруу»⁵ десе, Деметрий: «Салыштыруу — бул кеңейтилген метафора. Эгерде сөзгө «кандай» (как) деген сөздү кошсок, салыштыруу келип чыгат, аны алып таштасак, ал сөз — метафора»⁶ десе, К.Жумалиев⁷ ушул эле ойду кайталайт.

Көркөм чыгармадагы каражаттар өз ара тыгыз байланышып, бири-бирин шартташып, өзүнчө системаны түзөт. Мына ушундай сапатка жараша бир катар салыштыруулар бара-бара объектидеги (образдагы) кошумча тил каражаттарын түшүрүп таштап, кыскартып метаформага, анын тескерисинче, кээ бир метафоралар кошумча каражаттарды кабыл алуу аркылуу салыштырууларга айланат.

Салыштыруу менен метафора туурасындагы жогорку көз караштарды кыргыз тилинин фактылары да жокко чыгарбайт. Мисалы,

«Каруусу кеткен тулпардай,
Арып келдим Токтогул.
Туйгун элем кагылган,
Тулпар элем чабылган».
(Токтогул)

Ал эми кээ изилдөөчүлөр салыштырууну метафоранын өсүп чыккан баштапкы формасы деген пикирди айтышат. Мисалы: «Часто не метафора возникает на базе сравнения, а наоборот, сравнение на базе метафоры»⁸ — дейт.

Салыштыруу менен метафоранын семантикалык жактан өзгөчөлүгүн теңөөнүн, окшоштуруунун ар башка даражада болушу менен байланыштырган пикир да бар: «Салыштырууда да, метафорада да эки нерсе алынат. Бирок метафора да бир нерсени экинчи бир нерсеге теңдейт, эки нерсени арасына барабардык белгиси коюлат. Салыштырууда болсо эки нерсенин арасына тепетендик белгисин коюуга болбойт. «Исатай — арыстан» экөөнүн арасында эч айырма жок. «Исатай — арыстандай» мында ал али арыстан эмес, ошол сыяктуу, ошондой, Арыстан аркылуу анын айбатын, эрдигин гана чамалайбыз, ошондой эле көзгө элестетибиз»⁹.

Бул пикир кыргыз тилине да туура келет. Жыйынтыктап айтканда, демек, метафорада окшоштуруунун даражасы окшоштурулушу менен бирдей, барабар коюла тургандыгы менен түшүндүрүлөт. Мисалы, Ч.Айтматовдун «Жамийласында» Данияр Жамийланы кызыл гүлгө, ардакталган өз жанына тенесе, Жамийла Даниярды шаңшыган бүркүткө барабар коет.

«—Жамийлам, жаным-калкатайым, кызыл гүлүм, Жамалтай!

- Бүркүтүм! Шаңшыган бүркүтүм! бери болчу, көзүңдү көрсөтчү! О, шаңшыган бүркүтүм!» («Жамийла», 241-б.)

Мындай учурда салыштыруу менен алмаштыруу дээрлик мүмкүн эмес. Кыргыз тилинде метафора менен салыштыруу бардык учурда же биринин ордун экинчиси алмаштыра албайт. Мисалы,

«Жумшак тил, жылуу сөз угуп,
Энеке сенден көөнүм ток».

Мисалдагы метафораларды «жумшактай тил» же «жылуудай сөз» деп салыштырууга болбойт, тескерисинче, ал өлүктөй уктады деген сыяктуу ал өлүп уктады болуп айтылбайт»¹⁰.

Жогоруда окумуштуулардын салыштырууну узартылган метафора, «метафораны» кыскартылган салыштыруу деп аныктама бергендери бир жактуу болуп саналат деп ойлойбуз.

Салыштыруу менен метафора троптун жөнөкөй жана татаал түрлөрүнө жата турган эки башка көрүнүш. Ошондуктан алар өз алдынча атайын изилдөөнү талап кылган объектилер болуп саналат. Алардын ортосунда төмөнкүдөй айырмачылыктар өкүм сүрөт.

Биринчиден, салыштыруу түз мааниде турса, ал семантикалык жактан метафорага карама-каршы коюлат.

«Көз алдымда ошол сабадай дыкыйган чон карала кап»

«Бактылуу бол, чырагым, бактылуу бол» (ж. б.).

Көрсөтүлгөн мисалдардын биринчисинде **сабадай** деген сөз өтмө мааниде эмес, түз мааниде турат, анткени мында **кап сабага** салыштырылды. сөз салыштыруу жөнүндө жүрүп жатат. Ал эми мисалдын экинчисинде **чырагым** деген сөз өтмө мааниде колдонулган, келинин Толгонай **чыракка** тенеп көрсөттү.

Ал эми өтмө мааниде салыштыруу турса маани жактан (семантикалык жактан) метафораларга окшошот, формасы боюнча айырмаланат. Бул өндүү өзгөчөлүктөр боюнча төмөнкүдөй пикир бар.

Кыргыз тилинин фактылары салыштырууга түз (тике) маани тиешелүү деп эсептөөнүн да бир жактуу, толук эмес экендигин көрсөтөт. Бул үчүн төмөнкү фактыларды талдап көрсөк болот.

1. «Берметтей жылтылдаса аппак тишин» (А. Токомбаев).

2. «Тотуча токсон түрдөнгөн, калтарча миң кубулган, тоонун салкынындагы гүлдөй нурданган... Алтын көкүл Раушан...» (К. Жантөшев).

3. «Бардык жер төмөн калып өзүбүздү Көктөгү космонавтай сезип турдук» (С. Жусуев).

4. «Жамгырдай кылып жаа тартып, мөндүрдөй кылып ок атып» («Манас»). «Он бир жашка чыгып келгенде, Оттой жигит ээрчитип ого бетер өөрчүдү («Семетей»).

Жогорудагы фактылардын алгачкы үчөөндөгү салыштыруулардын берметтей, тотуча, калтарча, гүлдөй деген сөздөрдү — түз (тике) мааниде турат деп эсептөө мүмкүн.

Жогорку 4-мисалдагы **жамгырдай, мөндүрдөй** деген салыштырууларда өтмө колдонулуш басымдуулук кылып, эн эле көп, өтө эле көп, сансыз көп, абдан жайнаган деген сыяктуу маанилер элестүү туюндурулган **жаа гартууга жамгырдай** деген салыштыруунун колдонулушу бир жагынан, жебенин учушун таасын элестетсе, экинчи жагынан, жаа сөзү менен ички аллитерациялык катышты түзүп, ырдын музыкалуулугун арттырган. **Ок атууга мөндүрдөй** салыштыруунун пайдаланышы да абдан орундуу. Ал жебеге караганда октун элесин алда канча таамай сүрөттөйт. Ошентип, бул салыштырууларда түз мааниге караганда өтмө колдонулуш басымдуулук кылып, стилистикалык бир катар сапаттар (элестүүлүк, таасирдүүлүк, укуктуулук, жагымдуу-

лук) татынакай туюндурулуп турат. Акыркы мисалдагы **оттой** формасы боюнча салыштыруунун образына туура келгени менен, мазмуну боюнча түз мааниге туура келбейт. Ар бир окурман ал аркылуу (жигит) отко б, а. жалындап күйүп турган отунга деп, логикалык планда түшүнбөйт, тескерисинче, абдан тартынбаган, өрт, таптакыр тайманбаган деген сыяктуу экспрессивдүү планды, өтмө колдонушту түшүнөт. Бул болсо айрым учурларда сырткы формасы (жасалыш үлгүсү) боюнча салыштырууга, мааниси жактан метафорага туура келген көрүнүштөрдүн же салыштыруу, же метафора деп бир жактуу атай салууга мүмкүн эместигин көрсөтөт.

Демек, салыштыруу, баары түз мааниде турат, мына ушунусу менен метафорадан айырмаланат деген ой чындыкка туура келе бербейт. Мына ушул жагынан биз эки өзгөчөлүктү белгилейбиз.

1. Түз маанидеги салыштыруу.
2. Метафоралык салыштыруу.

Салыштыруунун элементтери бир бүтүн контекстти түзөт жана анда айтылуучу ой толук текстке көз карандысыз эле сүйлөөчүгө (жазарманга, угуучуга, окурманга) билинип, сезилип турат.

Метафора текстсиз (контекстсиз) жеке өз алдынча турганда угуучу (окурман) тарабынан мүнөздүү түрдө түз (тике) маанидеги сөз катары сезилет.

Демек, сөздүн метафоралык касиетке ээ экендиги окурман менен угуучуга контекст, сөз жүрүп жаткан шарт аркылуу гана билинет.

Экинчиден, грамматикалык жактан метафоризация сөздүн формалдык өзгөрүшүнө алып келбейт т.а. метафоранын морфологиялык атайын мүчөлөрү же синтаксистик конструкциялар болбойт. Салыштыруу кыргыз тилинде морфологиялык (дай, ча, сы ж. б.) мүчөлөрү жана синтаксистик (сыяктуу, шекилдүү, өндүү, окшош ж.б. сөздөрдүн жардамы менен) жол аркылуу жасалат.

Мисалы, 1. «Мейли, качкын болсо качкын, алтын башы аман болсо болду!» — деп, камыр жууруп жатып өзүн өзү жоотот».

2. «Кийин жолдоштору айтып жүрүшү: согуштан сүрүлүп келген бир орус аял **чидей** төрт баласы менен биздин станцияга түшүп калган экен, баары тең ач-жылаңач, титирешип, **мусапыр кейиптенип** калышыптыр» (87-б.).

3. «Кош, биринчи мугалимим, кош, биринчи мектебим, кош, балалык чагым, кош, жер кыртышынын астында көзү ачылбай калган **тунук булак өндүү**, эч ким билбеген менин биринчи, менин наристе сүйүүм». (44-б.).

Үчүнчүдөн, салыштыруу менен метафоранын поэтикалык мүнөзү, сапаты ар башка: салыштыруу — силлогизм, метафора — образ.

1. «Ай алдында дайранын,
Толкунунан бүткөндөй.
Ободогу булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы ай-күндүн
Жаркынынан буткөндөй. («Манас», 237-б.).
2. «Кармашкандан кайтпаган,
Жигиттин гүлү, эр экен». («Семетей», 252-б.).

Төртүнчүдөн, салыштырууда эки зат, кубулуш катар берилсе, метафорада биригет.

1. «Алдынан чыкса калың жоо,
Арстандай чапчып ыргыткан». («Кыздын канаты»).
3. Дуу күлдү кол чабыша «азаматтап»,
«Катырды кайраным» деп, таза мактап...
Баары тең «К» айлынын «кулундары»,
Калаада окуп жаткан казганактап»
(С. Урмамбетов. «Жаны ырлар, 15-б.).

Салыштыруу өтө эле апыртуу, күчөтүү маанисинде колдонулса — **гипербола**, кичирейтүү маанисинде колдонулса **литота** болуп да түшөт.

Мисалы, «Төрдө кызара бөртүп отурган булкуйган жоон киши, казандай түлкү тетебейинин астынан мени жалт карап алып, тамагын жасап, мурчуя, жөтөлүшүм болуп койду». («Б.М.», 33-б.) — деген сүйлөмдө «казандай» тебетейди өтө эле апыртып сүрөттөгөн. Ошондуктан аны гипербола катары кароого болот. Ал эми «тырмактай үч баласы менен күйөөсүнүн өлүү-тирүү дарегин билбей, жүгөрү аталаны кашыктап бөлүштүрүп, ал деле тиштенип, эчкимге сыр алдырбайт... («Б.Б.», 219-б.) деген сүйлөмдө **тырмактай** деген салыштыруу **кенедей**, **кичинекей** деген сыяктуу кичирейтүү маанисин билгизип литота катары колдонулган.

Салыштыруу **эпитет** менен да өз ара окшошуп кетет. Бирок аларды өз ара барабар коюу мүмкүн эмес. Эпитет дегенибиз кандайдыр бир заттын, көрүнүштүн ж. б. белгисин көркөм аныктоочу²².

Мисалы, «Снаряд түшүп жарылса,
Алмадай башты катамын» —

деген ыр саптарында **алмадай** деген салыштыруу бар. Анткени анын составында, тагыраак айтканда, салыштыруунун объектисинде **-дай** мүчөсү бар. Ушул эле сөз баш деген зат атоочту аныктап турат. Мында баш форма жагынан алмага окшоштурулуп, көркөм образ түзүлүп жатат. Ошондуктан алмадай деген сөз көркөм эпитет да болуп саналат. Бирок бул мисалга карап, салыштыруу менен эпитет бардык учурларда бири-бирине дал келет деп ойлоого болбойт.

Эгерде алмадай деген сөз зат атооч же заттык маанидеги башка сөздөр менен айкашпаса, аныктоочтук милдет, аткарбаса, салыштыруу касиетин сактамак, бирок эпитет болбой калмак.

Мисалы: «Жаштан уят кеткенде,
Жазгы гүлдөй болбойбу» («Ак Мөөр», 54-б.).

Мына ушул өндүү белгилерге карап салыштыруу менен эпитеттин айырмасын билүүгө болот.

Биз төмөндө Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы салыштырууларды талдаганда ушул сыяктуу өзгөчөлүктөрдү эске алууга, салыштыруулардын бөтөнчөлүгүн аныктоого аракеттендик.

Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы салыштыруулардын жасалыш жолдору

Салыштыруу эки башка затты, көрүнүштү, кыймыл-аракетти ж. б. бир же бир нече окшош белгилерине ылайык катар коюп көрсөткөндүктөн, бир нече элементтен турат. Алар төмөнкүлөр:

1. **Салыштыруунун субъектиси** б.а. ким, эмне менен салыштырыла тургандыгын билгизген сөз; 2. **Салыштыруунун объектиси** б.а. ким менен, эмне менен, кимге, эмнеге салыштырыла тургандыгын көрсөтүүчү сөз. Мына ушул сөздү салыштыруунун образы деп аташат; 3. **Салыштыруунун негизделиши** б.а. ар башка нерселерди, көрүнүштөрдү, кыймыл-аракеттерди ж.б. өз ара салыштырууга таянып, негиз болгон жалпы орток белги — окшоштук.

«Көз алдымда ошол сабадай лыкыйган чоң карала кап» (163). Бул келтирилген сүйлөмдө салыштыруунун субъектиси — кап, салыштыруунун объектиси — сабадай, негизги белги — лыкыйган чоң карала.

Жогорудагы үч элемент толугу менен сакталышы же кээ биринин (айрыкча негизделиштин) колдонулбай калышы да мүмкүн. Бирок ал контексттен азыр-көптүр билинип турат.

М и с а л ы : «Жаркылдайсын, ак маңдай,
Сүрөткө боюн тарткандай» («Ак маңдай»).

деген ыр саптарында салыштыруунун субъектиси — боюн, объектиси — сүрөткө тарткандай. Булар текстте ачык-айкын берилген. Ал эми салыштыруунун негизделиши ачык-айкын берилбеген. Аны контекстке жараша сымбаттуу, келишимдүү деп божомолдоп табууга болот.

Эгерде салыштыруунун негизделишин сөз жүрүп жаткан шартка же контекстке ылайык божомолдоп табуу мүмкүн болбосо ар башка заттар, көрүнүштөр ж.б. белгинин негизинде өз ара салыштырылып жаткандагы учурлар окурмандар үчүн белгисиз болуп, айтылган ойдун түшүнүктүүлүгү, жеткиликтүүлүгү ачылбашы мүмкүн.

Структуралык элементтердин ичинен салыштыруунун объектиси өзгөчө ролду ойнойт. Ал эч убакта контексттен түшүрүлүп калбайт жана атайын формаларда гана берилет.

Салыштыруунун образы ар түрдүү ыкмалар, жолдор менен жасала берет. Анын жасалышында сөз тизмеги кызмат кылып жатабы же сөз мүчөсү колдонулуп жатабы? — деген суроолорду карап, салыштыруунун жасалыш жолдорун белгилөөгө болот.

Мына ушул өзгөчөлүктөргө ылайык салыштыруунун жасалышын эки топко бөлөбүз.

1. **Морфологиялык** жол менен жасалган салыштыруулар;

2. **Синтаксистик** жол менен жасалган салыштыруулар.

Булардын конкреттүү учурда кайсынысынын тандалып колдонулары айтылуучу мааниге, жалпы мазмунга, чыгарманын ритмикалык өзгөчөлүгүнө, тыбыштык жактан түзүлүшүнө ж.б. ылайык чечилет. Мындай бөтөнчөлүктөрдү билүү үчүн бул жолдордун ар бирине жекече токтололук.

1. САЛЫШТЫРУУНУН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Салыштыруунун образы салыштыруунун үч элементинин ичиндеги эң негизги, чечүүчү ролду ойной турган элемент болуп саналат. Ал эч убакта контексттен түшүп калбайт. Демек, салыштыруунун образы болбогон жерде салыштыруу бар деп айта албайбыз. Салыштыруунун образы атайын сөз мүчөлөрүнүн унгу же негизге уланышы менен жасалса, андай жол морфологиялык жол болуп эсептелет.

Салыштыруунун образы катары бардык эле сөздөр (демек, бардык эле сөз түркүмдөрү) кызмат кыла бербейт. Мунун негизги эки себеби бар.

1. Салыштыруунун образын жасоочу мүчөлөр туш келди сөзгө жалганбастан, окшоштуруу маанисин билгизүүгө жарамдуу болгон сөздөргө гана жалганат.

2. Ар кандай эле сөздөр салыштыруунун образын жасоочу мүчөлөрдү кабыл ала бербейт. Мисалы: тууранды сөздөр, сырдык сөздөр, кызматчы сөздөр (байламталар, бөлүкчөлөр жана жандоочтор), модалдык сөздөр ж.б. окшоштуруу маанисин туюндура албагандыктан, салыштыруунун образынын жасалышына уютку боло бербейт.

Салыштыруулардын морфологиялык жол менен жасалышында төмөнкү маселелерге көңүл буруунун олуттуу мааниси бар:

1. Кайсы мүчөлөр аркылуу жасалгандыгына

Жалпы эле салыштыруунун образынын морфологиялык жол менен жасалышында төмөнкү мүчөлөрдүн катышарын билебиз: I -дай, II-ча, III -гансып, IV -чүүдөй, V -дан. Салыштыруунун жасалышында кайсы мүчөлөрдүн активдүү, өнүмдүү, кайсы мүчөлөрдүн активдүү эмес, пассивдүү, өнүмсүз роль ойногондугу жөнүндө ар бир мүчөгө токтолуп, жыйынтык чыгарганда айтуу туура болот деген ойдо болуп, азырынча жөн эле жогоруда айтылган мүчөлөрдүн катышкан бирин-экин мисал келтире туралы.

«Көз алдымда жомоктогудай ар түркүн нерселерди келтирип, ошондо бир гана нерсени ойлонбоптурмун» (96-б.).

«Өзүбүздүн дыйкандарча айтканда алты кулак!» (286-б.).

«Буудайдын арасына өрт кеткенсип, үстүмдөгү көйнөгүм, бүткөн боюм, чачымдын түбүнө чейин жалбырттап, өрттөкүп келе жатам» (66-б.).

«Заарын төккөн Байдамтал гана аймап жеп жиберчүдөй, сайда өзүнчө күркүлдөйт» (269-б.).

2. **Кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгына, ал сөздүн лесико-грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө**

Мисалы: «Түндүн биринчи жарымы күндөгүдөй капкараңгы» (292-б.).

«Токой аке тегеректи айландыра карады да, анан жактырбагандай күнк этти...» (326-б.).

Мындай изилдөө аркылуу салыштыруунун жасалышы үчүн кандай сөздөрдүн алардын кандай түзүлүш типтеринин зор роль ойногондугу, кайсыларынын анча ийгиликтүү роль ойной албагандыгы билинет.

Мунсуз салыштыруунун образынын морфологиялык жол менен жасалышынын ички закон ченемдүүлүгүн билүү мүмкүн эмес. Мына ушуга байланыштуу белгилүү жазуучунун чыгармаларындагы фактыларга талдоо жүргүзгөнүбүздө салыштыруунун образынын жасалышына бир нече сөз түркүмдөрү уютку боло турганы байкалды.

2. САЛЫШТЫРУУ ОБРАЗЫНЫН -ДАЙ МҮЧӨСҮ АРКЫЛУУ ЖАСАЛЫШЫ

Бул мүчө салыштыруунун образын түзүү үчүн морфологиялык түзүлүшү жагынан ар түрдүү типтеги сөздөргө ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө жалганат. -Дай мүчөсү аркылуу жасалган салыштыруулардын мааниси ар түркүн. Бирок -дай мүчөсү бардык эле сөздөрдөн салыштыруунун образын жасай бербейт. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы фактыларга караганда, -дай мүчөсү аркылуу төмөнкү сөз түркүмдөрүнөн салыштыруунун образы жасалгандыгын байкоого болот.

А. Зат атоочтон.

Салыштыруунун образын жасоочу -дай мүчөсү башка сөз түркүмдөрүнө караганда зат атоочко абдан кеп жалгана тургандыгы Ч.Айтматовдун чыгармаларынан да өзгөчө даана байкалат.

Биздин оюбузча, мындай болуунун эки түрдүү себеби болуу керек.

а) башка сөздөргө караганда зат атоочтордун турмуштук эң негизги түшүнүктөрдү билдириши, алардын күндөлүк турмушта көп колдонулушу;

б) -дай мүчөсү аркылуу аларды салыштыруунун образына айландырууга көбүрөөк ийкемдүү болушу.

Салыштыруунун образынын -дай мүчөсү аркылуу жасалышына уютку болгон зат атоочтор мааниси жактан бирдей эмес. Бул жагынан зат атоочтордун төмөнкүдөй бир нече топторго бөлүнөрүн эске алышыбыз керек: буюмдук (вещественное) зат атоочтор, конкреттүү маанидеги зат атоочтор, абстракттуу маанидеги (жалпы) зат атоочтор.

1. Жандуу нерселердин аттарын билдирген зат атоочтордон жасалган салыштыруунун образдары

Жандуу зат атоочтор деген түшүнүккө кыймылда болгон, өмүр сүрүүгө жарамдуу болгон нерселердин аттарын билгизген сөздөр кирет. Булардын да бир нече топко бөлүнөрүн көрүүгө болот: алардын бир кыйласы адамдардын, экинчи бирлери айбандардын аттарын билгизет. Мына ушул өзгөчөлүктөрдү эске алып аларды төмөнкүдөй топко бөлүүгө болот:

1. Энчилүү аттардан -дай мүчөсү аркылуу жасалган салыштыруулар. Мындай адамдар тарыхта болгон, чыныгы реалдуу турмушта жашаган адам болушу да, же анын болгондугу такталбаган, бирок элдик оозеки чыгармаларда, эпостордо колдонулуп жүргөн аттар болушу мүмкүн. Ушундай өзгөчөлүктөрдү эске алып, адамдардын энчилүү аттардан жана эпостук чыгармаларындагы баатырлардын аттарынан жасалган салыштыруулар деп экиге бөлөбүз. Мисал келтирели:

«Көрсө, көмүрдүн чаңы күндүн илебин жакшы тартат турбайбы. Мейли, ишенбесе өздөрү билсин, бирок мен өзүм **Асиядай** жаштарга абдан ишенем...» (264-б.).

Бул аттар турмуштагы адамдардын аттары, ал эми элдик оозеки чыгармалардагы баатырлардын жана тарыхта болгон адамдардын аттарынан жасалган салыштыруулар Ч.Айтматовдун чыгармаларынан кездешпейт.

Ошондой эле энчилүү аттардын башка түрлөрү (мисалы: айбандарга, жер-сууга ж. б. атайын берилген аттар) дээрлик берилбеген.

2. Жалпы аттардан -дай мүчөсү аркылуу салыштыруунун образдары жасалган. Буларды төмөнкүдөй кылып өз ичинен бир нече топторго бөлүүгө мүмкүн.

а) Тууган-туушкандык мааниси билгизген сөздөрдөн жасалган салыштыруулар.

М и с а л ы : «Ылайым **атанардай** эле киши болсоңор, ыраазымын, ыраазымын ошондо тагдырыма!» — деп турдум» (58-б.).

«Сен төрөсөң, ал мага бөлөк-бөтөн болбойт, өз баламдай багам» (125-б.).

«Анткени канча айтканым менен Жамийла биздин үйдүн келини, менин бир туугандай агамдын аялы да» (177-б.).

«Ал дагы мени «кичине бала» — деп, **инисиндей** эркелетет» (143-б.).

«Мына бул бүгүн-эртеңден ажал менен тикелешер балдар, сыр алдырбай, күүкүү бажылдашып, ырдап отургандары аларды көзгө жылуу учуратып, жакын **боордоштордой** сездирет» (208-б.).

б) адамдардын жаш өзгөчөлүгүн, курагын билгизген сөздөрдөн жасалган салыштыруу:

«Суу болобуз, кокуй, үйгө кире туралы десем, Алийман: «Эчтеке эмес, эне, бүтүрүп коелу!» — деп, **секелек кыздай**, жаандын кытыгылаганына каткыра күлүп, өгүздөрдү токтотпой айдай берди» (114-б.).

г) Сулуулукту билгизген сөздөрдөн жасалган салыштыруу:

«Өзү кол тийгизүүдөн тартынып, мүмкүн **перизатындай** көргөн Жамийланы, тигилер азыр минтип опоной эле кучактап, жулмалап ойногондору Даниярдын жанына батып жатты окшойт» (175-б.).

д) Баатырдыкты билгизген сөздөрдөн жасалган салыштыруу.

«Кетменди ийнине салып, жер кыдырып, сапар жүргөн жомоктогу **баатырдай**, ала-була калган жерлерди карап жүргөн Байдалы улам алыстап отуруп көрүнбөй калат» (214-б.).

ж) Адамдардын социалдык абалын билгизген сөздөрдөн жасалган салыштыруу.

«Шинелинин сыртынан, өнүрлүү жашыл-жугал көгөргөн тонду күпүйө кийип, оозу-башын тымчылап, тентиген **мусапырдай** кир басып, ыш жыттанып, биттеп кетет» (319-б.).

з) Жалган түшүнүктөрдү билгизген сөздөрдөн жасалган салыштыруулар. Мындай сөздөр турмуштагы реалдуу нерсени билгизе албайт. Алардын фантазиясынан жаралган деп айтууга мүмкүн. Буларга төмөнкү сөздөр кирет: албарстыдай, желмогуздай, жан алгычтай, бокочодой.

М и с а л ы : «Ангыча болбой кынырылган эшигибиз шарт этип ачылды да **желмогуздай** күлмүндөгөн жеңем башбакты» (36-б.).

4. Айбанаттардын аттарынан жасалган салыштыруулар:

а) жырткыч айбандардын жалпы аттарын билгизген сөздөрдөн:

«Демейде жоош, мээримдүү Зейнеп апа, **ач арыстандай** чамынып, айбатына киши чыдагыс» (314-б.).

«Деле турмуштун бардыгы ага баары бирдей, төрдө башы менен чүмкөнүп **аюудай** жаткан немесин, ой, сен тур, көчкөнү жатабыз деп да үн чыгарбады» (40-б.).

б) Үй айбандарынын аттарын билгизген сөздөрдөн: **букалардай, койдой, малдай** ж.б.

«Катты окуй электе эле анда эмнелер жазылганын мен күн мурун эле биле турганмын, анткени алардын баары эгиз **козудай** бирине бири окшош болучу» (150-б.).

«Мына эми чүлүгүнөн карматкан төөдөй болуп, чөк десе чөгүп, бас десе батат» (289-б.).

в) Жапайы айбандардын аттарынан жасалган салыштыруулар:

«Жана дайраны жалдап өткөн жаныбар жээрде айгыр **эликтей** суналып, жолго түшкөндө, артынан коюу чаң бурулдап, чабармандын карааны бат эле көрүнбөй калды» (68-б.).

г) Териси баалуу айбандардын атынан жасалган салыштыруулар:
«...Жүрөк жок менде, коендукундай да жүрөк жок! — деп өзүн жекирип жатты» (216-б.).

5. Канаттуу куштардын аттарын билдирүүчү сөздөрдөн жасалган салыштыруулар:
а) алгыр куштардын аттарын билгизген сөздөрдөн жасалган салыштыруулар:

бүркүттөй.

«Касымым болсо, комбайндын үстүндө учууга чамынган **бүркүттөй**, бет алдына көз айырбай тешилип, дагы канчасы калды, канчасын оруп жетишем дегендей, турганы турган» (68-б.).

б) Жалпы канаттуулардын атын билгизген сөздөн жасалган салыштыруулар.

«Ордумдан ыргып туруп, учкан **куштай** жанына жетил бардым» (120-б.).

«Мүмкүн, сагынып жүргөндүктөн болуш керек: уясынан эрте учкан **балапандай**, Майсалбегим үйдөн эрте кетпедиби» (58-б.).

в) Алгыр эмес куштардын түрлөрүн билдирген сөздөрдөн жасалган салыштыруулар:

«Күнгө күйгөн, **турнадай** тарамыштуу денеси тер тепчип жылтылдап, жылана чатып алып ал кечке жанын таштап иштөчү» (205-б.).

«Мындай чыккандан кийин, бириндеп туш-тушка бөлүнгөн кишилерди көрүп, **кулалыдай** далбандап, түлкү тумагын баса кийген жылкычы Барпыны көрүп дүрт этип, Сейденин эси чыкты» (234-б.).

6. Курт-кумуркалардын аттарын билгизген сөздөрдөн жасалган салыштыруулар каралып жаткан чыгармаларда **-дай** мүчөсү менен жасалган эмес.

7. Суу жандыгынын атын билгизген салыштыруу.

«Боору эзилип күлгөн Жамийла **балыктай** колго токтобой ийилип, келиндерди жардамга чакырып кыйкырат, бирок тигилер чый-чуй этип чыркырашып, сууга аккан жоолуктарын кармоо менен алек» (174-б.).

8. Табияттын кубулуштарын билдирген сөздөрдөн жасалган салыштыруулар: **селдей, желдей, муздай, мөндүрдөй, жандай** ж. б.

«Ишиңер ийгиликтүү болсун... деген үндөр, оркестрдин шандуу маршы, дуу чабылган алакаңдар аны **куюндай** чимирип алып учту» (258-б.).

«Ошол куюн-чымын шака-шактын ичинде да, **чагылгандай** жарк-журк эткен вагондордун терезе-эшиктерин сагалап, анда кокуй Майсалбегим ушунда өтүп кетип калбагай эле деген ой, бүткөн боюмду титиретип, эсимди оодарды» (80-б.).

2. Жансыз заттардын аттарын билгизген зат атоочтордон жасалган салыштыруулардын образдары

Жансыз зат атооч деген түшүнүккө кыймылсыз, бирок турмуш-тиричиликте кереги тийип жаткан нерселердин аттарын билгизген сөздөр кирет. Булар да өз ичинен бирдей эмес, бир нече топко бөлүнөт:

а) Планеталардын аттарын билгизүүчү сөздөрдөн жасалган салыштыруулар: **үркөрдөй, жылдыздай.**

«Темир жолго урунган дөңгөлөктөрү мени терметкенсип, көзүм илинип, бүгүн түнү дүйнөгө дагы бир жаңы дыйкан келген го, өмүрлүү болсун, сепкен аштыгы **жылдыздай** түгөнгүс болсун деп, саманчынын жолун тиктеп жатып уктап кетиптирмин» (137-б.).

б) Көлөмгө байланыштуу колдонулган салыштыруулар: **кымындай, томуктай, тоодой, тырмактай, алакандай** ж. б.

«Ааламдай чексиз бул таза бийиктикте жанаша учкан эки бүркүттөн башка эч бир жан өкүм сүрбөйт» (254-б.).

«Ачкадан өлбөйлү деген далбаса менен, **тердиктей** эле жер айдап алмак болуп канча таш көтөрүп, канча мейнет чеккенибизди билесинби?» (315-б.).

в) Жарыкка байланыштуу сөздөрдөн: **өрттөй, оттой, чоктой** ж. б.

«Түрлөрүн көрсөн, жоо сайып келгендей, **көзлөрү чырактай** жайнап жүздөрүнөн нур төгүлөт!» (57-б.).

«Топ-топ жылдыздар өчкөн **коломтодой** тунарыктап турат» (266-б.).

г) Кен-байлыктардын аттарынан алынып колдонулган салыштыруулар: **темирдей, коргошундай, чоюндай** ж. б.

«Жигиттер Жамийланы күүлөп туруп сууга ыргытканда, дуу жарылган күлкүгө суу дагы дуу жарылып, **күмүштөй** чачырандылар бүркүлдү» (174-б.).

«Күн шооласына чагылышкан жаандын салаалары **сымаптай** кубулуп, бирде того, бирде ойго кечүп, дүйнө жүзүн жууп келе жатты» (112-б.).

д) Окуу жайларынын атынан жасалган салыштыруулар:

«Жүгөрү алда качан эле солуп өспөй калган, жалбырактары **кагаздай** кургак» (292-б.).

ж) Турмуш-тиричиликте колдонулган үй буюмдары катары эсептелген заттардын аттарын билгизүүчү сөздөрдөн жасалган салыштыруулар: **сабадай, жыгачтай, куурчактай** ж. б.

«Ооба, мынакей ал, оозунан махорка жыттанып, боз шинелинин жакасы **өгөөдөй** катуу экен» (203-б.).

« — Ээ, байбиче, бекер эле урушпасаңчы, **бакандай** үч уул төрөп бердин, андан башка мага байлык, дөөлөтгүн кереги эмне» (214-б.).

з) **Толкун, деңиз, суу, көл** деген сөздөрдөн жасалган салыштыруулар:

Мисалы: «Ошондо Данияр баягыдай сүйүү, жер, жарык дүйнө, турмуш жөнүндөгү **деңиздей** төгүлгөн жалындуу обонун салып берсин!» (298-б.).

и) Бак-дарактарды аттарын билгизген сөздөрдөн жасалган салыштыруулар: **теректей, тал-чыбыктай, кырчындай** ж. б.

Мисалы: «Айтгы-айтпады дээрсин, сенин таалайыңа жазылып турат, жайнаган көзүңдөн айланайын, **тал-чыбыктай** солкулдак кезин, зээнин бар, акылың тунук» (35-б.).

й) Чөптөрдүн, гүлдөрдүн аттарын билгизген сөздөрдөн: Мисалы:

«Сен бул жаш кызды **чөптөй** тебелеп бүлдүрдүм, күнүн бүтүрдүм деп турасың го ичинден» (40-б.).

«Бул эмнеси экен, мага эле **уйгактай** жармашып калат» (312-б.).

«Гүл терип жүргөн экен. Гүлдү өзү жакшы көрчү эмес беле. А-а, кайран Алиман, гүл сүйгөн, **гүлдөй** болгон келиним» (92-б.).

к) Добуш чыгарууга карата колдонулган сөздөрдөн: **шаркыратмадай, конгуроодой.**

Мисалы: «Уйчуман бала үнү **конгуроодой** болгон он эки, он үчтөгү жетим бала экен» (124-б.).

л) Кийим-кечекке керектелүүчү заттын атынан:

Мисалы: «Өңү жууган **чүпүрөктөй** бопбоз, эриндери мурдагы күлкүнүн элесин сактаган бойдон чала ачыла берип, көзүн Даниярдан албай, телмирип калыптыр» (163-б.).

м) Тамак-ашка керектелүүчү заттардын атынан: **таруудай, камырдай.**

Мисалы: «Турмуш баарыбызды бир түйүнгө байланыштырып, камырдай жууруп салган турбайбы: эчтекесин жашырып, эчтекесин кошумчалай албаймын» (52-б.).

н) Согуштук куралдардан жасалган сөздөн:

Мисалы: «Ошол убакытта нары жактан кыйкырык, сүрөөн чыгып, калың аскерлердин астында мылтыгын **найзадай** сундуруп, кыйкырып келе жаткан Байдалы, тикенектүү зымдын үстүнө боюн таштайт» (224-б.).

Б. Сын атоочтон

Бул мүчөнү бир катар окумуштуулар сын атоочтун мүчөсү катары карашат. Мындай пикир кыргыз тил илиминен да кездешет²³.

Сын атооч сөздөргө **-дай** мүчөсүн жалгоо аркылуу салыштыруунун образынын жасалышы өтө эле сейрек кездешет. Мындай болуштун төмөнкүдөй себебинен улам болсо керек. **-Дай** мүчөсү башка сөз түркүмдөрүнөн сын атоочту жасайт, Ошондуктан бул мүчө сын атоочторго уланып, ал сөздү кайрадан дагы сын атоочко өткөрө бербесе керек.

Ошондой болсо да Ч.Айтматовдун чыгармаларында сын атоочко **-дай** мүчөсүн улап жасоо ыкмасы менен жаратылган салыштыруулар бирин-экин гана. Мисалы: **көнүлдүүдөй, капалуудай.**

«Дубалдын урандысында конкоюп отурган жаман **сарыдай** үнкүйүп тер ширеген кийиз калпагын чуңкул көзүнө баса кийген» (279-б.).

«Анткен менен өзү күлүмдөп, **көнүлдүүдөй**, «ой, бул эмнең, кийимин кайда, жолдо бирөө чечинтип кеткенби?»—десем, бир балага берип келдим деп койду» (67-б.).

Жогорудагы сөздөрдүн ичинен «жаман сарыдай» деген сөздүн негизи чыныгы сын атооч эмес, заттанган сын атооч. Анткени бул сөз сынды билгизүүдөн затты — канаттуунун атын билгизүүгө өткөн. Ошондуктан кулаалы деген сөзгө синонимдик катышты түзүүгө жетишкен. Ушул планда алып караганда бул сөз белгилүү (жаман сары) калган эки сөздөн (көнүлдүүдөй, капалуудай) белгилүү даражада айырмаланып турат: бул эки сөздө салыштыруу маанисине караганда чамалоо, божомолдоо мааниси басымдуулук кылат. Ошол себептен бул сөздөрдүн ордуна капалуу сыяктанат, капалуу өндөнөт, көнүлдүү сыяктанат, көнүлдүү өндөнүп сезилет деген сөз айкаштары менен алмаштырууга болот.

Ал эми жаман сарыдай деген сөздө, жогоркунун тескерисинче, божомолдоо, чамалоо маанисине караганда салыштыруунун мааниси басымдуулук кылат.

Демек, **-дай** мүчөсү сын атоочтон салыштырууну жасаганга караганда зат атоочтон салыштырууну көбүрөөк жасашы менен ушул маанилик өзгөчөлүктөр менен байланыштуу түшүндүрүлөт.

Тактооч сөздөр **-гы** мүчөсүн кабыл алгандан кийин сын атоочко өтүшөт. Мисалы: баягы, баягы, башта-баштагы, мурда-мурдагы. Сын атоочко өткөн тактооч сөздөрдөн салыштыруунун образы **-дай** мүчөсү аркылуу жасала тургандыгына биз чыгармалардагы фактылардын негизинде күбө болдук:

«Бирок түшүндө да Ысмайыл эстен кетпейт. Сейде **баягыдай** жаны келин болуп келип, Ысмайыл экөө там салып жаткан экен» (224-б.).

«Ортобузда эчтеке болбогонсуп, Данияр **мурдагыдай** эле бир сырдуу, токтоо мүнөз» (165-б.).

Мындай ык менен жасалган салыштыруулар чыгармаларда арбын кездешет.

В. Сан атоочтон

жасалган салыштыруу Ч.Айтматовдун чыгармаларында (каралган) дээрлик жок десек болот. Болгону «Жамийла» повестинде бир ирет чалдардын кыймыл-аракети жыйырма бештеги адамдардын (жаштардын) ал-абалына салыштырылган.

М и с а л ы : «Эгин сапырган чалдар күрөктөрүн таштап, ушул кезде баягы кайран **жыйырма бештегидей**, беттеринен күрөң бырыштары жазыла берип, көздөрүндө мурунку шайырлыктын оту жанданып, алар да алаканын шак чаап: «О, кокуй карма, жет! Этектен бура тарт! —дешип көкбөрүдө улак тарткансып кызуулана кыйкырышып жатты» (174-б.).

Жогорудагы фактылардан уңгу (негиз) сан атоочтон **-дай** мүчөсү аркылуу жасалбастан, жатыш жөндөмөсүнөн кийин **-гы** мүчөсү келген сан атоочтон жасала тургандыгы көрүнөт. Эгер ушул мүчөгө омонимдеш **-дай** (негизги варианты **-дай**) мүчөсүн сан атоочко уласак, салыштыруу мааниси пайда болбостон, чамалама маани пайда болот. Демек, бул учурдагы **-дай** мүчөсү салыштыруунун мүчөсү катарында эсептелбестен, чамалама сын атоочту жасоочу мүчө катары эсептелет. Ошондуктан бул эки мүчөнү өз ара чаташтырууга болбойт. Уңгу сан атоочто **Жатыш жөндөмөсүн**, андан кийин **-гы** мүчөсүн жалгап отуруу бардык учурларда талап кылына бербейт. Мына ушундан улам **-дай** мүчөсү аркылуу сан атоочтон салыштыруу активдүү түрдө жасалбайт.

Ошентип, сан атоочтон салыштыруу түзүлгөн салыштырууну атайын топ кылып бөлүп көрсөтүүнүн кажети жок.

Г. Ат атоочтон

Ат атооч сөздөр зат, сын жана зат атоочтордун ордуна колдонулат. Анын мааниси өтө эле жалпы. Бирок ал маанинин көпчүлүгү контекстте сөз жүрүп жаткан шартка байланыштуу аныкталат, такталат, конкреттешет. **-Дай** мүчөсү аркылуу ат атоочтон жасалган салыштыруунун образдары да ушул өзгөчөлүккө баш иет.

«**Сендей** аял үчүн, керек болсо, жанымды аябаймын» (103-б.).

Бул жерде **сендей** деген ат атооч бардык аялдарга карата колдонулбастан, өз ара аңгемелешип жаткан Толгонайга карата колдонулуп турат. Бирок буга карап **сендей** деген сөздүн ордуна Толгонайдай деген сөзгө салыштырууга болбойт. Толгонайдай деген сөздү колдонсок, анда аңгемеге катышып жаткан адам жөнүндө эмес, үчүнчү аңгемеге катышпаган адам жөнүндө сөз жүрүп калат. Бул жерде, автор **сендей** деген ат атоочту колдонуу аркылуу конкреттүү адамга карата болгон каармандардын мамилесин билгизип турат.

Ат атоочтон **-дай** мүчөсү аркылуу жасалган салыштырууларды ат атооч сөздөрдүн өзгөчөлүгүнө ылайык төмөнкү тартипте бир нече топко бөлүп көрсөтүү мүмкүн:

а) I жакты, жекелик санды билгизүүчү жактама ат атоочтордон:

Мисалы: «— Сен да мендей турбайсыңбы, отон таалам. Сен да **мендей** сагынат турбайсыңбы» (91-б.). «— Сен да мендей жалгыз бойсуң!» (213-б.).

б) I жакты, көптүк санды билгизүүчү жактама ат атоочтордон:

Мисалы: «Элдин турмушу да **мурдагыдай** эмес, мүрчүй түштү, баары эле **биздей**, жазга жетер-жетпес эгиндери турат...» (206-б.).

в) II жакты, жекелик санды жайынча мамилени билгизген жактама ат атоочтордон:

Мисалы: «Сабыр кыл, Касымды акырындап унуткун, **сендей** келин жерде калабы» (93-б.).

г) Шилтеме атоочтордон уюштурулган салыштыруулар өтө көп: **мындай, ушундай, ошондой, тигиндей, андай ж. б.**

Мисалы: «Балким жаратылышта экинчи андай түн болбос» (205-б.).

«— Ооба, ооба, так **ошондой** — керосин, күн саман жыттанган дүмбүл экен» (136-б.).

«Кийин мен **мындай** сүрөттө эмне үчүндүр учурата алган жокмун» (23-б.).

Ат атоочтун жалпыланган (абстракттуу) мааниси белгилүү шартка (башка сөздөргө, аңгеме жүрүп жаткан ыңгайга) ылайык конкреттешип такталып, аныкталат. Мына ошондой өзгөчөлүктү атоочтон жасалган салыштыруулардан байкайбыз. Жогорудагы сөздөрдүн **ушундай, мындай, ошондой ж. б.** мааниси, жыйынтыктап айтканда, контекст аркылуу ачылат.

д) өздүк ат атоочтордон түзүлгөн салыштыруу да бир топ экендигин көрөбүз.

Мисалы: «Эми аман-эсен кайтып келип **өзүндөй** билимдүү, **өзүндөй** сулуу кыз алса, жарашып калар эле ээ, эне! дээр эле» (74-б.).

«... Жолунду кыя өткөн жок элем го, же элдин баарын эле өзүндөй майып болуп келсин дейсиңби?...» (226-б.).

Д. Атоочтуктардан

Нагыз этиштерге **-дай** мүчөсүнүн жалганышы болбойт. Ошондуктан алардан салыштыруунун образы жасалбайт деп толук жыйынтык чыгарууга мүмкүндүгүбүз жок. Анткени **-дай** мүчөсү этиштин өзгөчө бир формасы болгон атоочтуктарга, кээ бир кыймыл-атоочторго уланып, салыштыруунун жасалышын Ч. Айтматовдун чыгармаларынан кездештиребиз.

Мындай салыштыруунун образдарынын саны өтө эле көп: **ургандай, тургандай, тирилгендей, жүдөгөндөй, чарчагандай, корккондой.**

М и с а л ы : «Эшик ачыла бергенде, ал **чоочугандай** селт этип, бетинен колун жулуп алды» (247-б.).

«Эмне үчүндүр алардын жүздөрү чочулап **сактангандай** сүрдүү эле (190-б.).

«Түндүн кайсы убакты экенин кайдан, эл тегиз жаткан терең түндө, алда ким терезени сындырып **жиберчүдөй** ургулап: «Толгонай! Бригадир! Тур эргерээк! Ойгон!» — деп кыйкырды» (95-б.).

-Дай мүчөсү аркылуу жасалган салыштыруунун морфологиялык жактан түзүлүш өзгөчөлүктөрү.

-Дай мүчөсү аркылуу салыштыруунун жасалышында уютку болгон сөздөрдүн морфологиялык жактан түзүлүш өзгөчөлүктөрү жөнүндө бир аз токтолмокпуз.

-Дай мүчөсүнүн жардамы менен салыштыруунун образына айланган сөздөр морфологиялык түзүлүшү жагынан жөнөкөй да, татаал да болушу мүмкүн. Мына ушул жагына көңүл бөлүп көрөлү.

1. Жөнөкөй сөздөргө **-дай** мүчөсү улануу менен салыштыруу жасайт. Андай салыштыруулар түзүлүшү жактан бир нече топко бөлүнөт.

а) Унгуга **-дай** мүчөсү улануу менен жасалат.

Мисалы: «Белбайлар **союлдай** жигиттерибиз алда кайда, журтта калгандай эле аңкылдап калбадыкпы...» (145-б.).

б) Унгуга кандайдыр бир мүчө уланып, андан кийин **-дай** мүчөсү жалганат.

Унгудан кийин таандык мүчө, андан соң **-дай** мүчөсү жалганат: **кымындай, балдарындай.**

Мисалы: «Менин **балдарымдай** жигиттер эл кор-гобогондо, ким коргойт эле» (85-б.).

Ал эми аягы үндүү менен бүткөн негизге үчүнчү жактын таандык мүчөсүн улаганда, таандык мүчө **-сы** (варианты менен) формасында колдонулат.

Мисалы: **кабарчысы, талаасы ж. б.** Бирок мындай типтеги сөздөрдөн, биринчиден, салыштыруунун образын түзүүгө мүмкүн эмес, экинчиден, **кабарчысындай, талаасындай** деген формада оозеки речте жана жазуу жүзүндө колдонулбайт. Кыргыз тилинин нормасы боюнча, үчүнчү жакка таандык сөздөрдү салыштыруунун образына айландыруу үчүн таандык мүчөдөн кийин салыштыруунун образын жасоочу мүчөдөн мурун (**н**) тыбышы колдонулат. Ошентип бул тыбыш үчүнчү жакка таандык форманын **-дай** мүчөсү менен айкалышына мүмкүндүк берет да, данакерлөөчү ролду ойнойт. Ошол үчүн **/кабарчы/сы/н/дай, /перзент/и/ /н/дей, талаа/сын/дай, перизат/ы/н/дай** түрүндө колдонулат.

Мисалы: «Обон бирде, казактын уч-кыйыры жок ой **талаасындай** кенен агымда жайкалып көйкөлсө, бирде кыргыздын зоокалуу **тоолорундай**, бийик заңгырап көкөлейт» (169-б.).

«Чын эле күндүн **кабарчысындай** болуп, нымдалган саман менен кыярган эрмендин кеч күздөгүдөй жылуу деми мурунга келип жатты (188-б.).

2) Татаал сөздөргө **-дай** мүчөсү жалгануу аркылуу салыштыруунун образы жасалат. Бирок мындай өзгөчөлүктү биз Ч. Айтматовдун тандалып жаткан чыгармаларынан кездештире алган жокпуз.

3) Этиш сөздөргө **-дай** мүчөсүнүн жалгануусу менен жасалган салыштыруулар:

а) **гандай; баскандай, чапкандай ж. б.**

Мисалы: «Үшүнтүп кыйкырып келе жатканымда, ишим ак экен, каракчылардын артынан **билгендей** түз салыптырмын» (100-б.).

б) **чү дөй:**

М и с а л ы : «**Жарылчудай** чатыраган тал-теректин бүрлөрүн жазгы бубактын илеби чалып, бүрлөр ай жарыгында билинер-билинес жылтылдайт» (304-б.).

II. **-Ча мүчөсүнүн жардамы менен түзүлгөн салыштыруунун образы**

Ч. Айтматовдун чыгармаларында да башка акын-жазуучулардын чыгармалары сыяктуу **-ча** мүчөсүнүн жардамы менен жасалган салыштыруунун образы **-дай** мүчөсү аркылуу жасалган образга караганда алда канча аз экендигин жана анча активдүү роль ойнобогондугун көрүүгө болот.

Мындай көрүнүштөрдүн себебин төмөнкүчө түшүндүрүүгө болот.

-Дай мүчөсү уланган сөз атооч менен да, этиш сөздөр менен да айкашуусу, **-дай** мүчөсү менен жасалган салыштыруунун образы бир затты, буюмду, көрүнүштү, кыймыл-аракетти, ал-абалды экинчи бир өздөрүнө окшош келгендерине салыштырып көрсөтө алат, мына ушундан улам **-дай** мүчөсү уланган сөздүн башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү кенири. Ошондуктан бул мүчө салыштыруунун образын түзүүдө активдүү роль ойнойт. Ал эми **-ча** мүчөсү уланган сөз болсо этиш сөздөргө гана багынат.

-Ча мүчөсү бир кыймыл-аракетти, ал-абалды экинчи бир кыймыл-аракет, ал-абал менен салыштырат. Бул болсо **-ча** мүчөсү уланган сөздүн башка сөздөр менен көбүрөөк айкалышып келишине терс таасирин тийгизет. Натыйжада **-ча** мүчөсү бир затты экинчи бир затка, нерсени бир нерсеге, буюмду буюмга салыштыра албайт.

-Ча мүчөсү аркылуу төмөнкү сөз түркүмдөрүнөн салыштыруулар жасалганын Ч. Айтматовдун чыгармаларынан байкайбыз.

1. Зат атоочтон **-ча** мүчөсү аркылуу жасалган салыштыруу. Алар маани жактан бирдей болбогондуктан, төмөнкүдөй айрым өзгөчөлүктөрүнө кайрылабыз:

а) Энчилүү зат атоочторго **-ча** мүчөсү улануу менен уюштурулган салыштыруулар:

Мисалы: «Бул жарык мейкиндикте кимдер Жамийла менен Даниярча таалайлуу болбос...» (195-б.).

«Керектүү аспаптарды алып Нурбекче жанын оозуна тиштеп, тросс аркылуу жылып отуруп люлькага жетип, лебедканы ондош керек» (169-б.).

б) жыныстык белгини билдирүүчү сөздөрдөн:

Мисалы: «Ал Сейдени аяп кетти окшойт, ооба, аялдарча боор ооруп кызганганы болуш керек» (213-б.).

«Эмне үчүндүр бул эркекче кийинген чоочун кыз дароо эле тааныш учурап, мурунтан билип жүргөндөй жакын сезилди» (248-б.).

в) Туугандыкты билдирүүчү сөздөн жасалган салыштыруу.

Мисалы: «Сага тууганча айтып коер кеп бар эле, Сейде, — деди ал» (219-б.).

г) Баатырдыкты билдирүүчү сөздөрдөн жасалган салыштыруунун образы.

Мисалы: «Эшелон көпүрөдөн шака-шука өтүп, тез туннельге жакындап артындагы мел-мел термелип кызарган оту көрүнбөй калганда, паровоз жана суу алып, аз да болсо тыныгып кеткен кичинекей станция менен коштошконсуп, алпчасынан бардык күчү менен бакырды» (200-б.).

д) Мал чарбачылыгына байланыштуу сөздөрдөн.

Мисалы: «Азыр кээде санаа чегип отуруп, ушундай

бир адам ойлобос жаман ойго кетем: эмне үчүн жыл маалы өтүп эле койчо төрөй бердим экен?» (56-б.).

ж) Жырткыч айбандардын атынан келип чыккан салыштыруу.

Мисалы: «Эшиктеги күрөң дөбөт кандайдыр жамандыкка жоругансып, терезинин тушунда тумшугун асманга көтөрүп: «А-у-у-у» — деп, кишинин тула боюн дүркүрөтүп, карышкырча улуйт» (244-б.).

з) Үй-айбанат атын билдирген сөздөрдөн: Мисалы: «Ошондо биз, чор таман, чор алакан тентектер, теректерге мышыкча асылып чыга баштаганда, чуу көтөргөн таранчылар жаны калбай чырылдашар эле» (9-б.).

и) Социалдык абалды билдирүүчү сөздөрдөн:

Мисалы: «Мен үчүн Даниярдын бул обондорунда анын жер кыдырып, жол-жолдо жетимче жүргөнү да, Россиянын көп азаптуу кан майдан талааларын басып өткөндөрү да эстетилүүчү» (172-б.).

й) Жалпы зат атоочтордон түзүлгөн салыштыруулар:

Мисалы: «Сокмо дубал менен тегерете курчаган жапыс короонун сыртында, паровоз-вагондорду нары-бери кагыштырып, ысык буу уруп, кумурскача тынбаган аракетте» (158-б.).

«Апама болсо менин андайым жагат, бышык болсун, тыкан болсун, атасынча жыгач чапкандан башканы билбей, тиричилик аласа-бересеге көнсүн дейт» (143-б.).

2. Сын атооч сөз түркүмүнө уланып **-ча** мүчөсү салыштыруунун образын жасоо өтө эле сейрек учурайт. Биз талдаган чыгармалардан төмөнкү салыштырууну гана (ал дагы бир эле жолу) кездештирдик.

Мисалы: Аскерге кете элек экенинде Мырзакул тебетейин кырданта кийген, кара жигит, күлүндөгөн сулууча жигит эле» (215-б.).

3. Ат атооч сөздөргө **-ча** мүчөсү улануу менен салыштыруулар жасалат:

Мисалы: «Ай, Алиманым ай, ай келиним ай! Сенчелик күйөөсүн сүйгөн аял болду бекен?» (78-б.).

-Ча мүчөсү аркылуу жасалган салыштыруулардын морфологиялык түзүлүшү дай мүчөсү сыяктуу эле түзүлүшү жактан бирдей эмес. Ошондуктан ал жөнөкөй жана татаал болот. Төмөнкү мисалдарды келтирели.

а) Уңгу сөзгө **-ча** мүчөсүнүн жалганышы.

Мисалы: «Мына ошондо биринчи жолу менин жүрөгүмдө кандайдыр жаны бир нерсе ойгонуп, көкүрөктү дегдеткен эңсөө кыстап, мен дагы ушул жер келбетин, жер көркүн Даниярча сезе билип, сүйө билип, мен дагы ушинтип элге айтып берсем экен деп тиледим» (172-б.).

б) Уңгудан кийин сын атоочту уюштуруучу мүчө, көптүк санды билдирүүчү мүчө, андан сон **-ча** мүчөсү жалганат.

Мисалы: «Шаардыктарча чач койгон, колунда сааты бар» (245-б.).

в) Кош сөздүн акыркысына жалганып салыштырууну жаратат.

Мисалы: «Коруп алар эчкимиси жоктой көп эле сугалактай бербегиле! — дегенчелик кылып, алардын сөзүн бөлүп, эпсиз какшыктап, эң акыры, сүзөнөөк теке-улакчасынан кыйшайып кабактын астынан үлүрөйө тиктейм» (147-б.).

III. **-Сы** мүчөсү аркылуу салыштыруунун образынын түзүлүшүндөгү өзгөчөлүк

Бул мүчөнүн жардамы менен жасалган салыштыруунун образы Ч.Айтматовдун чыгармаларында да кездешет. Бул мүчө башка салыштыруунун образын жасаган мүчөлөргө караганда пассивдүү роль ойнойт.

«Алдында дөңсөрөөк жер көрүнө калды эле, трактор асманга чыгып бара жаткансып өйдөлөнө берди» (257-б.).

Жогорку мисалда салыштыруу төмөнкүдөй жол менен уюштурулду, «жаткансып» деген сөздүн уңгусу жат. Андан **-ган** мүчөсүнүн жардамы менен «жаткан» деген атоочтук түзүлдү, андан кийин ал атоочтукка **-сы** мүчөсү уланып, кандайдыр бир кыймыл-аракеттин экинчи бир кыймыл-аракетке окшоштурулгандыгын билгизет. **-Сы** мүчөсүнөн кийин чакчыл **-ып** мүчөсү жалганган.

Дагы бир мисал:

«Ошол түнү асанды карап жатсам, саманчынын жолу жаңыдан чубуруп түшкөндөй, алда ким азыр гана зор кучак саман көтөрүп өткөнсүп, жылдызданган күкүм топондору себеленип, аларга жел тийгенсип жылт-жулт этип кошулуп жатты» (137-б.).

Мына ошентип жогорудагыдай формалар, биринчиден, салыштыруунун образын жасоо үчүн колдонулган мүчөлөрдүн активдүү же пассивдүү роль ойной тургандыгы, ал мүчөлөр улануучу негиздин мааниси менен да эң тыгыз байланышта боло тургандыгын көрсөтсө, экинчиден, ар кандай эле сөздөрдөн жогорку мүчөлөр аркылуу салыштыруунун образы жасала бербей тургандыгын да көрдүк.

3. САЛЫШТЫРУУНУН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Биз жогоруда белгилегендей салыштыруунун образы синтаксистик жол менен б. а. экиден кем эмес сөздөрдүн өз ара айкашып келишин талап кылат. Ал сөздөрдүн алгачкы компоненттери адатта бир нерсенин кимге, эмнеге окшоштуруларын (салыштыруунун образын) билгизип, жөндөмөлөрдүн биринде турат. Анын кайсы жөндөмөдө турушу окшоштуруу маанисин билгизүүчү окшош, шекилдүү, сындуу, өңдүү, сымал,

сыяктуу деген сөздөргө байланышат. Бул пикирибизди Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы фактылар да күбөлөйт.

1. Окшоштуруу маанисиндеги көмөкчү сөз катары: **өндөнтүп, өндөнүп** колдонулган. Булар затты билгизүүчү сөздөр менен да, заттык маанидеги (субстантивацияланган) сын атооч менен да, айкалыша берет: **ушул өндүү, чочуган өндүү**.

Мисалы: «Кечиргин боздоп ыйлаганыбызды, кечир-гин **Алиман өндүү** келинимди» (109-б.).

«Азыр эле бир бурчуна **меш өндүү** бир нерсе куруп бүттүм» (18-б.).

2. Окшоштуруу сөз катары: **окшоп, окшош, окшогон, окшой** деген сөздөрдүн колдонулушу.

Мисалы: «— Ооба, кутмандуу таалам **апасына окшош** экени чын» (135-б.).

«**Буга окшогон** томаяк куу жетим эмес, нанды, нанды «нана» деп жүргөн аталуу энелүү эркелер да окубай жүрөт» (22-б.).

Айрым учурларда **окшогон, окшош** деген формалардын алдында турган компонент Барыш жөндөмөсүнүн ачык жалганган, же көмүскөдө калган формасында тура бериши ыктымал:

көл-гө окшоп, биз-ге окшогон,
адам-га окшоп, күн-гө окшогон.

Бирок Ч.Айтматовдун чыгармаларынан **Барыш** жөндөмөсү көмүскөдө калган көрүнүштү учурата алган жокпуз, анда **Барыш** жөндөмөсү жалганган бирин-экин мисал бар.

Мисалы: «Айдоо какшып, ширенке чагып жиберсең, **күнгө окшогон** боз топурак шуу этип, өрттөнүп кетчүдөй» (292-б.).

«Бу сенин ата-тегинди го билебиз: **бизге окшогон** кара таман» (16-б.).

3. Окшоштуруу маанисинин **сыяктуу, шекилдүү, сымал** деген сөз менен берилиши. Мисалы: **ушул сыяктуу, тор сыяктуу**.

«Ал эмес зымкарагай, темир **комуз сыяктуу** «ботойду» боздогону кулакка угулгансып жатты» (204-б.).

«Таарынып **калды шекилдүү** — деген ой күнү бою көңүлүмдү иренжитти» (125-б.).

«Алардын досчулугу, адам каттабай калган жалгыз аяк жолду чөп баскан сымалы, барган сайын өзүнөн өзү унутулуп, таарыныч-өкүнүчүн айтышпаган достор улам алысташа берип, кек сактай башташат».

4. Ошондой эле салыштыруунун образынын синтаксистик жол менен жасалышында **куду өзү, бетер** деген сөздөр да катышат. Мисалы:

«Ботом балдардын атасына ушунчалык окшош экендигин ошондо көрсөм болобу. Тимеле төртөө тең бир тууган дээрлик. Өзгөчө Касым менен Майсалбек **куду эле** Субанкулдун өзү, куюп койгондой айныбайт» (58-б.).

«Кетмен **чапкандан бетер** Субанкул кара терге түшүп кете турган» (57-б.).

5. Сүйлөм аралык салыштыруулар да кездешет.

«Сен жанагыны оюңа албай эле кой, кичине бала, — деп койду — Ушул Осмонго окшогондор да кишиби? Дөбөттөр да, ал да бир...» (149-б.).

Ар бир жазуучунун стилдик бөтөнчөлүгүн изилдөөдө төмөнкүдөй эки маселени ар дайым эске тутуу зарыл:

а) Ар кандай тил каражаттары тандалып колдонулгандыгына. Мына ушул аркылуу жазуучунун сөз байлыгы эне тилиндеги лексикалык каражаттардын, грамматикалык категориялардын запастарын пайдалана билгендиги аныкталат.

б) Ар кандай тил каражаттарын колдонбогондугуна. Бул аркылуу жазуучунун айтылуучу пикирге, чыгарманын бөтөнчөлүгүнө ылайык эмес деп эсептеген мамилеси аныкталат.

Мына ушул эки түрдүү каражатты ар дайым эске ала билүүнүн зарылдыгы жөнүндө көрүнүктүү стилист Степанов мындай дейт: «Не менее важно показать, какие слова, а соответственно и образы внешнего мира, употребительные в норме речи, не употребляются автором. Отсутствие таких слов — яркое изобразительное средство. Достаточно сравнить, как разные писатели делят людей в обществе, чтобы обнаружить, что каждый писатель избегают при этом одни слова и понятия, любит другие, и тем самым одним делением людей создает собственную картину общества».

Мына ушуларды эске ала отуруп төмөнкүлөрдү айтууга болот:

Ч.Айтматов өзүнүн чыгармаларында толуп жаткан семантикалык топтогу салыштырууларды пайдаланган. Бирок алардын колдонулуш жыштыгы ар башкача.

1977-ж.

1. М. Горький. Избранные литературно-критические произведения. — М., 1954, стр. 200.

2. Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. — М., 1951, стр. 137.

3. В. И. Ленин. Философские тетради. — М., 1973.

4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө-сөздүгү. — Ф., 1969, 519-б.

5. «Эр Төштүк». — Ф., 1956, 108-б.

6. «Манас». — Ф., I китеп, 1958, 108-б.

7. К. Жумалиев. «Адабият теориясы». 1969. — А. А., 111-б.

8. А. Ашыров. Залкар ой мурастар. 1965. — Ф., 206, 258-б.

9. А. Ашыров. Залкар ой мурастар. 1965. — Ф., 206, 258-б.

10. А. Квятковский. Поэтический словарь. Издательство «Советская энциклопедия». — М., 1966, 288-б.

11. Д. У. Ашурова. Лингвистическая природа художественного сравнения. (На материале английского языка) автореф. 1970, 3-б.

12. И. Н. Абдуллаев. Способы сравнения в азербайджанском языке. Автореф. канд. дисс. — Баку, 1974, 29-б.

13. Мукараров М. Сравнения и способы выражения в современном узбекском литературном языке. Автореф. канд. дисс. — Ташкент, 1971, 3-б.

14. Сапарбаев А. «Манас» эпосундагы метафора. Автореф. канд. дисс. — Ф., 1970.

15. См., Веселовский А. Собрание сочинений, т. I, С. — 11., 1913, 211-б. Потебня А. Из записок по теории словестности. Харьков, 1905, 263-б.

16. Аристотель. Кн. III, СПб, 1894, 160-б.

17. Античные теории языка и стиля. 1936, 219-б.

18. Античные теории языка и стиля. 1936, 129-б.

19. Жумалиев К. Казак адабияты. Алма-Ата, 1964, 214-б.

20. Ю. Л. Лясоты. Роль метафорических слов и выражений в развитии словарного состава языка. Автореф. канд. дисс. — Л., 1953, стр. 14.

21. Жумалиев К. Адабият теориясы. А-А., 1964, 121-б.

22. Сапарбаев А. Аталган дисс. 45-б. 197-б.

23. Г. А. Абрамович. Введение в литературоведение. — М., 1950, 150-б.

24. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. 1963, 126—127-б.

Асан **КАРЫБАЕВ**
ага илимий кызматкер

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ӨТКӨН ЧАК ФОРМАЛАРЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ

Кыргыз тил илимине ири салым кошкон окумуштуулардын арасында Б.Ө.Орузбаева да бар. Анын көп сандаган илимий изилдөөлөрү окумуштуунун атын Кыргызстанда гана эмес, жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдө да белгилүү кылды. Мына ошол көп сандаган илимий иштеринин арасынан 1955-жылы академиянын басмасынан чыккан «Формы прошедшего времени в киргизском языке» деген эмгеги орчундуу орунду ээлейт. Мына ушул китебиндеги кириш сөздүн биринчи эле сүйлөмү «Система глаголов киргизского языка характеризуется многообразием категорий и форм, и нуждается в уточнении в связи с решением практических вопросов киргизского языкознания» (1 - 5). Автордун бул оюна кошулбай коюуга мүмкүн эмес. Илим өскөн сайын анын айрым маселелери тактоого, толуктоолорго дуушар болот. Илимде бул көрүнүш табигый процесс катарында каралат.

Кыргыз филологиясы 1930–1940 - жылдары анчалык өзгөрүүлөргө дуушар болгон жок. Кыргыз тилинин грамматикаларында лингвистикалык факторлор билгичтик менен пайдаланылып жазылды. 1950-жылдардан баштап изилдөөлөр илим казынасындагы маалыматтарга таянып, тилдеги фактылардын туруктуулугу жана алардын динамикасы аныкталып изилдөөлөрдүн сапаты жогорулады. Кеп болуп жаткан иш буга далил. «Формы прошедшего времени в киргизском языке» деген эмгекте жүзгө жакын ири окумуштуу-филологдордун иштери темага байланыштуу каралып, аларга шилтемелер жасалат. Китепте жалаң эле кыргыз тилинин материалдары каралбастан, тектеш тилдердеги көрүнүштөр да далил катарында келтирилет.

Автордун ою боюнча этиштин өткөн чак формалары төмөнкүлөрдү түшүндүрөт:

1.«Прошедшее определенное (категорическое) время (-ды) ...выражает действие, совершенное в прошлом (достоверное, конкретное, категорическое или определенное). (1–15, 16, 17).

2.«Прошедшее неопределенное(жалпы) время (-ган)... употребляется также во многих случаях для выражения действий, совершенных в сравнительно недалеком прошлом, но законченных к моменту речи» (1 - 25).

3.«Прошедшее субъективное время (-ыптыр) .... выражает предположение, догадку, сомнение о когда – то совершившемся действии, при котором сам говорящий не участвовал, или выражает неожиданность, осознание действия лишь впоследствии. Оно также выражает сочувствие. (1 – 25).

4.«Прошедшее длительное время (-чу) ... выражает длительность, обычность действия.(1 – 36).

Автордун бул тыянактары айрым стилдик өзгөрүүлөрдү эске албаганда кийинки чыккан грамматикалардын баардыгында кайталанат:

1.«Кыймыл - аракеттин сүйлөп жаткан учурдан мурда болуп өткөндүгүн көрсөткөн этиштин чагы өткөн чак деп аталат» (2–246).

2.«Кыймыл - аракеттин сүйлөп жаткан учурдан мурда болуп өткөндүгүн көрсөткөн этиштин чагы өткөн чак деп аталат» (3 – 404).

3.«Өткөн чак сүйлөп жаткан мезгилден мурун болгон кыймыл - аракетти билдирет» (4–173).

4.«Кыймыл – аракеттин биз сүйлөп жаткан мезгилден мурда болгонун билдирген этиштик формалар өткөн чак деп аталат»(5–134).

Берилген аныктамаларга караганда өткөн чактын 4 формасынын үчөө кыймыл – аракеттин аяктаганын (совершенное, законченное) билдирет, бирок эмнегедир ал кыймыл – аракет өткөн чактагы белгилүү бир моментке байланыштуу каралбастан, учур чакка байланыштуу аякталганын көрсөтөт деп түшүндүрүлөт. Өткөн чакка берилген бул аныктамалар 1955 – 2003 жылдарды камтыйт. Алардын мазмунундагы өзгөрүүлөр байкалбайт, демек өткөн чактын аныктамасын туруктуу деп эсептөөгө толук негиз бар. Ошондой болсо дагы, айрым маселелердин талкууланышы өйдө – төмөн пикирлердин пайда болушуна себеп боло алат. Мисалы, өткөн чак, келер чак учур чак менен аныкталат жана ал чак калган эки чактын убакыт эсебинин башталышы же аякталышы катарында берилет. Убакыттын грамматикада мындайча бөлүнүшү жана эсептелиши табияттагы убакыттын бөлүнүшүн жана эсебин кайталайт, тилдин өзгөчөлүгү эске алынбайт, б.а. айтылып жаткан окуянын мезгил боюнча аныкталышы анын башталышын, өнүгүшүн, ошондой эле аякталышын билдире албайт. Мисалы, «Улуу Ата Мекендик согуш 1941-жылы башталды» десек, согушка байланыштуу жылдардын учур чакка тиешелүү аяктаганын эмес, тескерисинче, башталышын эсепке алган болобуз. Ал эми «Ошол согуш 4 жылга созулду» десек, анын башынан аягына чейинки мезгилди эске алып, аны 1941-жылга байланыштуу карайбыз.

«Ал 1945-жылы аяктады» десек, анын бүткөн мезгили учур чак менен эмес, 1941-жылга байланыштуу айтылат, себеби сөздүн мезгил боюнча темасы 1941-жылга байланыштуу. Берилген үч сүйлөмдүн баяндоочтору - ды суффикси менен берилген. Алардын учур чакка байланышы табияттын хронологиясындагы алган орду так болсо да, ал окуянын мезгили мезгил бышыктооч менен (1941) аныкталып жатканы ачык эле көрүнүп турат. Демек өткөн чакты уюштуруучу мүчөлөр жалаң эле көрүнүштүн, окуянын хронологиясын билдирбейт, алар айтылып жаткан окуянын өзүнө гана тиешелүү мезгилин көрсөтөт, б.а. окуянын башталышына, өнүгүшүнө, аякташына байланыштуу аныкталып, ошондой эле окуянын айрым деталдарын баса көрсөтүү үчүн кыймыл - аракеттердин мезгили бири - бирине салыштырмалуу берилет. Ошентип, тилдин чак формалары жалаң гана көрүнүштүн хронологиясын кайталабастан, окуянын сүйлөм байланыштырган тактоочторун (моменттерин) шарттайт. Ушул ойду тактап көрөлү.

К. Жантөшевдин «Каныбек» деген романында «Мен көптү көрдүм, көп жашадым» (1 – 97) деген сүйлөмү берилет. Грамматикалардагы аныктамаларга караганда Жолойдун бул сүйлөмдү айтышы мүмкүн эмес эле, себеби өткөн чактын - ды мүчөсү кыймыл - аракеттин учур чакка чейин бүткөндүгүн билдирет. б.а. Жолойдун жашоосу аягына чыкты, ошондой эле көрбөй калды. Нонсенс экендиги көрүнүп эле турат. Аталган эки этиштин семантикасын өткөн чактын

фонунда карасак, автор айткандай Жолойдун көптү билгендиги жөнүндө болуп, « менин айтайын деген сөзүмдү уккула» деп окуянын баяндалышы уланат. Демек момент милдеттүү түрдө учур чак эмес. Ошентип «көрдүм, жашадым» «көп» деген бышыктооч менен аныкталып, аталган кыймыл – аракеттин көп убакытка созулгандыгын билдирет, демек түр мааниси берилип жатат. «Айбадак апам айтты» (1–143) деген сүйлөмдө да баяндооч өткөн чактын - ды мүчөсү менен колдонот, бирок анда кыймыл – аракеттин учур чакка байланыштуу эмес, Самсахун менен Каныбектин сүйлөшүп жаткан мезгилине байланыштуу каралат. Ошентип өткөн чактын - ды мүчөсү бирде аяктаган, бирде аяктабаган кыймыл – аракетти билдирип түр боюнча туруктуу бир маанини билдире албайт. Ошондуктан аны бейтарап түр формасы деп атоого толук негиз бар. Мындай тилдик көрүнүштү грек тилинен да байкоого болот. Анда этиштин уңгусуна өткөн чактын уланганда, ал этиштин кыймыл абалын да, бүткөн абалын да билдирбейт. Болгону өткөн чакты туюндурат. Эгерде этиштин кыймыл абалын жана бүткөн абалын билдирүү зарылчылыгы болсо, жанагы түр боюнча бейтарап формага кыймыл абалындагы этиштин түрүнө өзүнчө мүчө, бүткөн абалдагы этиштин түрүнө өзүнчө мүчө уланып айтылат. Ошондо этиштин түр боюнча бейтарап формасы, бир жагынан, этиштин кыймыл абалындагы түрү менен бинардуулукту// түгөйлүүлүктү түзсө, экинчи жагынан, этиштин бүткөн абалындагы түрү менен бинардуулукту түзөт. Мына ушундай бинардуулук кыргыз тилинде да байкалат, бирок алар чак мүчөлөрүнөн илгери келүүчү жардамчы этиштер менен уюшулат. Кийинки беттерде берилген схемаларды караныздар. Демек - ды мүчөсү дайым эле өткөн чактагы аяктаган кыймыл - аракетти түшүндүрө бербейт, б.а. кыймыл – аракеттин аяктаганы же аяктабаганы табияттын хронологиясына байланыштуу каралышы милдеттүү эмес. Аталган түрдүк эки маани сөз болуп жаткан окуянын моменттерине байланыштуу каралары, аныкталары шексиз.

Биринчи эки мисалда көңүлгө ала турган нерсе - бир эле форма кыймыл - аракеттин бүткөнүн, ошондой эле аяктабаганын билдирип, түр боюнча мааниси эки башка болуп каралганы. – Ды формасындагы өткөн чак мезгили боюнча өткөн кыймыл – аракетти билдирсе, түр боюнча мааниси бирде сүйлөмдөгү мезгил бышыктоочтор менен аныкталса, бирде этиштин семантикасы менен аныкталат. Мисалы, «тап - изде» деген этиштер. Биринчиси өтө эле кыска мөөнөттө аткарылары, экинчиси белгилүү убакытка созулары туюндурулат. Демек биринчисинде аяктаган, экинчисинде аяктай элек кыймыл - аракет жөнүндө кеп болуп жатат. Мына ушул маселеге байланыштуу «к моменту речи» (1–15, 16) деген түшүнүктү аныктап алуу өтө маанилүү. Автордун ою боюнча: «Глагол на - ды также выражает определенное, достоверное действие, совершенное в прошлом вместе последовавшими за ними событиями, также законченному к моменту речи» (1-16). Эгерде өткөн чактагы кыймыл – аракеттин, андан кийинки болгон кыймыл – аракеттерди дагы «к моменту речи» дегенге чейинки орун алганын билдирсе, анда «момент речи» «учур чак» деп эле берилиши керек эле. Демек «момент речи» башка маанини билдириши керек эле. Өткөн чактагы ар бир кыймыл – аракет мезгили боюнча өткөн кыймыл – аракетти билдирет, бирок анын аяктаганын же аяктай электигин аныктоого негиз бербейт, себеби кыймыл – аракеттин бүткөнү же бүтпөгөнү ошол өткөн чактын белгилүү бир моментине байланыштуу аныкталат. Мисалы, «Каныбек Ажардын артынан бара жатканда Ажар кулап кетти» (1–96) деген сүйлөмдө Ажардын кулап кеткени учур чакка байланыштуу айтылган жери жок. Анын кулаганы Каныбек артынан келе жат-

канда болгондугу берилип жатат. Демек «момент речи» деген түшүнүктү өткөн, учур жана келер чактагы окуянын мезгилине байланыштуу болору шексиз. Бул сүйлөмдө эки этиш сөз берилген: «.. келе жатканда», «кулап кетти». «Кулап кетти» кыймыл – аракеттин күтпөгөн жерден тез башталып, ошончолук ылдамдык менен бир абалдан экинчи абалга өткөндүгү берилет. Эгерде ушул баяндоочту башка тилдерге которуу муктаждыгы болуп калса, «свалилась» деп орус тилине, «had fallen down» деп англис тилине которулат эле. Ал эми «келе жатканда» - «шел» деп орус, - «walking» деп англис тилине которулат. Экөө тең этиштин бүтпөгөн мааниси менен берилет, демек «кулап кетти» учур чакка байланыштуу эмес, өткөн чакта берилген «келе жатканда» дегенге байланыштуу аныкталып, ошол мезгилге аяктаган болуп каралат.

Мисалда берилген эки туюндурма этиштин - ып формасы «жат, кет» деген жардамчы этиштер менен бирге колдонуп, түр маанилери бири – бирине каршы коюлуп грамматикалык категория берилип жатат. Бул жерде учур чактын мааниси эске алынбайт. Андай муктаждык жок. Ошентип окуядагы кыймыл – аракеттин аяктаганы аяктабаганы анын айрым моменттерине байланыштуу болгондуктан, ал моменттерди өткөн, учур жана келер чактагы окуянын моменттерине байланыштуу каралганы максатка ылайык. Алардын практикадагы, теориядагы маанилери чоң. Биринчиден, кыймыл – аракеттин аяктаганы же аяктабаганы ошол моментке байланыштуу болсо, экинчиден ошол түшүнүктөрдүн белгилүү аналитикалык формалар менен берилиши тилдеги грамматикалык маанилердин туруктуулугун аныктайт. Эгерде ар бир кыймыл - аракетти табияттын хронологиясы менен аныктасак, анда өткөн чактагы кыймыл - аракеттердин баардыгы аяктаган кыймыл - аракет болуп эсептелиши керек. Бул дагы бир нонсенс.

Сөз болуп жаткан эмгектин автору бул маселени: «Она (категория вида) состоит в неразрывной связи с дееспричастием, вспомогательными глаголами и выражением времени, т.к. само понятие завершенности действия обуславливается прошедшим временем» (т.2. стр. 10). Түр категориясы жалаң эле өткөн чакка тиешелүү эмес, аны учур чактан да, келер чактан да байкоого болот. Сөз өткөн чак жөнүндө болуп жаткандыктан, анда колдонулган сүйлөмдөрдү карап көрөлү.

«Каныбек Ажардын артынан бара жатты» (1–91). «Каныбек Ажардын артынан бара жатканда Ажар кулап кетти» (1–91). «Анткени жолдун астыңкы чети менен келе жатышкан» (1–91). «Каныбектин сөзүнө тандангандай болуп, көпкө чейин тиктеп турду» (1–96). «Мундуу комуз муңканып, мукамдуу үнүн алда кайда жиберип жатты» (1–299). «Балким мени уктап жатса ойгонсун деп тартып жаткандырсын» (1–299). «Силерди көптөн күтүп жүрдүк эле» (1–196).

Мисалдардагы алды сызылган аналитикалык формадагы баяндоочтор аталган кыймыл – аракеттердин сөз болуп жаткан мезгилге байланыштуу али бүтө электигин билдирет. Этиштин бул формасы түр категориясынын бүтө элек маанисин туруктуу билдирет. Демек чакчылдардын - ып формасы «жат, тур, отур, жүр» деген жардамчы этиштер менен айкаштары дайыма туруктуу бир маанини түшүндүргөндүктөн, аны грамматикалык категория катарында кароого толук негиз бар.

«Жолой жыйырмага чыккан кезинде Карабала менен Алтынай өлүп калат» (1–97). «Ажар көзүнүн жашын төгүп жиберди» (1–97). «Бул суроолор атасы Сансыздын сөзүнөн улам Каныбектин жүрөгүнөн орун алып келген» (1–95). «

Сен экөөң Улуу Чаттын ичинен башка жерди көрө электирсинер» (1–97). «Жума наганды Каныбекке карай ыргытып жиберди да, этек женин кагына сыртка чыгып кетти» (1–356).

Бул сүйлөмдөрдөгү алды сызылган аналитикалык формадагы баяндооч этиштер кыймыл – аракеттин өткөн чактын белгилүү бир моментинде аякталганын билдирип, түр категориясынын экинчи тобун түзөт. Бул маани чакчылдардын -ып формасына «кел, кет, сал, ташта, кал, чык, кир, бер, ал, ж.б» жардамчы этиштердин айкаштары менен туруктуу берилет. Демек кыргыз тилинде дагы түр категориясы бар. Ал грамматикалык жол менен жасалат. Түр категориясынын бул же тигил маанисин жазма тилде да, оозеки тилде да байкайбыз, бирок эмнегедир аларды грамматикаларда көрсөтүүдөн баш тартабыз. Орус тилинде түр категориясы префикстердин, суффикстердин жана инфикстердин жардамы менен берилсе, кыргыз тилинде чакчылдар менен жардамчы этиштердин айкаштары менен берилет. Булар тилдердин өзгөчөлүктөрү. Аларды артыкчылык деп кароого эч бир негиз жок.

Ошентип өткөн чак боюнча төмөнкү схема сунушталат.

Өткөн чак

Прошедшее определенное (айкын) время.		
Өтпөс этиш		Өтмө этиш
Төрөбай...	келип калды келди келип жүрдү	Төрөбай... жазып салды жазды жазып жатты
Прошедшее неопределенное (жалпы) время.		
Өтпөс этиш		Өтмө этиш
Төрөбай...	келип калган келген келип жүргөн	Төрөбай... жазып салган жазган жазып жаткан
Прошедшее длительное (адат) время		
Өтпөс этиш		Өтмө этиш
Төрөбай...	келип калчу келчү келип жүрчү	Төрөбай... жазып калчу жазчу жазып жатчу
Прошедшее субъективное (капыскы) время		
Өтпөс этиш		Өтмө этиш
Төрөбай...	келип калыптыр келиптыр келип жүрүптүр	Төрөбай... жазып салыптыр жазыптыр жазып жатыптыр

Схемада көрсөтүлгөн өткөн чактын ар бир мүчөсү аналитикалык жана синтетикалык этиштерге уланганы көрүнүп турат, себеби алар көркөм адабияттан алынды. Бул көрүнүш тилде колдонулат, бирок эмнегедир грамматикаларда көрсөтүлбөйт. Алардын учур чакта колдонушун татаал учур чак деген термин менен белгиленип жүрөт. Бул ойго кошулууга мүмкүн эмес, себеби бир эле чак мүчө аналитикалык этишке уланса «татаал» делип, синтетикалык этишке уланса «жөнөкөй» делип аталышы логикалык же лингвистикалык сабатсыздыбыгызды гана түшүндүрөт. Эгерде «татаал» деген термин маселени туура чагылдырат десек, анда эмне үчүн аны өткөн, келер чакка да тиешелүү карабайбыз? Маселени мындайча каралышы башка тилдердин структуралык - семантикалык өзгөчөлүктөрүн үлгү катарында колдонуп, анын кыргыз тилиндеги семантикалык эквивалентин табуу эмес, тескерисинче, структуралык окшоштугун табууга байланыштуу болуш керек деп ойлойбуз. Мындай көз караш маселенин чечилишине жардам бербейт.

Коюлган суроого туура жооптун берилиши үчүн практикада туруктуу колдонуучу грамматикалык формалардын жана алар кайсы чакта колдонбосун, бирдей грамматикалык маанисин билдиришин эске алып, аларды бирдей абалга келтирүү зарыл б.а. алар грамматикада бирдей терминделиши зарыл. Биздин оюбузда, учур чакта колдонуучу чакчылдардын -п формасы менен колдонулган жардамчы этиштердин айкаштары үч сферада колдонуучу чактардан орун алышы керек. Ошондо кыргыз тилиндеги үч чактын үч формасы, өткөн чактын 12 формасы, келер чактын төрт формасы болууга тийиш. Маселенин мындай каралышына бир тоскоолдук бар. Ал-баяндоочтун милдетин аткаруучу синтетикалык, аналитикалык чак формалары менен колдонушу. Бир чак формасы бир гана чакты туюндурушу зарыл. Мисалы, «Ал окуйт» жана «Ал окуп жатат» деген мисалдарда учур чактын бир гана формасы колдонулат. «Й» этиштин уңгусу ачык муун менен аяктаса, «п» этиштин уңгусу жабык муун менен аяктаса уланышат. Бул эреже баяндоочтор кандай гана этиштер менен берилбесин, толугу менен иштей берет. Демек бир эле чак формасынын эки башка чак маанисин билдирип калышы туюндурма этиш менен жардамчы этиштердин айкашып же айкашпай колдонушу себеп болушу керек. Биздин түшүнүгүбүздө, кандай гана этиш сөз айкашы болбосун, туюндурма этиш өзүнүн лексикалык маанисин жоготпой колдонулса, ал эч кандай татаалдыкты түзбөйт. Алар синтаксисте да жөнөкөй баяндооч деп каралууга тийиш. Кыргыз тилиндеги татаал чак деген терминдин колдонушу талкууланып жаткан маселенин максатын аныктай албайт.

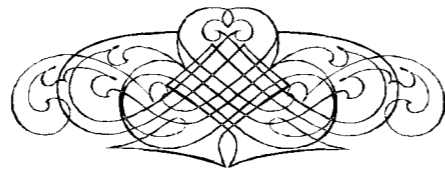
Демек кыргыз тилиндеги чакчылдардын -п формасы менен жардамчы этиштердин айкашып колдонушу башкача терминделип түшүндүрүлүшү зарыл. Биздин оюбузда, алардын түр категориясы деп терминделиши максатка ылайык. Ошондо терминдер бирин – бири толуктап чактардын да, түрлөрдүн да аталыштары айырмаланат. Мисалы, учур чактын жөнөкөй жана татаал деп аталышына эч бир негиз жок, себеби экөөндө тең баяндоочтун маркери бир. Ал эми өткөн чактын маркери төрт башка уюшулат. Түр боюнча учур чактын эки формасы бар. Бири кыймыл-аракеттин аяктай элек маанисин «жат, тур, отур, жүр» деген жардамчы этиштердин колдонушу менен билдирсе, кыймыл-аракеттин аякталуучу мааниси «ал, бер, кел, кет, ташта, кой ж.б» деген жардамчы этиштердин колдонушу менен берилет.

Кыргыз тилиндеги өткөн чактын капыскы жана адат өткөн чак болуп бөлүнүшү түр маанисине байланыштуу болуш керек. Капыскы өткөн чак аталган кыймыл-ара-

кеттин чегине жетип, жыйынтыкталганын билдирсе, адат өткөн чакта аталган кыймыл-аракеттин кайталанып турганына байланыштуу жыйынтык мааниси туюндурулбайт. Бул маселе көптөгөн иликтөөлөрдү талап кылат. Алар жардамчы этиштерсиз деле түрдүн эки маанисин билдирип, бинардуулукту/түгөйлүүлүктү туюндурат.

Пайдаланган адабияттар:

1. Орузбаева Б. Ө. *Формы прошедшего времени в киргизском языке*, Фрунзе, Илим, 1955.
2. *Кыргыз тилинин грамматикасы, Морфология*, Фрунзе, Кырмамучпедгиз, 1964.
3. *Кыргыз адабий тилинин грамматикасы*, Фрунзе, Илим, 1980.
4. Давлетов С., Кудайбергенев С. *Азыркы кыргыз тили, Морфология*, Фрунзе, Мектеп, 1980.
5. Абдувалиев И. *Кыргыз тили*, Бишкек, 2003.

Қабдеш Жұмаділов романдарының жазылу тарихы

Зайкенова Руда
 филол.ғ.к., доцент
 ҚазМемҚызПИ
 Алматы қаласы

Қазақстанның халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, қарымды қаламгер Қ.Жұмаділовті өз тұрғыластарынан даралайтын бір ерекшелік—оның оң-солын танып, білгенше, қаймағы бұзылмаған қазақтың қалың ортасында қалыптасуы, екіншіден, қызыл империяның тұсында социалистік идеяны негізге алмай, жанын шүперекке түйіп, ешкім бармаған тың тақырыпқа баруы. Ең ғажабы көзбен көріп, қолымен ұстаған өмірдің өзін қағазға қалыбын өзгертпей түсіруі. Жазушының «Тағдыр», «Соңғы көш», «Дарабоз» романдарындағы бір ерекшелік— тарихи дерек көздерінің дәлдігі мен оқиға орнының нақтылығы болса, екіншісі— көшпелі ұлт руханиятының тұрмыстық этнографиялық мәдениеті дәстүрлі сипатымен, қанық ұлттық бояуымен көрініс табуында. Осыған орай әр кейіпкердің ұлттық болмыс-бітімі, мінез-құлқы, үлгі-өнегесі, наным-сенімі, парасат пайымы көшпелі тұрмыс мәдениетінің даналығына сай көркемдік айналымға түскен. Мысалы, аталмыш үш шығармадағы Қабанбай батыр, Абылай хан, Төле би, Қазыбек би, Бұхар жырау, Ақтамберді жырау, Ысмайыл, Күдері, Қанағат би, Қайыпбай, Жағфар Естай, Нартай, Оспан, Түрсын, Шәкен, Керімбай, Нұрбек, Демежан, Балқашин, Жасыбай, Әсет Найманбаев, Әріп Тәңірбергенев т.б. сияқты кейіпкерлер тарихта нақты болған адамдар. Образдар жүйесі — авторлық идеяның көркемдік көрінісі дейтін болсақ, ал оның шығармаларындағы тұтас бір кезеңнің тарихи шындығы осы адамдар айналасына жинақталып берілген. Ұлттық тарихымыздың трагедияға толы беттері халқым деп еніреп туған ерлердің кесек бейнесі арқылы шынайы бейнеленген. Образ сомдаудағы жазушы шеберлігі оның өмір шындығына терең бойлай алуына байланысты. Сонымен бірге көркем әдебиетте образдың тұлғалануы шығарманың жапсарлық сипатына, әр қаламгердің қабілет-қарымы мен түсінік-түйсігіне де байланысты.

Қытай отаршыларының сан алуан зобалаңын бастарынан өткере жүріп, онымен күресе жүріп, халықтық рухани құндылықтарды, ұлттық болмысты сақтап қалған қаңдастарымыздың тарихи тағдыры туралы Қазақстандықтар тұңғыш рет Қ.Жұмаділовтің 1963 жылы жазылған «Қаздар қайтып барады» әңгімесі және «Соңғы көш» (1974), «Тағдыр» (1988) романдары арқылы танып білді. Бұл романдар жанрлық сипаты жағынан тарихи көркем туындылар болғанымен, алғашқы романда 20-ғасырдың ортасына дейін Қытайда ғана сақталған көшпенділер тұрмысы, олардың ұлт-азаттық жолындағы күресі, Шығыс Түркістан мемлекетінің күйреуі, сол өлкеде Қызыл империяның орнау кезеңі (1950-1960), ұрпақ қамын ойлаған қаңдастарымыздың бір бөлегінің ата жұртқа қалай келіп қоныстанғаны туралы сөз болса, екіншісінде патшалық Ресей мен көршілес Цин империясының 19-ғасырдың 80- жылдарында Шығыс Түркістан мен Орта

Азиядагы иеліктерін айкындап, шекара сызығын тартканда, осы өлкені жайлаған казак коньсын да қақ жарып өткендігі тарихи деректер негізінде сипатталады. Өйткені Қ.Жүмаділовтің романдарындағы көтерілген мәселе Қазақстанда ғана емес, Қытай казак әдебиетінде де бұрын ешқандай түрен түспеген тың тақырып болатын. Ал «Дарабоз» дилогиясы да 17-ғасырдың аяғы мен 18-ғасырдағы бұрын сөз болмаған тарихи оқиғалардың көркем шешіресі іспетті. Осы кезеңнің тарихи шындығын арқау еткен І.Есенберлиннің «Көшпенділер», С.Сыматаевтың «Елім-ай», Ә.Кекілбаевтің «Елең-алаң», «Үркер», Ә.Әлімжановтың «Жаушы» романдарында сөз болатын жайларға соқпай, жолайырық кезеңнің ақтаңдақ беттерін толықтырған ерекше болмысы бар тұңғыш ірі әдеби туынды ретінде бағаланды. [1] Жазушы 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды...» оқиғасын сөз етпейді, ол 1751 жылдан кейінгі казак елінің өз тәуелсіздігі үшін қайта бас көтеруі, жоңғар бұғауынан біржола босанудың жолдары, хан кеңесі, Қабанбай батыр бастаған азат ету соғыстары т.б. сияқты тарихи маңызы зор оқиғалар негізінде сөз етіледі. Жоңғар шапқыншылығы казактың басына ғана түскен ауырпашылық емес, Орта Азия халықтарының барлығына тегіс ортақ екендігін мына бір оқиғадан анық аңғарамыз. Ағасын өлтіріп кеткен қалмақтан кек алу үшін он алты жастағы Ерасыл (Қабанбай батыр) жауға жалғыз аттанады. Қалмақ ауылына тақау келгеннен кейін, айналасын бажайлап, баспалап отырғанда құлағына басқа бір тілде айтылған әуен келеді:

Алатоо асып кеткенім,
Түбіме, қалмақ жеткенің-ай...
Туған жер сеней көз жазып,
Арманда болып өткенім-ай!—

деп зарлайды. Екеуі бірі қырғыз, бірі казак болып жөн сұрасқаннан кейін бейқам жатқан елге қасқырша шауып, адамын өлтіріп, жылқысын әкетіп қан қақсатып жүрген қалмақтың Өлгежырғал мен Арсалаң деген батырларының жай-жапсарынан қанығады. Ағасын өлтірген Өлгежырғалды табуына, оны қапыда өлтіріп кетуіне жаудың түйесін бағып жүрген осы Ердене атты қырғыз көмектеседі. Қабанбай Ерденені өзімен бірге алып кетіп, казак арасымен өз еліне қосылуына септігін тигізеді. Осылайша ұлы жорық жолы, кек жолының басталуы қырғыз ағайынның көмегімен жүзеге асады.

1949 жылы қызыл армия мен қытай коммунистік партиясы елді Гоминдан өкіметінен біржола тазартқаннан кейін 1-қазан күні Қытай Халық Республикасы құрылды. Ал осы жылдың шілде айында әдебиет пен мәдениет қызметкерлерінің бүкілқытайлық тұңғыш құрылтайы өтіп, мұндағы көтерілген мәселелер бойынша «партиялық бағыт ұстанбаған», «пролетариат табын жырламағандар» сын тезіне алына бастайды. Көшпенді өмір салтынан әлі де толық қол үзе қоймаған казак халқы компартияның социалистік идеяларына бар ынтасымен сенді. 1955 жылы «кері төңкерісшілерді аластау» қозғалысы кезінде пролетариат диктатурасы өзінің ең өткір қаруын қалам ұстаған жұртқа бағыттады. Біразын жазалап, алдын қырып-жойып

жібергендіктен, аузын баға қойған елдің 1956 жылы 2- мамыр күнгі ҚКП-ның «Барлық гүлдер шешек атсын, барша бұлбұл сайрасын» деген нұсқауы екі елі ауыздың төрт елі қақпағын жұлып алды. 1957 жылдың маусым айында ҚКП-сы «оңшылдарға қарсы күресті» бастап жібергенде, аңқау ел алданғанын бір-ақ білді. Коммунистер үшін «оңшылдарды» табудан оңай нәрсе болған жоқ. Енді олар «шешек атқанның бәрі гүл емес, сайрағанның бәрі бұлбұл емес», «гүлді арам шөптен, бұлбұлды сасық көкектен ажыратыа білейік. Арам шөпті тамырымен отап, қарғалардың көмейіне құм құйындар» деген ұран тастады да, «буржуазияша жайнаған», «батысына сайрағандардың» алдын жаппай қырып, артын ұзақ уақыт түрмеге отырғызды, Тарымға жер аударылып, еңбекпен түзетілді. Қытай казак әдебиетінің таланты ақын-жазушылары түгелге жуық «оңшыл» болып шыға келді, өйткені олар «компартияның сара жолын жырламады, таптық қайшылықты өз шығармаларында ашып көрсетпеді», сондықтан да әдебиетті «ұлы шөптерден» тазарту үшін «ұлы» кітаптар өртелді, әдеби газет- журналдар жабылды. Сөйтіп 1949 жылдан басталған «тазарту» жұмысы 1966 жылы Қытай компартияның күн көсемі Мао-Зыдуңнің «мәдениет төңкерісіне» ұласты. Тек 1973 жылы Мао өлгеннен кейін соның өзінде де 1980 жылы өкімет басына Дэн-сиаупен келгеннен кейін ғана елге тыныштық орнай бастады. Бұл кісі «әдебиет-көркемөнер саясатқа тәуелді болмау керек» деген сөзді ҚКП ОК-нің жиналысында ашық айтты. «Түрі ұлттық, мазмұны социалистік» деген леңбердің аясында болса да, 1980 жылдардан қазіргі уақытқа дейін 80 романның бұрқ ете қалуы Қытайдағы сөз бостандығының жарқын көрінісі деуге болады.

Жазушы Қабдеш Жүмаділовтің 1963 жылы жазылған «Қаздар қайтып барады» деген әңгімесі ұлт тағдыры туралы сәулелі терең ойлардың алғашқы қарлығашы іспетті. Бұл әңгімеде тебеннің көзіндегі тесіктен тауды жарып, тасты бұзып ағатын шырдақ судай болашақ тасқынды туындыларда айтылатын қордалы ойдың ұшығы меңзеледі. Бұл әңгіме – ұлы даланың тереңдегі қат-қабат сырын сыртқа шығаратын қара дауылдың бет қаратпас жылдамдығымен, аса ауқымды романдар сериясының алдын-ала жеткен екпін іспетті. Шағын әңгіменің өзінен-ақ үлкен-үлкен үш түрлі ой аңғарамыз. Біріншіден, Абылайхан заманынан кейін казак қоғамында пайда болған алауыздықты пайдаланып оның ұлан-ғайыр жеріне сұғын қадаған көрші империялар түрік тұқымдас тайпалар арасындағы отты көсен, бірін-біріне айдап салғаны тарихтан мағлұм ғой. Әсіресе дала жорығына мейлінше жетілген жауынгер казак пен қалмақ арасындағы шайқастың өзі осындай екі жағы бір-біріне шағыстырудың нәтижесінде екі жағы да әблен әлсіремеді ме? Міне сол тұста қалтарыста жатқан иесі жоқ ауылды талағандай, тілін, дінін, түрін білмейтін ірі империялар казак ұлысының ірі көлемдегі атақонысын өгіздің терісін бөлгендей екі-үшке бөле салғаны, жазушының жан жүрегінде дірілдеп тұрғандай... Осы бір үлкен түйін кейін келе жазушының өмірлік ұстанымы болғанға ұқсайды. Екіншіден, «аш бала тоқ баламен ойнамайды» дегендей үстемдік еткен ұлт бағынышты ұлттың қабағына, мұрат-мүддесіне үнемі қарай бере алмайтыны да шындық.

Сондықтан орысқа қараған қазақтар мен қытайға қараған қазақтардың басынан кешкен тағдыры ортақ. Өйткені ондағы көшпенділерді отырықшы елге айналдыру деген үлкен өзгерістер ілгерінді-кейінді арасы 30-40 ж. мөлшерінде жүзеге асқанымен оның сипаты тәсілі, мақсатында бөлендей айырма жоқ еді. Мысалы, Қазақстандағы кәмпеске, қуғын-сүргін т.б. ұлттық нышандарды жоюға бағытталған зобалаңды қытайдағы қазақтар да басынан кешірген болатын.

Үшіншіден, осы уақытқа дейін жаратылысқа кеңес өкіметі ілімі бойынша зорлық жасалып келді. Бір-екі қарыс балық та ішіндегі ұлдығын өзі туған түбекке әкеп төгіп өледі екен. Ат екен ат та туған жерін сағынады. Хайуанға да тән осы инстинктін адам басында қаншалықты күшті болатынын жазушы өз шығармаларында басын ашып берді.

Ал Қ.Жұмаділов шығармалары жарық көрген түспен салыстырсақ, тоталитарлық жүйенің диктовкасынан шығып, жалпы адамзатқа тән, ұлтқа тән қасиеттерді жазып көрсете білудің өзі автордың азаматтық ұстанымын көрсетпей ме? Мысалы, тұмардан шыққан топырақ қанша нәрсені мензейді. Туған жерден жат өлкеге аттанарда осыдан жарты ғасыр бұрын түйіп алған бір шөкім топырақты тұмар ғып сақтаған Байғас шөп басып жермен-жекпен болған ескі қыстаудың орнына қайта төккенде ғана шал мойнынан үлкен жүк түскендей сезінеді. Осы сәтте туған жер, қасиетті атамекен оның торқадай топырағы, адасқан ұл, ел шеті, екі дүние, арман, серт, аманат деген ұғымдарға жан бігеді. «...бүгін алсаң да разымын!»-деді шал тәңірге жалбарынып. Дәл осы кезде тайыншадай овчарканы алдарына салып, екі шекарашы шал жатқан жерге қарай түсіп келе жатты деп аяқталады әңгіме.

«Бұл шынын айтқанда, «Соңғы көш» жасалған барлау болатын. «Редакторлар мен цензура бұл тақырыпқа қалай қарар екен?» деген ішкі есеп те жоқ емес...Күткенімдей-ақ әңгіменің жарық көруі едәуір қиынға түсті. Өмірі мұндай тақырыпқа шығарма басып көрмеген газеттер әртүрлі сылтау айтып, әңгімеді қайырып берді. Бұлар шекара бұзған шалдың шығарманы бойларына сіңіре алмай отырғанда, «Соңғы көш» сияқты тұтас елдің трагедиясын қалай баспақ? Соны ойлағанда әлден-ақ зәреп кетеді. Әйтеуір, «Жұлдыз» журналы біраз күттіріп барып, «Қайтқан қаздарды» ұшырды-ау бір күні»,- дейді.[2.434-б.]

«Соңғы көш» романы мен «Тағдыр» романының негізгі сорабы 1961 жылы жасалып, жоспары құрылып, негізгі кейіпкерлерге сипаттама беріліп қойылғанымен, сол кезде 25 жастағы болашақ жазушы бұларды Қытайда тұрып жаза алмайтынын жақсы сезінеді. 1956 жылы шет елге оқуға жіберу үшін Шәуешек қаласына екі орын бөлінеді. Соның бірі үздік оқушы болғандықтан, Қ.Жұмаділовке бұйырады. Сөйтіп арнайы өкімет жолдамасымен Алматыдағы қазіргі Әль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 1-курсын аяқтап, 2-курсын орталай бергенде, елдегі науқанға байланысты шетелдегі студенттерді де Қытай өкіметі арнайы шақыртып алады, содан жазушы өмірі сүргінге айналады. Қ.Жұмаділов үстінен жүргізілген үш күнге созылған «күрес» жиналысында оған «бала жасынан ұлтшыл» деген айып тағылады. «Гимназияда оқып жүргенде тіл

тазалығы жайында мәселе көтеріп ұлттар арасына жік салған. Қазақтың басын қосу жөнінде «Әр елдегі қазақтардың түп-тамыры бірге. Сондықтан Шыңжаң қазақтары Қазақстан алфавитіне көшуі керек» деген мазмұнда жазған мақаласы бар. Қазақ ұлтшылдарының идеологтары Қажығұмар Шабданұлы мен Жағда Бабалықовты ежелден таниды. Қ.Жұмаділов жай ғана ұлтшыл емес, марксизмге қарсы адам» деген тұрғыда жала жабылады. 1957 жылы «Іле газеті» бетінде алфавит туралы пікірталасқа өз ойын білдіріп жазған мақаласы газет бетіне шықпай жатып, Үрімжідегі «стиль түзету» штабына жіберіліпті. «Сөйтіп мен 22 жасымда «ұлтшыл» атандым. Бұл – менің империялық өкімет берген тұңғыш атағым еді. Әуелде құлаққа түрпілей тигенімен, келе-келе етім үйрніп, бұл аттан онша үрікпейтін болдым. Тіпті, мақтаншы етуге де болатындай. Алаяқ, сатқын, ұры-қары, қарақшы атанбай, ұлтшыл атанғанымға мың бір тәуба! Әрине, кейін абыройға жетіп, елге танылған кезімде халық берген, үкімет бекіткен басқа да атак-дәрежелерім бар. Сол қатарда жастай тағылған «ұлтшыл» деген айдарды да далаға тастағым келмейді... Тегінде, қай елде болмасын, отаршыл өкіметтің «халық жауы» дегендерін – «Халық қаһарманы», «ұлтшыл» деп атағандарын «елін сүйген патриот» деп ұқсақ қателеспейміз»,-дейді. [2.278-б.] Отаншыл, халықшыл деген сөздер жақсы болғанда «ұлтшыл» деген сөздің құбыжық құсап көрінуі әуелде Кеңес өкіметінің Алашорда қайраткерлерін осылай атады да, бұл сөз әлі күнге дейін өзінің «қорқынышты» сипатынан арылмай келе жатқандығын Қ.Жұмаділов өмірбаяндық кітабында ашына жазады. «Стиль түзету» науқаны кезінде болашақ жазушы өзіне жабылған жаланың бәріне дәлелді жауап айтып, қарсыластарын сан мәрте логикалық тұрғыдан жаңылыстырса да, ішкі бостандығынан айрылғысы келмеген оны «еңбекпен өзгерту лагеріне» жібереді.

1962 жылы ол өлкені біржола тастап, шекара манындағы тұтас көтерілген елді бастан, бергі бетке өтіп кеткеннен кейін араға 10 жыл салып, 1971 жылы ғана романның соңғы нүктесін қояды. Осы жылдар ішінде Қ.Жұмаділов үзіліп қалған оқуын жалғастырады, әуелі «Қазақ әдебиеті» газетінде, сосын 1967 жылы «Жазушы» баспасында аға редактор болып жұмыс істейді, үйлі-баранды болады. Бірақ романды жариялау қиынға соғады, себебі құзырлы орындарға оқытып, өкімет тарапынан рұқсат болмаса, ешбір баспа орындары романды басу жауапкершілігін мойнына ала алмайтындығын айтады. Содан ҰҒА-ның Тарих институты, Әдебиет және өнер институты, Орталық комитеттегілердің ешқайсысы жауапкершілікті мойнына алғысы келмегендіктен, Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті Қытаймен арада байланыс болмағандықтан, қолымызда нақтылы дерек жоқ және ел аралық мәселені біз шешпейміз Мәскеу шешеді, сондықтан романды Мәскеудегі Қиыр Шығыс институтына жіберуді ұсынады. Содан романды екі адам жолма-жол аударып, Жазушылар Одағының бірінші хатшысы Ә.Әлімжановтың қолымен хат дайындап, Мәскеуге жөнелтеді. Арада алты-жеті ай уақыт өтсе де, Мәскеуден тыра еткен хабар болмайды. Әбден шыдамы таусылған жазушы 1973 жылдың наурыз айында салып-ұрып Мәскеуге өзі жетеді. Институттағы Қытай секторының менгерушісі кезінде

Үрімжіде жұмыс істеген Шыңжаң жағдайына қанық адам болғандықтан Тұрсын Рахимов романға оң пікір береді, Алтайдағы Оспан көтерілісінің де басын ашып жазып береді. Ауырып қалғандықтан, дер кезінде мұршасы болмағандығын айтады. Сөйтіп, Кеңес Одағындағы бірден-бір құзырлы мекеменің рұқсатын алғаннан кейін ғана романға жол ашылады. «Жұлдыз» журналының сол кездегі бас редакторы Ш.Мұртаза Т.Рахимовтың пікірін алдыға салып, «Соңғы көш» романының журналдық вариантын 9-10-11 сандарына жариялап жібереді. Бұдан кейін «Жазушы» баспасынан жеке кітап болып шығады. «Соңғы көштің» бірінші кітабының зуре-сарсаңы өтіп кеткені соншалық жазушы біраз уақыт қолына қалам алуға беттей алмай жүреді. 1976 жылы Мемлекеттік баспасөз комитетіне аға редактор болып тұрғаннан кейін ғана кітап шығару ісіне жол ашылады. «Сөйтіп жүріп, 1979 жылдың орта шенінде екінші кітап та аяқталды-ау! Әу баста «Соңғы көш» үш кітап бола ма деп мөлшерлегем. Егер заман сенімді, баспалар ықыласты болып тұрса, қолдағы материалым үш кітапқа еркін жететін еді. Алайда, саясатқа тәуелді, дау-шары көп, тайғақ тақырыпты бұдан ары созым келмеді. Кейін ел басына түскен ауыр күндерді, ауған елдің көшімен бірге екінші кітапқа сидырып жібердім. Романның журналдық нұсқасы 1980 жылы «Жұлдыздың» 4-5 сандарына жарияланды»,-[2,481-б.] деп жазды. 1981 жылы жарыққа шыққан «Соңғы көш» романының екінші кітабы осылайша жұрт қолына тиді. «Соңғы көштің» бірінші кітабы шығар кезде «Жазушы» баспасының сол кездегі бас редакторы алдырып тастаған 1932 жылғы аштық пен Қытайға ел ауатын тарауларды жазушы өзі атап көрсеткендей, қысқартып жіберген. Бұл екінші кітапта да кең көлемде сөз болмайды.

Қ.Жұмаділов осы «Соңғы көштің» екінші кітабы жарыққа шығысымен 15 жыл атқарған аға редакторлық жұмысты біржола қойып, бірінғай творчестволық жұмыспен айналысады. Өйткені аталмыш дилогияның жазылуынан жарық қоруі әлдеқайда қиын болғаны жоғарыда айтылды ғой. Екіншіден, ол кезде Қытайдан ауып келгендерге жоғары қызмет тұрмақ, жәй бөлім бастығына көтерілуіне қауіпсіздік тарапынан рұқсат етілмейтін. Оның үй ішімен тағатсыздана күткені «Соңғы көштің» жарыққа шығуы еді. Міне осыдан кейін яғни 1981 жылдардан қазіргі уақытқа дейін тек шығармашылық жұмыспен ғана айналысқан Қ.Жұмаділовтің 20 жылдан астам уақыт үйде отырған күндердің жемісі болып, 2003-2005 жылдары 12 томдық таңдамалы шығармалары жарық көрді. Жазушының «Бір түп торанғы» (1981), «Сәйгүліктер» (1982), «Қарауыл» (1983), «Бір қаланың тұрғындары» (1984) сияқты повесть-хикаяттары мен «Көкейкесті» (1968), «Соңғы көш» (1-кітап, 1974; 2-кітап, 1981), «Сарыжайлау» (1977), «Тағдыр» (1988), «Дарабоз» (1994,1-кітап; 1996,2-кітап), «Таңғажайып дүние» (1999) «Прометей алауы» (2001), «Қылкөпір» (2002), «Атамекен» (2003) атты романдары қалып жұртшылыққа кеңінен танымал. Мұнда тарихтың ең бір күрделі кезеңдері, көшпенділер заманының ішкі механизмдері, тарихи тартыс, отарлау саясаты, шекара мәселесі, сондай-ақ қазіргі дәуір дидары, замандас бейнесі, дүниетаным иірімдері әр қырынан ашылады. «Жұлдыз» журналына

(2008,№4) жарияланған «Найман-ана ескерткіші» атты хикаятта айрықша мәнге не халқымыздың тарихына өз заманының тұрғысынан баға береді.

Ресей империясы Қазақстанды толық жаулап алғаннан кейін (1731-1868), ата мекенінен біртіндеп қуыла бастаған қандастарымыздың ауыр тағдыры, екі алып империяның қазақ даласын иемденіп қалудағы басқыншылық әрекеттері мен сойқандықтары, қазақ тарихын бұрмалаушылық, әсіресе шекара бөлісі тұсында қызыл сызықтың арғы бетінде қалып қойған қазақтардың отарлау саясатына қарсы наразылық күресі, уақыт сынына төтеп бере алмай, империяның қол шоқпарына айналған қазақтардың сатқындығы, ақыры ел қамын ойлаған өрелі жігіттердің арқасында ата жұртқа келіп қоныстанған қазақтардың ауыр да күрделі тарихы «Соңғы көш» дилогиясының негізгі арқауы болды. 1988 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Тағдыр» романын да баспагерлер алдымен Орталық Комитетке және шекара әскерінің бас штабына жіберіп, олардан «шекараға қатысты оқиғалардың дәлдігіне» кепілдік алғаннан кейін ғана басып шығарады. Осылайша Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш», «Тағдыр» романдары арқылы қазақ әдебиеті тарихының ақтаңдақ беттері толықтырылып, кісен салынған тарихи шындық қажеттілікке айналды. Ал «Дарабоз» дилогиясы – тәуелсіздік жемісі. Сондықтан да роман: «...Абылайдың асыл аты ел тәуелсіздігінің жаршысы болған шақта дүниеге келген, дүрбелең дәуірдің шындығына құрылған кең тынысты, тарихи туынды» деп бағаланды. [3]

Қарымды қаламгер Қабдәш Жұмаділов өз романдарында екі империяға да тән отарлау саясатының жүгенсіздігі, өз мақсаттары жолында бодан халықтың хал-жағдайымен есептеспей, оның өткен тарихи құндылықтарын жоққа шығару, шындықты бұрмалап, айттырмай келген мәселелерді тарихта болған, соған қарсы күрескен адамдар айналасына шеберлікпен жинақтап, өз қатарынан бұрын өмір шындығының көркем шежіресін жасады, өшпейтін, өзгермейтін ізін, тарихи таңбасын қалдырды. Сөйтіп жазушы романдары қазақ әдебиетінің інжу-маржанына айналды.

Әдебиеттер

1. Болатханұлы Д. Қ. Жұмаділовтің «Дарабоз» дилогиясы (жанр және поэтика) Филол.ғ.к. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Түркістан, 2007.- 15-б.
2. Жұмаділов Қ. Таңғажайып дүние. (ғұмырнамалық роман). Алматы:Тамыр, 1999.-623б.
3. Тарақов Ә. Қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлға проблемасы (Абылай хан бейнесінің көркемдік тағылымы). –Алматы: Қазақ университеті, 2004. -13-б.

Тел: 2632595 үй.
Моб. 8-777-2474247
8-701-7278726

Гүлзада БЕКСУЛТАНОВА
Кыргызский национальный
университет им. Ж. Баласагына
кандидат филологических наук

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ВЕЖЛИВОСТИ

Вопросы, связанные с соотношением культуры и языка, стали особенно актуальными в последнее время, когда невозможность успешной коммуникации без знания культуры стала очевидным фактом. Исследователи разных направлений и областей знаний пришли к выводу, что культура отражается в сознании человека и определяет особенности его коммуникативного поведения (В. фон Гумбольдт 1985, А.А. Потебня 1964, Л.С. Выготский 1960, Г.П. Мельников 1990, Н.Д. Арутюнова 1981, Е.М. Верещагин 1989, В.Г. Костомаров 1990, Ю.Н. Караулов 1987).

Понятие вежливости также одинаково во всех культурах, но формы и средства ее выражения различны, которые могут явиться причиной возникновения коммуникативных неудач. В результате расширения межкультурных контактов участниками коммуникации все чаще становятся представители разных лингвокультурных общностей. Успешность и эффективность коммуникации предопределяются не только владением языком, но и знанием национально-культурной специфики речевого и неречевого поведения, знанием социально-культурных норм, доминантных особенностей коммуникации, национальных систем вежливости.

Вежливость проявляется также в таком явлении, как табу. Это явление связано с обычаем, который в древности существовал у многих народов. По этому обычаю некоторые вещи, явления и действия люди из суеверия называли не настоящими именами, а иносказательно, намеками.

Tabu (polyn. Tapu, das "stark gezeichnet") im Gegensatz zum Gewöhnlichen, darum auch zu "unberührbar" dass, Bez. Für die bei den meisten Naturvölkern verbreiteten, magisch-religiös bestimmten Verbote und Meinungsgebote, die mit dem Begriff Mana zusammenhängen. Das Tabu kann Ausdruck der sakralen Hochachtung oder sozialer Verdammung sein. So gilt z.B. alles, was mit Krankheit und Tod zusammenhängt, bei vielen Völkern als tabu, aber auch das Betreten bestimmter heiliger Stätten, die Berührung und der nähere Kontakt mit Kindern, Fremdlingen, Nuptlingen, manchen Priestern, Menstruierenden, Wäucherinnen, das Anfassen von Götterbildern.¹

По Фрейду,² табу это - древнейший неписанный закон человечества. Табу нужно понимать как инструмент социального контроля, который гарантировал существование группы или общества. Предпосылкой для этого было то, что члены общины уважали табу. Люди боялись нарушить табу и таким образом навлечь на себя несчастье.

Табу существует во многих областях человеческой жизни. Особенно сильно распространено табу в сферах, которые подчинены религии. Табу существует для понятия смерти, человеческих выделений, секса. Табуизированию подлежат части тела, полов, менструация, беременность, рождение ребенка, а также инцест. Табу налагается на определенные слова, выражения и понятия.

При словесном табу речь идет о словах, которые нужно избегать из религиозных причин, слова или имена, которые при определенных условиях нельзя произносить.

Этнограф и фольклорист Д.К. Зеленин³ считал, что первые словесные запреты возникли из простой осторожности первобытных охотников: они думали, что пушные (норка, соболь, куница и т.д.) звери, понимающие человеческий язык, могут их подслушать и поэтому избежать капканов и стрел. Табу на имя связано с верой в демонов и сверхъестественные силы. Такое же табу на имя распространялось и на имена животных. Люди боялись произносить такие слова, как волк, медведь. Псевдонимы на животных использовались из нескольких причин. Существовало предположение, что звери могут понимать человеческий язык, и могут быть предупреждены, если назвать их настоящее имя. Ср.: вместо *der Bär* (медведь) употребляю *der Braune*.⁴

Для того чтобы вести речь о табуизированном объекте, говорящие используют некоторые механизмы, позволяющие вести беседу без страха обидеть и оскорбить собеседника. Одним из механизмов избегания табу являются эвфемизмы. Эвфемизм (греч. *euphemismos*/ от *eu-хорошо* и *phemi-говорю*) – нейтральные слова или выражения, употребляемые вместо синонимичных им слов или выражений, представляющих говорящему неприличными, грубыми и нетактичными. Эвфемизмы являются также одной из форм выражения вежливости.

Эвфемизмы употребляются для приукрашивания речи, для смягчения эффекта высказывания, а также для языковой корректности. В основе языковой корректности лежит старание не обидеть, не задеть чувства человека, сохранить его достоинство, хорошее настроение, здоровье, жизнь, что также является основной целью употребления вежливых форм. Эвфемизмы возникли из обычаев и культурных традиций, из культуры речи, то есть словесной нормы определенного общества. Эвфемизмы существуют во всех языках.

Эвфемизм - пишет В.И. Заботкина - возникает по ряду прагматических причин (вежливость, деликатность, шепетильность, благопристойность, стремление завуалировать негативную сущность отдельных явлений).

Рассмотрим эвфемизмы, выражающие в немецком языке слово смерть:

Вместо *sterben* (умереть) в немецком языке употребляются такие эвфемизмы, как *entschlummern, einschlummern, zur ewigen Ruhe gehen, dem Gebote der Natur folgen, für immer einschlafen, ableben, abtreten, sich auflösen, auflösen, entschlafen, erblaffen, scheiden, die Augen schließen, in das ewige Licht eingehen, himberschlummern, heimgehen, in Gottes Frieden heimkehren, in die Ewigkeit vorausgehen, vollendet haben, abberufen werden, das Zeitliche segnen, den holzernen Rock angezogen haben, auf dem Rücken in die Kirche gegangen sein, den letzten Schlaf schlafen, in Abrahams Schoss eingehen, fortgehen, den Kuckuck nicht mehr schreien hören, die Radieschen wachsen sehen, ins Grass beißen, aus dem Verkehr gezogen sein*.⁵

Ср.: *Heute Nacht ist er heimgegangen! Sagte der Konsul bewegt und ergriff die Hand des Bruders, die einen Regenschirm hielt*.⁶

Здесь слово умер, передается через слово "heimgegangen", что означает букв. «вернулся домой».

Также выражение „быть беременной“ – букв. *schwanger sein* передается через эвфемизмы: *in guter Hoffnung sein, in Hoffnung sein, gesegnet sein, mit Appetit befallen, schwer zu Fuss sein, etwas unter der Schurze tragen, Leben spüren, einem freudigen Ereignis*

*entgegensehen, vom Storch (ins Bein) gebissen sein, dick sein, nicht mehr allein sein, in interresanntem Lage sein, in anderen Umständen sein.*⁷

Слово „родить“ – букв. *gebühren* передается через эвфемизмы: *zur Welt bringen, in die Welt sitzen, das Leben schenken, entbunden werden, Baby bekommen*.

Одним из явлений, отражающих, табу в кыргызском языке, является «тергөө». «Тергөө» - эта форма обращения, т.е. перифраза, является проявлением вежливости в кыргызском языке. «Тергөө» возникает из запрета на произнесение имени и имеет место в речевом этикете женщин. Формы обращения в речевом этикете кыргызских женщин очень разнообразны и тонко дифференцированы. Кыргызская невестка не может обращаться по имени к родителям и родственникам мужа. Обращение по отношению к ним по имени является табу. Обращение к мужу по имени в кыргызской культуре раньше также не имело место. Это рассматривалось как проявление неуважения. В повести Ч. Айтматова «Лицом к лицу» Сейде обращается к своему мужу Ысмайыл, перифразируя его имя: *Энемдин баласы! Энемдин баласы! – деди ал кысталап шыбыраган үн менен, анан чыдабай кетип, Ысмайыл! деп өз атынан айтып, кубанганынан балактап ыйлап жиберди*. (Сын моей матери! Сын моей матери! (свекрови) – прошептала она сдавленным голосом.⁸ Имеется в виду сын свекрови, которую она называет *эне*, в противовес своей матери *ана*. Это явление также имеет место в современном кыргызском обществе в южных регионах страны, а также в некоторых районах Нарынской области. Ср.: «Сүйүмкан, - деди бир убакта Сарыбай. – Ыя, мен жанында эле отурам, Кундуздун атасы... - деди зайыбы».⁹ Сүйүмкан к своему мужу обращается *Кундуздун атасы, т. е. отец Кундуз* - их дочери.

Баатырым... - деди Ак Эрке болукуйу. - Сенин көңүлүң менин көңүлүм...¹⁰. Ак Эрке не называет мужа по имени, заменяя его словом «баатыр» (богатырь).

В таких случаях употребляются перифразы - тергоо, т.е. она должна перифразировать имена соответственно их социальному статусу, профессии и положению в семье. По отношению к братьям и сестрам мужа применяются приближенные наименования, т.е. аппроксиматоры, либо перифразы. Так, к старшим братьям мужа обращаются *аке* или *ава*. А к младшим братьям принято обращаться соответственно их возрасту: *уул* - к старшим, *и кичине бала* - к младшим братьям. Ср. Обращение Жамили - жены старшего брата - к младшему брату мужа в повести Ч. Айтматова «Жамийла»: *Ай, кичине бала, менин аттарым кайсы, бери жетеле! (He Kutschine-bala, bring meine Pferde hierher!). Мага берчи муну, кичине бала! - деди ал акырын гана.*¹¹ Так, Жамиля обращается к младшему брату своего мужа, заменяя словом «кичине бала» его имя. Также Алиман называет младшего брата своего мужа. «Ишенгин мага: жакшылык колдосо, кичине бала аман кайтып келет. Кабарсыз кетти дегени - аман дегени, эне».¹² «Пойдем со мной, кичине бала, - позвала она. - Хворосту наберем».¹³ Так, Айзада обращается к младшему брату своего мужа, заменяя его имя. К другим родственникам тоже приняты обращения перифразы - тергөө соответственно их профессиям и другим качествам или же свойствам их характера. Ср.: *доктур (врач) аке, койчу (пастух) аке, мугалим (учитель) аке* и т.д. Ср.: *Ошон үчүн келин-кесек кээде: ох жаным, өлүп кетемизби, элпек аке бар эмеспи, ошо бүтүрөр, байыр алалычы. Деги элпек аке болбосо биз эмне кылмакпыз, - деп буйтка эсерге отура калып, ушак - айын сөзгө киминет. (Die jungen Ehefrauen aus dem Aii, die die Töchter der Gdste aufnehmen und beküsten mussten, sagten, wenn sie ihn die Arbeit her. Migen sehen: "Was tötet wir, wenn wir den Rührigen Momin nicht hätten")*¹⁴ Женщины не могут назвать по имени их

родственника Момун, заменяя его имя словом элпек (расторопный) аке. Обращение Алиман к младшему брату своего мужа по его будущей профессии яркий пример тому. «Биздин мугалим балага окшогон сулуу жигит турбайбы, эне. Карачы. Баягыда көшөгөнүн артынан анча жакшы байкабай калыптырмын, тиктей бергенден уялгам. Эми аман-эсен кайтып келип, өзүдөй билимдүү, өзүдөй сулуу кыз алса, жарашып калар эле ээ, эне!» дээр эле.¹⁵ (*Schau mal, Mutter, unser Mugalim-bala ist ein sehr netter Junge*).

«Тергөө» распространялось не только по отношению к женщинам, но и мужчины не смели называть невесток по их именам.

«Эркектер өзүнөн улууларды да балтайта атынан атабастан, маселен, Табалды карыяны «Тауке» деп сый атоо - кичи пейилдик тура».¹⁶

Мужчинам не принято было прямо обращаться к невестке и называть ее по имени. Они обращались к невестке через свою жену, либо заменяли ее имя словом «балам». Ср.: «Эмесе балам, тигиндей жол боюнча жеткирип кел, - деди Субанкул келинине. – Биз ушунда калалы. Жолдоштору узуп кетпесин. Касым, бери карачы!».¹⁷ Обращение к невестке словом «балам», проявляют мужчины свою вежливость, не называя ее по имени: «- Балам, биерде сенин тагдырың ортого салынып отурат. Көңүлдөгүсүн ортого ачык айтсын деп, чакыртып отурабыз, балам».¹⁸ В настоящее время перифраза имени мужа наблюдается у старшего поколения женщин на юге Кыргызстана, в то время как женщины среднего поколения и молодые женщины обращаются к своим мужьям по имени.

По отношению к жене вместо слова «катын» употребляются следующие эвфемизмы «келиндик» - если молодая жена, *байбиче* - в преклонном возрасте, «аял», «өмүрлүк жолдош».

В кыргызском языке слово «умереть» - букв. өлүү, выражается следующими эвфемизмами: *каза болду, оо дүйнөгө өтүп кетти, алыс жолго сапар тартты, көз жумду, курман болуу, кайтышы болуу, ээсине берүү, көзү өттү, үзүлдү, шейит болуу*.

Ср.: «А-а, каралдым, тилегиерге жетпей калдыбар го» - деп, арабада жаткан Алимандын түрүн карасам, оңу ак-куба тартып, дүйнөнүн бардык жаман жакшысына ыраазы болгондой тынчып, көзү жумулган».¹⁹ Когда умерла Алиман, вместо слова «өлдү», автор употребляет эвфемизм «көзү жумулду», чтобы смягчить смысл высказывания.

- Рахмат, көзүм жумулганча ыраазымын.²⁰

Здесь тоже Толгонай вместо слова «өлгөнчө» употребляет эвфемизм «көзүм жумулганча», для смягчения смысла высказывания.

«Кийинчерээк берки үйдүн ээси дүйнөдөн кайтып, артында аялы менен тестиер эки уулу калат».²¹ Здесь слово умер, передается выражением «дүйнөдөн кайтуу» (эвфемизм).

- Мен сүткө күйгөндөн кийин атам бат эле каза болду беле?²²

Для обозначения смерти на войне употребляются слова «набыт», «шейит». Ср.: «Темир шейит болгон жылы Болот тогузда эле».²³ Когда умер Темир, Болоту было девять лет. Слово «шейит болуу» выражает понятие смерти на войне. Для выражения женщин в положении в кыргызском языке слово «быть беременной» – букв. *боюнда бар*, *бооз болуу*, передается следующими эвфемизмами: *кош бойлуу, кош кабат, боюна бүтүү, боюнда күмөн бар*.

Н-р: Соо жүргөнүндө жакшы да, кош кабат калганда жолуна түш дейт белем. На данном примере можно видеть употребление эвфемизма „кош кабат“ вместо „боюнда бар“, чтобы высказывание звучало мягко и вежливо.

Алимандын боюна бүткөнүн билген күндөн тартып, бардык жан аракетим менен сактабадым белем...²⁴

Здесь также вместо слова „боюнда болгон“, „бооз болгон“ употребляется эвфемизм „боюнда бүткөн“, для смягчения смысла высказывания.

„-О, эл...- деп үн салды. – Мадылдын зайыбы Калыйма жеъемин боюнда үч айлык күмөн бар экен». ²⁵ Через выражение „боюнда күмөн бар“ передается слово беременная.

Выражение «родить ребенка» - букв. «бала төрөө» передается через эвфемизмы: көз жаруу, аягы жеъилденди, эки колун бооруна алды.

Женщину, которая, никогда не рожала, называют «куу этек, куу жатын», но очень часто заменяют эвфемизмом - согончогу канабаган.

«Эликке чыгып али келин сынын бузбайт, атадын арбайы, казак катынынын согончогу да канабады...».²⁶ Жена Султанмаамыта, никогда не рожала детей, и про нее люди говорили «согончогу канабаган».

Раньше, девушек, отданных, в гарем хана, говорили «хандын килемин токушка барат» - идет ткать ханский ковер. Так, вежливо пытались скрыть истинный смысл выражения. «Хандын гаремине, чов мансаптуу ордо кишилерине эл-бегилер элден сулуу кыз, сулуу жубан тартуулаганда хан килемин токушат, деп тергеп сүйлөшүп, ушундай сытаа түшүнүк менен, мааниси элге белгилүү».²⁷ В настоящее время слова «күйөөгө, эрге тийүү», заменяются словами «турмушка чыгуу».

Эвфемизмы употребляются вместо некоторых инвективных слов, тех понятий, движений, которые невежливо и неприлично произносить. Ср.: этек кир в кырг. яз.- в нем. яз. *Tage, Periode, Monatsblume*, аягы суюк в кырг. яз.- в нем. яз. *ein leichtes Maedchen*.

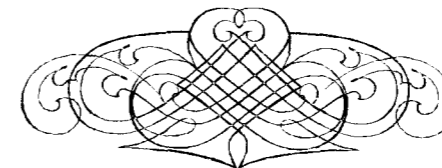
Явление эвфемизации характерно для различных сфер социальной жизни человека и общества. С помощью эвфемизмов можно обращаться в нейтральной форме, не причиняя боли, избегая столкновений с грубой реальностью. Использование эвфемизмов в речи помогает вежливо, ненавязчиво выразить свои мысли, не задевая чувства других людей. Они используются, как в литературе, в политике, так и в повседневной жизни. Эвфемизмы тесно связаны с обычаями и нравами, привычками прошлых лет, современным бытом и восприятием мира каждого народа.

Использование в речи табу и эвфемизмов, является одной из форм проявления имплицитной вежливости, так как, они, приукрашивая значение какого-либо высказывания, отражают в речи чувство такта и деликатности.

Категория вежливости это очень сложная этнолингвистическая категория, которая охватывает различные области языка. Уровень развития категории вежливости в немецком языке, также как и в кыргызском культуре различна, хотя ценности, такие как, доверие, сердечность, близость, человеческая теплота имеют большое значение в обоих языках. Решающим фактором здесь является, конкретная ситуация, в рамках определенного речевого акта. Все зависит от того, где, когда и как преподносится?

Литература

1. Энциклопедический словарь / Изд. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.- СПб., 1893.- Т. 18.- 974 с.
2. Фрейд З. Тотем и табу. – М., 1997.- 235 с.
3. Зеленев Д.К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии.- ч. 1-2.- части Л.: Изд. АН СССР. 1992.
4. Гузиева З.К. Эвфемизмы в русском и немецком языках// Материалы конф.: «Современное состояние научных исслед. в Кыргызстане».- Бишкек, 2001.-С.398-404.
5. Mann T. Buddenbrooks S. Fischer Verlag, 1959.- S. 732.
6. Айтматов Ч. Гулсарат. - Фрунзе: Кыргызстан, 1978.-640 с.
7. Касымбеков Т. Эки томдук тандалган чыгармалар.- Фрунзе: Мектеп. - Т.1: Сынган кылыч, Адам болгум келет.- 1990.- 734 б.
8. Сыдыкбеков Т. Жол. – Фрунзе: Мектеп, 1982.-315 б.

Толкун МУСАЕВА

ТИЛДИК НОРМА ЖАНА ВАРИАНТТУУЛУКТУН ТАБИЯТЫ ЖӨНҮНДӨ

Тилдин өсүп-өнүгүү, өзгөрүү, калыптануу процессиндеги жана коомдо байланыш-катнаш куралы катары колдонулуп, коммуникативдик милдет аткаруусундагы орчундуу илимий-теориялык жана практикалык маселелеринин бири – норма. Ал тил илиминдеги татаал, курч, полемикалуу маселелердин катарында туруп, ага байланыштуу изилдөөлөр да түрдүү багытта болгону, түрдүү пикирлерди, жоболорду пайда кыганы менен мүнөздөлөт. Норма маселесинин татаалдыгы, биринчи кезекте, бул кубулуш лингвистикалык, тарыхый, маданий-социалдык факторлор менен шартталып, табияты карама-каршы маңызга ээ болушу менен байланыштуу. Экинчи жагынан, норма, тилдик норма, нормативдүүлүк түшүнүктөрү лингвистикалык эле эмес, социалдык-тарыхый категория болуп эсептелет. Анткени анын пайда болуш, калыптануусу жана тигил же бул тилде сүйлөөчүлөр тарабынын таанылыш, кабыл алынышына чейинки жолу тилдик каражаттардын потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн кеп үлгүлөрүнө, фактысына айлануу тарыхы болуп саналат. Ал эми кептик баарлашууга, албетте, белгилүү бир тилдик жалпылыкты түзгөн социалдык субъектилер, башкача айтканда, адамдар катышары белгилүү. Ошондуктан бул маселе таза лингвистикалык проблематиканын чегинен чыгып, түрдүү илимдердин жана илим тармактарынын кесиптик чегинде изилдене турган маселелердин бири болуп саналат.

Тилдик норма түшүнүгүнө байланыштуу илимий көз караштын пайда болуу, калыптаныш өнүгүү тарыхы бир топ узак жолду басып өткөн. Тил илиминин түрдүү муундагы өкүлдөрү бул маселеге кайрылып кесиптик. Алсак, А.А.Шахматов, Л.В.Щерба, С.И.Ожегов, В.В.Виноградов баштаган атактуу тилчи-окумуштуулардан тартып биздин күндөргө чейин эле изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун жаратып, түрдүү пикирлерди, талаш-тартышты жаратып келе жатат. Ар бир изилдөөчү-окумуштуу тилдик норманын табиятын, маңызын андал-түшүнүүсүнө, ага карата мамилесине, кандай негизде, илимий-теориялык багытта жана аспектиде иликтеп-үйрөнүүгө алганына жараша бул маселе түрдүүчө түшүндүрүлүп, ар кыл аныктамаларга ээ болуп келүүдө. Негизинен, норманы 1) тилдик денгээлдердин бири катары, 2) тилдин социалдык-тарыхый атрибуту катары караган көз караштар бул багыттагы эмгектерде басымдуураак орун алганын белгилей кетүүгө болот.

Тилдик норма – татаал жана диалектикалык жактан карама-каршылыктардан турган кубулуш. Бул түшүнүктүн маңызын, табиятын, спецификасын аныктоонун кыйынчылыгы анда орун алган бирин-бири жокко чыгаруучу белгилер, эки жактуу мүнөзү менен байланыштуу. Маселен, тилдик норма улуттук тилди. Маданиятты муундан-муунга өткөрүп берүүгө кызмат кылат, ошол эле учурда белгилүү бир мезгилдеги коомдун коммуникативдик талаптарын, муктаждыктарын ишке ашырууга да кызмат өтөйт. Ушул сыяктуу карама-каршылыктар, парадокстор тилдик норманын табиятында орун алып, аны так аныктоого тоскоолдук кылып келүүдө.

Норма, тилдик норма, нормативдүүлүк түшүнүктөрү, адатта, адабий тил түшүнүгү менен байланышта каралып жүрөт. Ырас, адабий тилдин эң башкы, аныктоочу критерийлеринин бири болуп норма, нормативдүүлүк эсептелери талашсыз. Норма адабий тилдин татаал структурасында бириктирип-байланыштыруучу, кынаптоочу кызмат аткарып, аны иреттүүлүк, тандалмалуулук, жалпы милдеттүүлүк мүнөзүнө ээ кылат.

Биздин пикирибизче, тилдик норманы жалаң гана адабий тилге байланыштырып кароо жана ушул өңүттөн гана иликтеп-үйрөнүүгө алуу ага тиешелүү бардык маселелерди терең жана ар тараптуу системалуу планда изилдөөгө, аныктоого шарт түзө албайт. Ошондуктан норма түшүнүгүн жалпы эле тил денгээлинде кароо зарыл. Бирок бул жерде дагы бир суроо туулбай койбойт: норма, нормативдүүлүк тилге тиешелүү, тилдик денгээлде каралуучу кубулушпу же кепке тиешелүү кубулушпу?

Бул суроонун жообу атактуу окумуштуу Фердинанд де Соссюрдун тил жана кеп концепциясына негизделет деп айтууга болот. Ф.де Соссюр «тил» түшүнүгүн «система» түшүнүгү менен барабарлаш караганы белгилүү. Окумуштуунун концепциясынын жоболорун эске алсак, тил – иреттүү система, нормативдүү, башкача айтканда, норма менен дал келет (Соссюр 1977).

Соссюрдун концепциясы өзүнүн маңыз-мааниси жагынан дүйнөлүк тил илиминдеги борбордук концепциялардын бири экени шексиз, бирок ал биз иликтөөгө алып жаткан маселенин жетесин толук ачып бере албаганы байкалып турат. Себеби окумуштуу система катары каралган тил менен норма дал келип, объективдүү мүнөзгө ээ деген.

Бул пикирден бир аз айырмалуу пикирди тил илиминдеги глоссематиканын негиздөөчүсү Луи Ельмслев айткан. Окумуштуу тилге үч денгээлде мамиле кылууну сулуштаган:

1) Тил схема денгээлинде. Колдонулган-колдонулбаганына, реализацияланган-реализацияланбаганына көз карандысыз эле аныкталуучу абстракттуу система.

2) Тил норма денгээлинде. Белгилүү бир социалдык реалдуулук аркылуу аныкталып, аны менен шартталган материалдык форма.

3) Тил узус денгээлинде. Коомдо кабыл алынган колдонулуш, реализациялардын жыйындысы.

Л.Ельмслев норманы тилдин гана табиятына мүнөздүү объективдүү кубулуш дебестен, ал узус жана кеп аркылуу жаралат деген пикирин айткан (Ельмслев 1965).

Норманын тил жана кеп менен карым-катышына байланыштуу дагы бир олуттуу пикир уругвай окумуштуусу Э.Косериуга таандык. Бул изилдөөчү да үч денгээлди ажыратып караган: система–норма–кеп.

Система – тилдик модель, үлгү, типтердин системасы, функционалдык карама-каршылыктардын системасы, тилдин потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүнүн системасы.

Норма – тилдик мүмкүнчүлүктөрдүн реализацияланган системасы, тилдик реалдуу каражаттардын конкреттүү манифестациясы.

Кеп – системага жана нормага негизделген конкреттүү реалдуулук (Косериу 1963).

Э.Косериунун концепциясы боюнча норма тилдин өзүнө, табиятына тиешелүү кубулуш, бирок ал тил менен толук дал келбейт. Бүгүнкү күндө тил илиминде норманын табият-жетесин, маңызын аныктоодогу негизги концепция катары Э.Косериунун концепциясы каралып келе жатат.

Демек, тилдик норма тилдин өзүнө, табият-маңызына тиешелүү кубулуш экен. Ал эми тилдик норма кандайча пайда болуп, калыптанат?

Тилдик норманын пайда болуу, калыптануу процессин аныктап-изилдөө үчүн эки жагдайды эске алуу зарыл: 1) тилди система катары уюштуруучу тилдик каражаттар реализациялануу процессине учураганда, потенциалдык мүмкүнчүлүктөрдүн пайда болушу; 2) тилдик тигил же бул каражаттарды туура, үлгү, модель катары кабылдап-түшүнүү.

Биринчи жагдайда норманын пайда болуусунун объективдүү шарттары же «норма түшүнүгүнүн объективдүү аспектиси» = «объективдүү норма» тууралуу, экинчи жагдайда объективдүү нормаларды туура-туура эместик, үлгүлүүлүк-үлгүлүү эместик көз карашынан баалоо же «норманын нарктоочулук аспектиси» = «аксиологиялык норма» тууралуу сөз кылууга болот.

Тил илиминде норма түшүнүгү көбүн эсе аксиологиялык аспектиде, 2-жагдайга байланыштуу каралып келе жатат. Мында норманы грамматикалык жактан туура деп эсептелип, бүткүл тил системасын же анын бир бөлүгүн камтыган тилдик көрүнүштөрдүн жыйындысы катары кароого болот.

Тилдик тигил же бул фактыларды «нормага ылайык» (аксиологиялык норма) деп түшүнүү жана кабылдоо менен, тилдик каражаттарды тандап алуу, салыштыруу, каршы коюу мүмкүнчүлүктөрүнүн бар экенин көрө алабыз. Себеби «нормага ылайык» факт болгон шартта «нормага ылайык келбеген» фактынын болушу мыйзамченемдүү. Салыштыруу, тандоо шарты болбосо, фактынын «нормага ылайык келерин же келбестигин» кантип айырмалоого болот? Тандап алуу мүмкүнчүлүгүнүн өзү да каражаттарда варианттар, параллелдүүлүк болгондо гана ишке ашат. Тагыраак айтканда, варианттуулук (тилдик) туюндуруунун тигил же бул каражаттарын ан-сезимдүү же интуициялык мүнөздө кабылдап, тандап алып, колдонуудан пайда болот. Синхрондук көз караштан алганда, тил – белгилүү бир учур үчүн жалпы милдеттүү же мүмкүн болгон туюндуруу каражаттарынын жыйындысы ал эми диахрондук көз караштан алганда, тил – муундан муунга өтүп, салттуу мүнөзгө ээ болгон каражаттардын жыйындысы.

Тандап алуу мүмкүнчүлүктөрүн же варианттарды, варианттуулукту пайда кылуучу материалдык субстрат болуп тилдин бирдиктүү бир тектүү системасы (мисалы, кыргыз адабий тили) да, тилдин бир тектүү эмес системасы да (мисалы, диалектилер менен говорлорго айырмаланган кыргыз тили) эсептелиши мүмкүн.

Айрым учурда тигил же бул тилде сүйлөгөн индивид, жамаат белгилүү бир социалдык-тарыхый шарттарда башка бир тилдик системанын каражаттарын же элементтерин колдонуп, бөлөк системадан тилдик норманын идеалын көрүшү ыктымал. Алыс кетпей эле советтик мезгилдеги, өзгөчө, XX кылымдын 50-80-жж. орус тилинин кыргыз тилине тийгизген таасирин көрсөтүүгө болот. Орус тили кайсы бир даражада идеал тил болуп саналган. Же болбосо XVIII-XIX кк. Россияда француз тили өзгөчө роль ойноп, идеал тил, маданияттын, илим-билимдин тили болуп эсептелгени жалпыга маалым. Мындай көрүнүш билингвизм шарты өкүм сүргөндө да орун алат.

Тигил же бул тилдик жалпылык үчүн норма идеалы эне тил системасынын чегинен сырткары болуу фактысы норма проблемасын жалаң гана тилдик (структуралык) проблема катары кароого болбой турганын айгинелейт. Демек, тилдин бирдиктүү бир тектүү системасынын чегинде варианттар жана варианттуулук кандай шартта, кантип пайда болот деген суроо туулбай койбойт.

Варианттуулук мүмкүнчүлүктөрү тилдин өзүнүн табиятына, өзгөчө, анын структурасына тиешелүү болуп саналат. Бул боюнча белгилүү тилчи-окумуштуу Э. Косериу тилде структуранын эки тибин айырмалап кароону сунуш кылган. 1) функционалдык (айырмалоочу) структура же система 2) «нормалдуу» (жалпы, салттуу) структура (Косериу, 1963, 172). «Жалпысынан, функционалдык тил же сүйлөөгө, сүйлөшүүгө мүмкүндүк берүүчү тил функционалдык карама-каршылыктардын жана нормага ылайык келген реализациялардын системасы болуп саналат. Тагыраак айтсак, ал-система жана норма. Система дегенибиз – берилген жамаатка түшүнүктүү болгон кептин ачык жана көмүскө жолдорун көрсөткөн мүмкүнчүлүктөр системасы» (Косериу, 1963, 175).

Белгилүү деңгээлде норма системага караганда тарыраак түшүнүк, себеби ал система тарабынан жол берилген варианттардын баарын эмес, бирин гана белгилүү бир позицияда, белгилүү бир кырдаалда тандап колдонуу менен байланыштуу.

Э. Косериунун жогоруда белгиленген концепциясында система жана норма «система-норма-кеп» үчилтигинин элементтери катары каралат. Мында норманын конкреттүү-индивидуалдуу реализациясы болуп кеп эсептелет, ал норманын өзүн да, индивиддин тилдик өзгөчөлүгүн да кучагына алат.

Э. Косериу тилдик системаларды гипотезалык конструкциялар эмес, тарыхый жактан реалдуу системалар деген көз карашта болгон. Система түрдүү мүмкүнчүлүктөргө, демек, варианттарга ээ экенин анын (системанын) элементтеринин, каражаттарынын реализацияланыш фактыларынан байкоого болот. Эгер эч кандай реализация болбосо, системанын түрдүү мүмкүнчүлүктөрү, элемент-каражаттардын модификациялары тууралуу сөз кылууга болбойт эле.

Окумуштуунун пикиринде, норманын система менен дал келүүсү, башкача айтканда, реализациянын жалгыз гана мүмкүнчүлүгүн сунуш кылуусу тилдин функционалдык жана «нормалдуу» структураларынын өз ара таасир этүүсүнүн жеке көрүнүшү гана болуп эсептелет. Ар дайым эле норма система менен дал келе бербейт.

Бул жерде бир жагдайды көңүлгө алуу зарыл. Сөз тар маанидеги «норма» түшүнүгү, тактап айтканда, кептин тууралыгы жана аны субъективдүү баалоонун критерийлери менен байланышкан норма тууралуу эмес, тилде объективдүү түрдө орун алган норма тууралуу жүрүп жатат.

Адатта, система реализациялоо үчүн бир нече варианттарды сунуштайт. Мындай шартта варианттуулук категориясы келип чыгат. Варианттуулук категориясы функциясы, мааниси жагынан окшош, бирдей, формалык жактан айырмачылыкка ээ болгон элементтердин тилде реалдуу түрдө катар, параллель жашоосун, алардын таралуу, колдонулуу процесстерин чагылдырып берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Варианттуулуктун пайда болуу механизми да түшүнүктүү болуп, системада орун алган ар кыл реализациялардын жана түрдүү изофункционалдык элементтердин арасынан тандап алууга мүмкүнчүлүк бар экенин түшүндүрүп берет. Варианттуулук категориясынын негизинде тилге үзгүлтүксүз кыймылда болгон өзгөчө коомдук кубулуш катары мамиле кылуу, тилдик нормага жалаң гана аксиологиялык өңүттөн мамиле кылуу туура эместиги жөнүндөгү идея жатат.

Варианттуулук – тилдик норманын логикалык негиздеринин бири. Анткени тилдик норма системадагы туруктуу, константалык элементтер менен катар, системанын чегиндеги варианттарга, модификацияларга да таянат. Ошондой эле тилдик норма менен варианттуулуктун ортосунда эки тараптуу көз карандылык орун алган: вари-

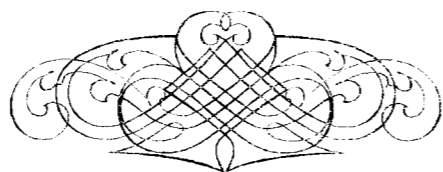
анттуулуктун мүнөзү тилдик норманын спецификасын аныктайт, экинчи жагынан, норма мүмкүн болгон, жол берилген варианттардын саны менен түрлөрүн аныктап, алардын колдонулушун жөнгө салат.

Тилде варианттуулуктун келип чыгышында социалдык жиктелүү, географиялык айырмачылыктар сыяктуу тышкы шарттар да, ички комбинатордук жана дистрибутивдик шарттар да маанилүү роль ойнорун көрсөтө кетүүгө болот. Бирок бул өзүнчө иликтөөнү талап кылган маселе.

Тилдик норма, варианттуулук маселелерине салттуу түрдө түшүндүрмө берүү алардын маңызын ачып берүү үчүн жетишсиздик кылат. Биринчиден, тилдеги объективдүү норма, башкача айтканда, мүмкүн болгон реализациялардын бирин тандап колдонуу аксиологиялык норма менен тыгыз байланыштуу. Экинчиден, варианттуулук шарты өкүм сүргөндө, эмнени эмне менен салыштырып, тандап алуу керектигин так аныктап алуу зарыл. Сөз болуп жаткан маселелер кеп маданияты, кептин тууралыгы, кептин үлгүлүүлүгү түшүнүктөрү менен тыгыз байланышка ээ болуп, алар аркылуу да мүнөздөлөт. Бирок бул проблемалар өзүнчө сөз кылууга арзыйт.

Адабияттар:

1. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Ленинград: Наука, 1978
2. Ельмслев Л. Язык и речь. – Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Наука. 1965
3. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. //Новое в лингвистике. Вып. III. – М., 1963
4. Мусаев С.Ж. Кеп маданиятынын маселелери. – Бишкек, 1993
5. Семенюк Н.Н. Некоторые вопросы изучения вариантности. //Вопросы языкознания. 1965, №1, 48-55
6. Фердинанд де Соссюр Труды по языкознанию. – М., 1977.

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Самар МУСАЕВ

“МАНАС” ЭПОСУНУН АКАДЕМИЯЛЫК БАСЫЛЫШЫ

Манастануу салыштырмалуу жаштыгына карабастан бүгүн өзүнүн түптөлүш, өсүш-өнүгүш, өйдө - ылдыйлуу жолу бар, көзгө көрүнүп, ойго алынарлык ийгиликтерге ээ болгон атайын илимдин бир тармагына айланды.

Бул илимдин өзүнчө бугактанган ички курулуш бөлүмдөрүнүн арасынан мурдаган эле, айрыкча бир кылымга чукул мезгилди ичине камтыган советтик түзүлүш учурунда өзгөчө татаалы, талаш-тартыштары көп чырдуусу, мен-менсинген далай азаматтардын–белгилүү инсандардын башын жуткан опурталдуу чыгарманын тексттерин китеп түрүндө басмадан чыгаруу багытындагы иш-аракеттер болуптур.

Катаал, татаал жашоо-турмуштун кесепетинен бир кездеги жазуу-сызуу өнөрүн карманып-сактап кала албаган, өнүккөн мамлекеттик түзүлүшкө ээ эмес, көчмөн турмушта, уруу түзүлүшүнүн денгээлинде жашаган жазма адабияты жок, дээрлик сабатсыз кыргыздар үчүн областтык статуста болсо да өзүнчөлүккө жетишип, өз ураанын чакыра баштаган ошол өткөн кылымдын жыйырманчы жылдарынын биринчи жарымындагы тарыхый шартта кагаз бетине түшүрүлгөн өзгөчө зор көлөмдөгү көркөм чыгарманын тексттерине ээ болуу орчундуу жетишкендик болчу. Муну туура түшүнгөн өкмөттүк да, алардын үстүнөн карап, жетекчилик кылган партиялык кызматкерлер да алардын өз сөзү менен айтканда адабияты жок, жазма адабиятка чаңкап турган кыргыз элине “Манасты” басмадан чыгарып тартуу кылуу, жайылтуу өзгөчө зарыл да, маанилүү да иш эле. Ошон үчүн 1924-жылдан баштап “Манасты” басмадан чыгаруу жөнүндө өкмөттүк да, партиянын областтык комитетинин да бир нече токтомдору пайда болот. Бирок ал токтомдор денгээли боюнча өзгөчө абройлуу документтер экендигине карабастан чынында реалдуу турмуштук денгээли эсепке алынбаган. Жакшы тилек, жакшы демилге-аракет боюнча кала бере турган, жүзөгө ашырылышы мүмкүн эмес иш-чаралардын бири эле.

Анткени, кайсыл денгээлде бул багытта сөз козголбосун “Манасты” басмадан чыгаруу зарылдыгына баары макул болгону менен кандай ыкта, үлгүдө бастыруу маселеси орчундуу талаш-тартыштарды туудуруптур: айрымдар эпосту манасчыдан кандай жазылса ошол үлгүдө толук, өзгөрүүсүз бастыруу керек десе, экинчи бирөөлөр кыскартып, керексиз жерлерин алып салып, пайдалуу, жакшы жерлерин тандап алып чыгарып, элге таратуу зарыл дегенди жакташыптыр.

Иштин алгачкы кадамдарында эле мындай талаштын пайда болушу мыйзам ченемдүү нерсе эле. Анткени, эпосту, айрыкча “Манас” сыяктуу зор көлөмгө ээ, окуялары татаал, мазмунунда узак убакыттарды камтыган, эл турмушунун он-терсин, көптөгөн окуя, түшүнүк, салттык жосундардын изин сактаган карама - каршылыктуу

чыгарманы эң алды менен кандай ыкта кимге багыштап бастыруу маселесин чечип алуу өтө жооптуу да, зарыл да талапка жатмак.

Кыргыздардын турмуш-тажрыйбасында андай нерсе ага чейин кезикпеген менен башка өсүп-өнүккөн элдерде мурдатадан эле иштелип чыгып, фольклордук, ошонун ичинде “Манас” сыяктуу эпостук чыгармаларды бастырып элге таратуу багытында кенири пайдаланылган бир катар ыктар илим практикасында маалым эле: көлөмдүү чыгарманы кыскартып, элдин кенири максаты окууга, пайдаланууга ылайыктап бастыруу, балдар окуу үчүн чыгаруу, илим максаттары үчүн кенири жарыялоо, кара сөз түрүндө баяндап берүү ж.б.

Мунун сыры жалаң эле Москванын көзөмөлүнөн коркууда деле эмес. Иштин ийгилигине бут тосуу жактан “ак жүрөктүк” кылып, республикадагы ар бир кыймылды борборго тымызын жеткирип турган, кошоматка кой союп, бөрк ал десе баш кесип, көбүртүп - жабыртып ушак айтып сөз ташуучулар менен ичи тарлык кылуу, көрө албастык ж.б. кыргыздарда өзи өчө өнүккөн сапатка ээлер да орчунду роль ойношту. Ошондойлордун кесепетинен “Манастын” I-китеби убагынан он беш жыл кечигип чыкты. Түтүнмө - түтүн кыдыртып Москвадагы ар бир чоңго арыз жазуу, аны текшерүү, комиссиялар түзүү, талкуу ж.б. менен убараланып олтуруп, 1965-ж. басууга кол коюлган китеп, 1978-ж. жарыяланды. “Манастын” мыкты варианттарынын ийгиликтүү жарык көрүшү менен чыгарманы жарыялоого байланышкан чырлар аягына чыкты дешке деле болбойт. Андан кийин деле Алыкемдин таарынычы, айрым көрө албастардын ичи тарып түрлүү жерлерде 64 арыз жазуулары болду.

Ошол кездерде эле дүйнөлүк илимге белгилүү ыктардын кайсынысы тандалып алынбасын баары бир “Манастын” колдо турган тексттерин ал ыкта бастыра коюуга мүмкүн эмес болчу. Анткени, зор көлөмдүү “Манасты” бүт, толук түрдө басмалан чыгаруу кандай татаал иш болсо аны кыскартып, керектүү жерлерин тандап алуу да ал тарыхый шартта эч кимдин колунан келмек эмес – кенири билчү, атайын адистер талап кылынуучу андай жүктү көтөрүп кетүүчү, ийгиликтүү жүзөгө ашыра ала турган адамдар жок эле. Ошон үчүн узак убакыттар бою “Манасты” бастырып чыгаруу жөнүндөгү өкмөттүк, партиялык улам кабыл алган көптөгөн чечимдер кагаз жүзүндө калып, жүзөгө ашырылган эмес. Анын үстүнө отузунчу жылдардын ортосунан тартып күчүнө кирип, улам барган сайын катуулап жүрүп олтурган тоталитардык режимдин бардык иш-аракеттери, айрыкча адабият-маданият тармактарын коммунисттик идеологияга толук баш ийдирип, анын талаптарына ылайыктоо аракеттери да какаганга муштаган кылып “Манасты” басмадан чыгаруу ишинин алга жылышына терс таасирин тийгизген.

Натыйжада, эпостогу айрым эпизоддордон кыскартылып, үзүндү түрүндө согуш жылдарында жарык көргөн бир катар чакан китепчелерди эсенке албаганда “Манастын” окуялары ирети менен берилип, сюжет бүт камтылган китептер түрүндө жарык көрүү иши өткөн кылымдын жетимишинчи жылдарынын аягына чейин болгон жок. Ырас, алтымышынчы жылдардын баш чендеринде бириктирип, кыскартылган вариант-деген аталыштагы төрт китеп жарыяланды. Бирок, “Манасты” бастыруу багытындагы чырлардын жеткен чеги болгон 1952-жылкы жалпы союздук илимий конференциянын чечимине ылайык даярдалып, жарык көргөн бул төрт китеп мурдатан келе жаткан чырларды басмак түгүл дагы ого бетер ырбатып, калк арасында нааразычылык жаратып эпосту бастыруу, изилдөө иштеринде чаташууларды жаратты. Анткени, тексттерге кийлигишүүгө жол берилип, ондолуп даярдалган бул

бастырылуу чыгарманы элдик эмес деген жалаадан куткаруу максатын көздөгөн аракет болуп, түпкү негизи илимдик принциптерге каршы турган эле.

1965-жылдан башталып колго алынган “Манастын” мыкты варианттарынын кыргызча тексттерин басмадан чыгаруу, орус тилине которуу аракеттери атайын адистердин активдүү катышуусу менен ийгиликтүү жүзөгө ашырылып, натыйжада Сагымбай манасчынын вариантынан төрт китеп, Саякбайдан беш китеп басмадан чыкты, орус тилине которулган төрт китеп жарык көрдү. (“моюнда жүргөн карыздан кутулуп коюу максатында” эпостун кыргызча, орус тилиндеги китептеринин жарык көрүшүндө ошол кездеги Кыргызстан Коммунисттик Партиясынын Борбордук Комитетинин, айрыкча анын биринчи секретары Турдакун Усубалиевич Усубалиевдин жардамы, көмөгү көп болгонун ыгы келгенде эскерте кетүү жөндүү деп эсептейбиз).

“Манас” эпосунун тексттерин басмадан чыгаруунун кезектеги зарыл милдети чыгарманын толук көлөмдөгү окуяларын ирети менен бүт жарыялоо эле. Анткени 70-80-жылдар ичинде жарык көргөн материалдар манасчылардан жазылып алынган тексттердин аз гана бөлүгү болчу. Мисалы: Сагымбайдын варианты боюнча басмадан чыккан төрт китеп манасчы өзү айтып берип кагаз бетине түшүрткөн көлөмдүн төрттөн бир гана бөлүгүн түзгөн. Саякбай боюнча жарыяланган тексттер деле андан жазылган көлөмдүн эки-үч бөлүктүн бирине чамалаш көлөм эле. Советтик түзүлүш учурунда кайсы вариант болбосун толук жарыялоого жол берилмек эмес. Ошон үчүн эпостун айтуучудан жазылган үлгүсүн толук түрдө басмадан чыгаруу ишине даярдык көрүү кыргыздар өзүнчө мамлекеттикке ээ болгондон кийин гана колго алынды.

Эпостун тексттерин басмага даярдоо ишине киришүүдөн мурда басылыштын мүнөзүн, ордун, деңгээлин тактап алуу зарыл болчу. Чет элдик окумуштуулар арасында айтылуучу “Манастын” түп нускадагы үлгүлөрүн сектордо иштеген 3-4 адам эле билет. Алар тексттерди бүт жарыялабай, өзүлөрү гана иштеш үчүн атайын кармап, жашырып олтурушат делүүчү дооматтан кутулуу, чынында эле кыргыз эпосу менен кенен тааныш изилдөөчүлөрдүн чөйрөсүн кеңейтүү, анын үстүнө мындай көп күч, каражат, эмгек талап кылынуучу иш-аракеттер күндө эле колго алына бербесин эске ала чыгарманын тексттерин толук да, кенен комментарийлары менен, изилдөө иштерине ким-ким болбосун кенен пайдалана алгыдай үлгүдө академиялык басылыш түрүндө жарыялоо зарыл деген бүтүмгө келип, даярдык көрүлө баштады.

Бул үчүн эң алды менен академия, академиялык – деген терминдердин түпкү, кийинки маанилерин тактап, “Манасты” академиялык басылышта даярдап, бастырып чыгуу мүмкүнбү, колубуздан келеби, алыбыз жетиби? – деген сыяктуу жөнөкөй суроолорго жооп алуу абзел болчу.

Чынында эле академия, академиялык – деген эмне? Академия – түпкү тегинде байыркы гректердин мифтик баатырынын аталышы – ысмы. Биздин заманга чейинки 4-кылымда белгилүү ойчул Платон Афинага жакын жайгашкан Академа – деп аталган жайда өз шакирттерине лекция окуган экен. Ошондон улам, “академия” аталып кетиптир. Ошондон тартып илимий коомдорго, уюмдарга “академия” – деген наам ыйгаруу салтка айлана баштайт. 1660-жылы Лондондо, 1666-жылы Парижде, 1700-жылы Берлинде ж.б. уюшулган илимдердин түрдүү тармактарынын бирикмелери академия делип аталган. Терминдердин бүгүнкү кенири колдонулган мааниси көп жактуу, маанилүү, орчундуу, толук дегенге жакын туюнтманы берет. Ошол эле маанинин бул же тигил чыгарманын тексттерин басмадан чыгарып жарыялоо учурундагы ат-

карган жүгү - тексттери толук, такталган, кеңири мүнөзгө ээ түшүндүрмөлөр менен жабдылган, маанилүү дегенге жакын туюнтманы камтыйт.

“Манастын” басмадан чыккан тексттери мурда деле “академиялык” – делген наам менен аталган учурлар болгон. Мисалы: эпостун орус тилинде жарыяланган китептерин ал басылыштын ээси болгон “СССР элдеринин эпостору” сериясынын башкы редакциясы “академиялык басылыш” деп аташкан. Чыгарманын тексттери толук камтылган жок, антип аташка болбойт го деген биздин каршылыгыбыздагы илимий комментарийлар берилип жаткандыктан жана мааниси боюнча ушундай аталышка ээ болууга укуктуу – делген жооп берилген.

Басмага даярдалуучу тексттерге кайсыл материалдар негиз-таяныч болуу керек жана аларды кандай ыкта иштөө зарыл? - деген суроого бир катар сунуштар болгон. Талкуунун айрым катышуучулары эпостун бүгүн колдо болгон тексттерин бүт бойдон дароо бастыруу туура дешсе, айрымдар эпостун айрым варианттарындагы окуяларда өз-өзүнчө бөлүп алып, ошол эпизоддорду биринин артынан бирин берип, топ-топ кылып бастырууну сунуш кылышты.

Сунуштун биринчиси бүгүнкү шартта реалдуу эмес эле. Ырас эпостун илимге белгилүү ар бир варианты жарык көрүүгө акылуу жана акырында биз ошого жетишишибиз керек. Бирок, ал ишти баштоо, баштаганда да баары дароо эмес, бирөөнөн баштап, анан бара-бара ирети менен бастырып, түпкү максатта бардык болгон материалдар китеп түрүндө элге жетүүгө тийиш. Ал эми эпостун ар бир окуя – эпизодун топ-тобу менен жарыялоону жактагандар биринчиден түпкү тегинде бардык колдогу тексттерди дароо жарыялоо сунушунун эле кайталанган үлгүсү. экинчиден мындай ык менен жүзөгө ашырылган аракеттин натыйжасында эпостун бир бүтүндүк нугу жоголуп, чыгарманын сюжетин ирети менен бир бүтүндүк катары кабыл алуу өтө татаал болуп калмак.

Ошон үчүн көпчүлүк өзүнчө ишти бүгүнкү колдо болгон тексттердин ичиндеги эн мыктысы, баалуусу, маалыматтарга бай, көркөмдүгү жогору болгон эки варианты – Сагымбай менен Саякбайдын варианттарын толук академиялык басылыш ыгында жарыялоодон баштоону кубаттап, С. Мусаев түзгөн атайын принцип-инструкциянын негизинде иш башталган.

“Манас” эпосунун узак жылдарга созулган өйдө-ылдыйлуу, көп жактуу бай тажрыйбасынын жыйынтыктары эске алына, манастануу илиминин жетишилген ийгиликтерине таянылып түзүлгөн ал принциптерде тексттерди басмага даярдоочу илимий кызматкерлерге негизги жолдомолор берилип, бул же тигил өзгөчө учурларга карата кеңештер айтылган.

Жалпы эле академиялык басылыш түшүнүгүнүн өзү так чек менен белгиленбеген, шарттуу болгон сыяктуу эле аны жүзөгө ашыруу үчүн иштелип чыккан эреже, принциптердин көптөгөн жобо-пункттары да негизинен болжолдуу, иштөө процессинде багыт, нук, башкы максаттын чегинен элес-сөлөкөтү милдетин аткаруучу нерсе. Ошон үчүн принциптердеги саналган ар бир пункт өзгөрүшү, такталышы, толукталышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мисалы: принциптердеги башкы талап эсептелген “Текст айтуучунун оозунан кандай жазылып алынган болсо, ошол үлгүдө толук жарыяланат” делген эреженин өзүндө эле эки ача түшүнүлө турган ой берилген. Варианттын тексттери ирети менен, баштан-аяк толук жарыяланаарында күмөн жок. Бирок, жазып алууда катчыдан ката кетирилсе эмне кылуу керек? Андай учурлар бар, ал турмак бир кыйла көп. Алсак бир эле сөздү катчы эки башка, ал турмак көп түрдө

башка-башка түрдө жазганда кантүү керек. Мындай учурлардын бардыгы “принциптердин” башка пункттарында чечмеленди, ал эми айрым көрүнүштөр иш процессинде атайын талкууга алынып, өзүнө ылайык чечилүүгө ээ болду.

Басмага даярдалып, китеп түрүндө жарык көргөн тексттердин мүнөздүү белгилери кыскача бул түрдө: ар бир китепте кандай үлгүдө кагаз бетине түшүрүлсө ошол ирети менен берилген тексттер орун алган. Тексттерди түшүрүү, кабыл алууну жеңилдетүү жана айтуучу, катчы тарабынан байкоосуз кетирилген мүчүлүштүктөрдү тактоо, калыбына келтирип, адаттагы айтылыш үлгүсүнө жакындатуу максатын көздөгөн комментарийлер менен түшүндүрмөлөрдүн эки чоң тобу бир топ көлөмдүү ээлейт. Алардын барынын өз ордунда – тексттер арасында тиешелүү бетте жайгаштырылган ички комментарийлар делген жалпы аталыштагы материалдар, экинчиси эскирген, башка тилдерден кирген, түшүнүксүз сөздөрдүн тизмеси жана чечмеленген маанилери. Алар алфавиттик ык менен жайгаштырылып, тексттерден башка, тиркеме түрүндө берилген.

Бул эки чоң топтон башка да бир кыйла орунду катчылар тарабынан туура эмес үлгүдө чийилген айрым сөздөрдүн үлгүлөрүнүн тизмеси түзөт. Мунун жөнү мындай: “Манастын” тексттери кыргыздардын орфографиясы турмак, өз тилине ылайыкташкан алфавити да жок кездерде кагаз бетине түшүрүлгөн. Натыйжада тексттерди жазуу ишине катышкан ар бир катчы ар бир сөздү өз билишине жараша чийип, кээде бир эле сөз түрдүүчө фиксациялануу, көптөгөн кыргыз сөздөрү бурмаланган үлгүдө берилиши өтө көп учурайт. Тактык болуш үчүн жана тексттерди басмага даярдаган ар бир адам бул же тигил жазылышты өз алдынча, балким туура эмес мааниде берип коюусуна бөгөт коюу максатында ошол туура эмес чийилген ар бир сөз тизмеге алынып, эмне маанини туюнтаары менен кошо өзүнчө тиркеме түрүндө жайгаштырылды.

Ар түрдүүлүгү, көтөргөн жүгү, мааниси боюнча ички комментарийлардын тобу өзгөчө орунда. Анткени, тексттердеги орун алган так эместиктердин дээрлик бардыгы ушул бөлүмдө чечмеленген. Мүнөзү боюнча алар ар түркүн. Мисалы: тексттерди жазуу учурунда катчы үлгүрбөй, же укпай калып, же чала угуп кыргызча эле сөздү, көбүнчө чет элдик сөздөрдү ката жазып алышы, кээде жазбай кетиши да мүмкүн. Ал турмак бир эле сөздү билип туруп эле эки башка жазуу учурлары арбын (кудай – хдай, найгамбар-пгимбар ж.б.) Кээде айтуучунун өзү жаңылып, бир сапты кайталап айтуу, башка сөз айтып алуу ж.б. учурлар да кездешет. Булардын баары туура үлгүсү да, жаңылыш жерлер да ар бири ички комментарийда көрсөтүлүп, такталат.

Ушул сыяктуу учурларды жана башка да иш-аракеттерди эске алганда мааниси, баркы, керектүүлүгү боюнча түп нускага караганда мындай даярдыктан өткөн басылыштын баа наркы түп нускадан алда канча жогорку деңгээлде болоору күмөнсүз. Анткени түп нуска манасчы менен катчынын экөө гана катышкан туунду болсо, академиялык басылышта ал экөөнөн башка да үчүнчү адам, болгондо да ары калыс, ары дасыккан адис адам катышып, түп нускада айтуучу, катчы кетирген көптөгөн мүчүлүштүктөрдүн ордун толтурат, тактайт, манасчынын айткан тексттерин өз, чыныгы, таза нускасына жакындатууга көмөк көрсөтөт.

Кыргыздардын улуу мурасы болгон “Манастын” кенири белгилүү, баалуу үлгүлөрүн элге жеткирүүдө, толук тексти менен кеңири массаны тааныштырууда бул басылыштын баасы кунсуз. Бирок, ошондой иштин кыргыз элинин да, жалпы эле дүйнө элдериндеги эпостун көптөгөн күйөрмандарынын да кадырлуу мүлкүнө-байлыгына айлануусуна шарт болбой басмадан толук чыгып, элге тарабай жатканы өкүнүчтүү.

Осмонакун ИБРАИМОВ

В ПОИСКАХ РОТ-ФРОНТСКОЙ БОГОМАТЕРИ Интеллектуальное приключение с Чингизом Айтматовым

Вначале была история. История киргизской девушки, принявшей христианство. Потом приключилась вторая. Вначале я и не предполагал, во что все это выльется. Меня, тогдашнего госдеятеля, волновали во всем этом, понятно, в первую голову политическая сторона, поиск решения проблемы, имеющей тенденцию нарастать. Но оказалось, что тот необычный инцидент, о котором я рассказал Чингизу Айтматову как писателю и мыслителю, далеко не прост. Чем дальше распутовывалась история, тем глубже оказался ее гуманитарный, философский, даже глобальный аспект. Но меня больше всего поражала не сама история, а Айтматов, предложивший совместно приглядеться к проблеме. Что называется, с выездом на место. И я поневоле стал свидетелем его живой творческой мысли, его мощного художественного интеллекта. Так приключилась история, рассказать о которой я считаю своим долгом перед памятью столь великого человека и выдающегося гуманиста. Да и момент весьма подходящий—в этот день Чингизу Торекуловичу исполнилось бы ровно 80 лет. Итак, начну по порядку...

Киргизский мальчик с библейским именем

Дело было в 1999 году летом. Вернулись с работы, я еще с порога заметил, что в доме какие-то гости. Оказалось, что пришли мои дальние родственники увидеться со мной, узнав, что мы вернулись из Индии по завершении моей дипломатической миссии в качестве посла. Поздоровались, немного пообщались. И тут я замечаю, что по комнатам бегают, изредка заглядывая на мамашу из-за дверей, весьма забавный мальчик лет примерно пяти, которого все звали подоити, а он не слушается. Потом все-таки его ловит мамаша и я пытаюсь с ним поговорить. «Как тебя зовут?» Он что-то мне говорит, но я не могу разобрать, как же его имя. «Абил?» «Абдиль?» И тут его мама меня поправляет, что зовут ее сына Авель. «Авель? Это же... не кыргызское слово». Переглядываются все. «По-моему, это библейское имя? Так?» «Да, так», говорит родственница, слегка смущенная. «А почему?» «Да, я захотела так его назвать...» Я начинаю постепенно догадываться, в чем все-таки дело. «Неужели ты стала христианкой?», спрашиваю, так как и раньше приходилось сталкиваться с такими фактами в процессе моей работы. «А что в этом плохого?», ничтоже смущаясь отвечает наша гостья. «Бог один, а Иса—наш пайгамбар...» Пайгамбар по-кыргызски означает пророк.

Честно скажу, мною овладело очень сложное чувство—были и возмущение, и стыд, и какая-то тревога. И удивление тоже. Но спорили недолго. Я сразу понял, что это бесполезно. Кое-кто из сидящих начал выяснять, что за религия такая, которую она приняла. Но секту эту мало кто знал, в чем ее сущность, в чем ее различие от других христианских верований. «Да успокойтесь же, она такая же, как и ислам»,

говорит племянница. Словом, я попросил сидящих не разворачивать в доме эту сложную дискуссию. Но мне запала в память другая история, о которой она рассказала. «Вот такие, как вы, и доводят до отчаяния и иногда даже люди исчезают...» «То есть как?». «Очень просто, недавно моя подружка из села Рот-Фронт пропала, потому что родители то ли хотели ее убить, то ли хотели отречься от нее и ее нету, говорят». «А может она куда-нибудь убежала?», спрашиваю. «Как бы так». «Да это ты ее, надо полагать, завербо... ну, втянула в свой круг?» с нескрываемым упреком замечает кто-то из сидящих. Тут наша родственница, видно, не выдержала и, чуть плача, бросила нам свой упрек: «Если бы вы знали, какая она была хорошая! Да ангел просто...» И вышла из комнаты со слезами на глазах. Так началась эта история, о значимости которой я тогда мог только догадываться.

Чуть позднее выяснилось, в чем все-таки дело и что за эта девушка. Да и Рот-Фронт я знал достаточно хорошо, поскольку родители моей супруги жили в соседнем селе и мы часто сюда приезжали. А некоторых этнических немцев, издавна живущих там, и лично знал.

Она, судя по разговорам, была действительно прекрасно воспитанной девушкой, умницей, но достаточно гордой. Приехала в Бишкек поступить в университет, но не поступила. Посчитала, что это для нее позор. К тому же поступили именно те, кто не так хорошо учились в школе, хотя никто не сомневался, что она поступит—была ведь отличницей. Девушка долго не приехала обратно в село, сообщив родителям через знакомых, что поступила. Жила у какой-то подружки, а что за это была подружка—об этом молчит история.

...И тут в городе с ней произошло что-то очень серьезное, очень личное, но что именно, никто не знает. Она резко изменилась. И об этом начали догадываться ее подружки, а потом и родители, особенно мать. Она была бледна, но глаза уже горели каким-то особым огоньком. То, что она втянулась в какую-то секту, узнали именно тогда. Судя по всему, эта новость воспринималась родителями как гром среди бела дня, как огромная семейная катастрофа. И тут родители, недолго подумав, решили ее вернуть домой любой ценой и срочно выдать замуж. Если даже насильно. Благо, в этом селе ее хорошо знали и восхищались ею. Хотели выдать замуж, чтобы спасти дочь. И она убежала неизвестно куда...

Об этом и я рассказал Чингизу Торекуловичу, когда он приехал из Европы, желая знать его мнение о проблеме. Проблема перехода отдельных киргизов в христианские и иные секты. Он всерьез призадумался. По лицу было видно, что он тоже задается вопросом: «Как быть?» А готовых рецептов решения проблемы не было ни у кого и сейчас их нет. И вряд ли будут. «И нашлась эта девушка потом или не нашлись?», спрашивает писатель. Я ответил, что не знаю, наверное, нашли.

Прошло время. И, кажется, зимой того же года я читаю в газете «Дело№» статью о не менее драматической истории, которую я тут же вырезал и отправил по почте Чингизу Торекуловичу. В ней речь шла о том, как одного молодого, также принявшего христианство, киргиза из Кеминского района три дня не могли хоронить после его смерти родственники. Газета цитировала слова некоего пастора по имени Кадырбек, который поведал с возмущением об отношении местных жителей к таким «иноверцам», отказавших дать даже место на сельском кладбище, где лежат все близкие покойного. Не дали место и в соседнем селе. Разумеется, и местный имам не пришел на похороны, категорически отказавшись совершить обычную в таких случаях жана-

зу (заупокійную мусульманскую молитву). Пришлось, как писала газета, вмешаться местной власти и, в конце концов, человека похоронили поодаль от сельского кладбища как бог знает кого. Горе близких, особенно родителей, было неопишимо. Такой же инцидент имел место и в одном из районов Иссыккульской области.

Где-то в июне приехал Чингиз Торекулович из Бельгии и в одной нашей беседе я вновь затронул тему религиозной конвертации, как говорят в таких случаях. Мы вспомнили Ливан, где те же этнические арабы не могут уже многие годы найти общий язык из-за религиозных различий. Политологи эту ситуацию называют ливанизацией. Вспомнили и Иерусалим, которого не могут поделить арабы и израильтяне и воюют уже более пятидесяти лет. Вспомнили арабо-палестинскую трагедию, решение которой тянется вот уже целые десятилетия. Там очевиден самый настоящий конфликт религий, культур, в определенном смысле и цивилизаций. А нарастание числа киргизов, переходивших в сектантское, ортодоксальное христианство, крайне осложнило бы наше без того нелегкое бытие. «Боже, только этого нам не хватало», восклицаю я, представив себе, что это такое. Соглашается и Чингиз Торекулович.

«Напишите об этом, Чингиз Торекулович», говорю ему, зная, что это его тема, его писательская стихия. Да и сам вижу, что проблема близко задела его ум и сердце. Он глубоко задумался. «Интересно, что же все-таки получилось с той девушкой, которая сбежала из дома, помнишь?», говорит он. Тут я понял, что писателя все-таки заинтересовала человеческая сторона, психологические моменты драмы. «А, может, я позволю моим знакомым, чтобы узнать, где она или что случилось с ней после?» говорю я, заинтригованный вниманием писателя. Чингиз Торекулович в ответ ничего не сказал и мы расстались на этом.

Но я мысленно часто стал возвращаться к этому разговору, прекрасно сознавая, какой непростой конфликтный потенциал таит в себе эта тенденция и может стать еще одним испытанием для моего народа. Что же делать? Запрещать на уровне конституции все остальные религии, кроме ислама и православия, как некоторые эксперты предлагали? Это было невозможно хотя бы потому, что противоречило одному из фундаментальных положений Всеобщей декларации прав человека, международному праву и нашей собственной конституции, провозгласившей свободу вероисповедания в Кыргызстане. Да и запретительные меры плодят, как показывает жизнь, еще большее нарастание конфликтного потенциала, интереса к «запретному плоду». К тому же религиозное чувство—одно из самых крепких и затаенных и его нельзя и невозможно выветрить из сознания человека одними только увещаниями или давлением. Одно для меня было ясно—эту тему может затронуть, описать и обозначить ее глубину и всю сложность только Айтматов. И мне казалось, что он об этом напишет.

После зимнего разговора с ним я даже начал себе представлять, как он об этом напишет и в каком глобальном ракурсе и в каком духовно-нравственном контексте он тему затронет. «Вот тебе «Новая Элоиза» или киргизская Ромео и Джульетта или Анна Франк», начал я про себя с удовольствием фантазировать. А может, появится некое продолжение «И дольше века длится день» или «Плахи», где также поднята религиозная, богоискательская проблематика? И опять поражаюсь предвидению и пророчеству Айтматова, который в своем первом романе описывал почти одинаковую ситуацию, когда человека не могут предать земле по той же причине некоей запретности, но уже не в Буранном полустанке, придуманном писателем, а в реальном

нашем Кемине. Похоронная процессия тянется, люди с грустью думают о бренности жизни и сиюминутности бытия, а из-за придуманных теми же людьми причин невозможным окажется похоронить человека... Ведь Едигей Буранный не мог похоронить Казангапа из-за запретности зоны, где находился советский космодром, а тут предстала иная, но не менее головоломная причина...

В общем, я бы забыл эту тему, если бы сам Чингиз Торекулович не проявил новый интерес к той же проблеме следующим летом, предложив мне съездить на место, прямо в село Рот-Фронт, что в переводе с немецкого означает Красный Фронт.

Иссыккатынский Новый Иерусалим

Это было лето 2003 года. Я решил нашу поездку сочетать с неким пикником на природе и попросил присоединиться молодого бизнесмена (ныне депутата нашего парламента) Осмонбека Артыкбаева, который также очень любил и боготворил Чингиза Торекуловича. На его джипе мы и отправились в Иссыккатынский район, где находится село Рот-Фронт.

...Наш философский диспут начался, как только мы отправились в путь. Я ему говорю: «Чингиз Торекулович, вы знаете, какое мое самое любимое произведение из тех, что вы написали?» «Какое?» «Я выше всего ставлю ваш небольшой рассказ «Плач перелетных птиц» о древних кыргызах, когда ушедшие на военный поход джигиты не возвращаются, никаких вестей от них нет, дети и жены плачут, уповают только на бога, и томительное ожидание приговора Судьбы вызывает у древних любителей высокой мысли поразительные философские парадигмы о смысле жизни и человеческого бытия...» Мой собеседник держит долгую паузу и говорит задумчиво: «Да-а, что поделаешь, таковы мы, люди, такова жизнь...» Я не унимаюсь, пользуясь правом заинтересованного читателя: «Может быть, все-таки завершите, допишете его? Или, например, «Бахиану» или «Богоматерь в снегах?»

И тут я впервые чувствую, что в этом он почему-то наименее уверен... «Ну, тогда напишите хотя бы рассказ про эту девушку из Рот-Фронта. Какая актуальная тема, какая фактура тут!..» А он оборачивается на мою сторону и говорит: «Осоке, ыракмат, албетте, жакшы тилегине, но позволит ли здоровье, вот вопрос... Если вот позволит небеса...» и показывает на край неба, видное из окон машины. И опять задумывается. А мне как-то неловко говорить, что у вас вполне нормальное здоровье, тем более это было годом ранее его первого инфаркта.

Дальше разговор зашел о современной литературе. Мы начали говорить о современных тенденциях, поговорили о прозе Пауло Коэльо, о котором он отозвался весьма неодобрительно. Я говорю: «А мне понравился его мистицизм, некий осознанный уход от тропы реализма. Знаете, мне порой кажется, что люди немного устали от реализма, от этих уличных сленгов, голливудского мата, хочется каких-то волшебных превращений, даже некоторого ухода от действительности. От всех нарастающих проблем жизни люди хотят отгородиться хотя бы на страницах книг», провоцирую я новый диспут. И в подтверждение говорю о финале «Белого парохода», где мальчик уходит от всего реального, материального, уплывая рыбой. Чингиз Торекулович лишь качает головой, то ли подтверждая, то ли покачиваясь в ритме собственных мыслей.

Тем временем мы уже подъезжаем в село и наш Осмонбек, сидящий за рулем, говорит, что вот начало искомого нами Рот-Фронта. Удивились, что так быстро время прошло и уже приехали. Подъезжаем к Дому молитвы, месту сбора сельских последователей баптизма. Обращаем внимание на цветущий, ухоженный сад вокруг церкви, внушительный, вполне свежий вид здания. Писатель не захотел зайти и осмотреть церковь. Да и у меня тоже не было особого желания и решили поехать дальше. А потом не знали, как к этому отнесутся сектанты, среди которых было и много киргизов. Следующим местом остановки должна была быть мечеть, как нам сказали, годом раньше построенная за деньги каких-то арабских фондов. Нашли. Она оказалась на другом конце села. Никого не было возле мечети, которая была совсем небольшой, покрашенной белой известью, весьма симпатичная на вид. Видя, что Чингиз Торекулович хочет с кем-нибудь поговорить, о чем-то поспрашивать, мы решили найти имама села. Наконец нашли. Дом местного имама оказался на небольшом переулке и, подъезжая прямо к воротам, Осмонбек коротко посигначил.

Имам, который был полуголый

Пришлось еще раз посигналить и проявить упорство, тем более, прохожий киргиз подтвердил, что молдоке только что был дома. И он, наконец, вышел.

...Он был в майке. На вид имаму было лет тридцать пять или сорок. На щеке было некое подобие бороды и, увидев нас, имам никакого энгузизма или активного к нашим персонам интереса почему-то не проявил. На вопросы отвечал односложно и коротко. Расспрашивал в основном Чингиз Торекулович. Вскоре я почувствовал, что я начинаю отчего-то злиться на этого господина, именующего себя почему-то имамом. Скорее всего, я был покороблен тем, что молдо не сказал главного — он просто обязан был, следуя традициям вашего народа, попросить нас зайти в дом и пригласить на чай, хотя никто из нас не захотел бы сделать это. Я видел, что он узнал и меня, и Айтматова, но отвечал на расспросы Чингиза Торекуловича, сделав металлическое лицо. И мне пришлось, прервав разговор почти грубо, сказать ему: «Молдоке, зайти, пожалуйста, в дом и оденься нормально! И потом выйди». Сидящий за рулем наш спутник покачал головой, поняв мой справедливый гнев. «Да-а...», растянулся Чингиз Торекулович. «А может, поедем дальше? Тут же недалеко знаменитое Кегетинское ущелье-заповедник?», говорю я.

Как только мы начали разворачиваться, вышел молдо, уже одетый и более опрятный, но я не захотел даже на него смотреть. Вроде он что-то говорил — и сугубо на словах — про чай, а Чингиз Торекулович поблагодарил. Этот человек на моих глазах уронил честь не только молдо или имама, он не был самым обычным киргизом. Уверен абсолютно, что другой бы плашмя лег под колесами машины, чтобы так просто не отпустить нас и завести домой великого писателя, стоявшего у порога его дома, как чудо с неба, и напоить чаем. Хотя бы потом похвастаться перед сельчанами. Таковы непреложные законы национального этикета и киргизского гостеприимства. Он этого не сделал. Нетрудно было понять, что мечеть почти пустовала, да и кто бы мог последовать за таким вот имамом? Я был элементарно зол и весьма недоволен. А Чингиз Торекулович опять ушел в свои думы и мысли.

Фудзияма в Кегетах

Понятно, про той девушке, принявшей христианство и ушедшей из дома, мы даже не заикнулись с этим имамом. Я благодарен был писателю, что он не стал об этом говорить — теперь уже мне почему-то так не хотелось какого-то банального завершения истории, боялся какого-то разочарования или неудачного поворота сюжета.

Вскоре мы въехали в ущелье и остановились на небольшой пригорке возле дороги. Решили немного походить пешком и разминуться. Вид Кегеты был замечателен и долго любовались столь живописным местом. И тут я заметил, что действительно Чингиз Торекулович не может выйти из собственных мыслей и продолжает думать о чем-то своем. «А что за эта сопка, вот эта гора?», спрашивает писатель. Он указывал на красивую возвышенность недалеко от села. Я пояснил, что эта сопка называется Кароол дөбө и местные люди поднимаются на него, чтобы найти пропащую скотину или просто отдохнуть, осмотреть окрестную панораму. Она достаточно высокая, иногда на ней снег лежит. И сразу мне подумалось, что Айтматов спросил об этом не зря.

«Мне кажется, что она была единственной дочерью в семье». Сказав это, писатель опять промолчал. «Думаю, что она вышла из дома и решила подняться на эту гору в ночь, когда ее хотели забрать жених и его родители. В ту ночь был сильный ветер, потом дождь со снегом...» Я посмотрел на высокую сопку и ее крутые каменистые склоны, на следы давнишнего оползня, уже обросшего кустарниками и разной растительностью. Продолжаю молчать и слушать писателя, затаив дыхание. «А как она умудрится это сделать, если дома сваты и ждет жених?» Я это спрашиваю, чтобы живо все представить, как это может произойти в жизни. «Ну, придут с женихом, а может, они возьмут с собой кого-нибудь из ее подружек. Но те останутся внизу, чтобы не отказать в ее желании и ее не обидеть. Думают, что если у нее была такая добрая примета перед каждым значимым событием или поездкой подняться на свою любимую гору, то почему бы и нет?». Чувствую, что он уже многое домысливает и во мне вновь пробуждается заинтересованный и крайне любопытный читатель и мне не терпится знать, как дальше продолжится теперь уже воображаемая писателем драматическая история, каким будет ее финал. «Но она вернется назад или?..», осторожно спрашиваю я. А Чингиз Торекулович, продолжает говорить: «...Но к утру все успокоилось, и все надеются, чуть свет и ее найдут. И видят, что, хотя утро еще не наступило, а верх сопки покажется им таким белым-белым... Он излучать будет какой-то особый свет... трепетный и неяркий». Мне, киргизу, страшно даже представить, что же произойдет дома, где сватья да родня, и никто ни о чем плохом и позорном не подозревает, если она вдруг не вернется или что-то с ней случится. Что будет с матерью, которую итак во всем обвинял, как у нас водится, разгневанный городским поведением единственной дочери отец? Убьет, задушит? А что будет со сватами? А жених, опозоренный навсегда? Вот тебе и киргизская трагедия про современной Джульетта...

Ответа на мой вполне наивный вопрос, вернется она или нет, не последовало. А потом именно в этот момент и нас приглашают к экспромтному достархану на капоте машины и мы подходим. Чингиз Торекулович только пригубил красного французского вина и почти ничего не ел. Решили поесть попозже и на другом месте. Осмонбек сделал несколько любительских фотографий на фоне красивого ущелья и мы двинулись дальше.

Я предложил возвращаться в город не по трассе, а по дороге через Иссыккатынский курорт, по склону гор, через село Горная Маевка, Норус и т.д. Решили остановиться на какой-то возвышенности и там сесть за обед.

«Негасимый след молнии» или «Богоматерь в снегах»?

На обратной дороге Чингиз Торекулович почему-то повеселел и нам рассказал довольно смешную историю о том, как однажды его в село Кегеты пригласил в гости покойный писатель Насирдин Байтемиров и как тот, лежа в глубокой траве, ловил перепелок каким-то своим свистком, похожим на пение этих пернатых. Свисток был всамделишный, имитировал пение самки, зовущее к себе страждущих самцов в жаркую летнюю пору и они легко попадали в раскинутые капроновые сети хитроумного ловца. Айтматов со смехом рассказывал, как они с Байтемировым поссорились из-за этого метода ловли птичек, который, на взгляд Чингиза Торекуловича, был нечестным и обманным и как он, возмущенный, пешком уходил из этих мест и как догнал растерянный от столь наивного протеста вполне взрослого человека Насирдин ага и как они потом помирились и отдыхали в сельском доме писателя. Я подумал про себя: даже в этом весь Айтматов, который сидел рядом со мной...

Действительно, Чингиз Торекулович во многих вещах был определенно наивен, проявлял какую-то детскость в восприятии фактов жизни, которая, сочетаясь с общей трагической концепцией мироустройства, составляла стержень его художественной конфликтологии, его видения мира, его евроазиатского литературного экзистенциализма, хотя я никак не могу утверждать, что он был столь же наивен или беспомощен везде и всюду. Жизнь—а она у него была очень непростой—его научила многому, в том числе и тому, как выходить из той или иной весьма непростой ситуации, будь это в политике или в реальной жизненной практике, не прибегая при этом к открытому конфликту.

Словом, на обратной дороге мы много смеялись. Но из моей головы никак не вышла та же тема религиозной конвертации. Теперь мне так не терпелось знать, куда же все-таки заведет айтматовская художественная фантазия историю этой девушки. Масштаб темы был уже очевиден. Очевиден был и ее глобальный контекст. Киргизы, умеренные мусульмане, живущие в эпоху кризиса, и зачастившие в страну разные миссионеры после завершения эпохи государственного атеизма, немецко-киргизское село Рот-Фронт и эта сопка, похожая на местную Фудзияму... Я испытывал настоящее предвкушение нового айтматовского шедевра, повествующего о новой грани конфликта религий и цивилизаций в мировом масштабе. И тут мне в голову взбрела почти провокационная мысль о том, что будущее произведение следовало бы назвать... «Богоматерь в снегах». «Ну, как? Это же название другого произведения, пусть не завершенного?», не соглашается Айтматов. И он говорит, что в этом своем произведении он начал писать о событиях времен Великой Отечественной войны, о силе религиозного чувства и человеческой морали и т.д. А я в порядке возражения говорю, что Хемингуэй, например, однажды нашел свою старую незавершенную рукопись и там нашел эпизод со стариком-рыбаком и переделал его в знаменитый рассказ «Старик и море». И так он получил Нобелевскую премию. Но вижу, что мой аргумент пока не срабатывает. Я с сожалением молчу.

И тут, дорогой читатель, я вынужден немного забежать вперед и сказать следующее. После этой поездки как-то раз мне Чингиз Торекулович звонит, кажется, из Бельгии и говорит: «Ты знаешь, я нашел для той истории название...» А я сразу: «Какое?». «Негасимый след молнии...» Я ничего не сказал. Бог видит, все-таки мне так нравилось название «Богоматерь в снегах». Ах, какое было название, лучшее и не придумать...

Тем временем мы выехали из Иссык-Катинского ущелья, миновали курорт и уже ездил по плоскогорному склону. Была видна вся благодатная Чуйская долина. Солнце стояло на самом зените. Вокруг цвело такое буйное разнотравье, стояла такая роскошь предгорных цветов и летающих то здесь, то там разноцветных бабочек, что мне хотелось выбежать из машины и ребенком кувыряться в этом райском травяном ковре.

Примерно в селе Горная Маевка мы увидели красивую, свежескошенную пригорку с многочисленными стогами сена и я велел поворачивать туда. Новый японский джип бизнесмена без труда понес всех нас на самый верх и там решили остановиться.

Выйдя из машины, я тут же падал на стог сухого сена, как в перину. Такого удовольствия от поездок я давно не получал. И вижу, что то же самое делает, правда без детского падения в сено, и Чингиз Торекулович. Он расселся в стог сена, как в глубокое кресло, опустив кепку на глаза. Так же счастлив и горд был наш Осмонбек, который тут же начал прямо на траве разворачивать достархан и разложить еду и инструменты.

Мы были так счастливы, что Айтматов очень доволен и отошел от привычного образа солидного, официального человека и, возможно, на миг вернулся, мысленно, в далекое свое детство и юность. Бог видит, я так хотел бы узнать, о чем же он тогда думал и в какие пределы времени и пространства помчались его легкокрылые мечты и высокие думы... Теперь это уже точно не дано.

Конец «хождения в народ» или как была спасена честь кыргыза

Несмотря на мое неотпускающее желание поговорить о литературе и об импровизируемом сюжете о девушке, павшей жертвой обстоятельств и ставшей по-своему святой, пришлось заняться едой и поднять положенный в таких случаях тост. Естественно, мы пили за здоровье нашего дорогого гостя. За его творчество, особенно за произведение, которое на наших глазах рождалось.

Мы пили вино, а Чингиз Торекулович виски с содовой. Пил совсем немного. Но еда ему весьма понравилась. И тут случилось то, что меня определенно обрадовало и у меня уже не осталось никакого повода думать, что наш народ начинает забывать наши священные национальные традиции.

...Когда мы только начали нашу полевою трапезу, чуть поодаль от нас вдруг появился какой-то мальчик верхом на коне. На нас посмотрел и повернул в другую сторону. И тут его начал позвать Чингиз Торекулович, и видя, что он стесняется подойти, взял какие сладости, что-то еще и пошел к нему. «Ме, айланайын», сказал он, делая ударение на втором слоге, как это делают казахи. Мальчик удалился, по виду очень довольный, и вскоре скрылся за косогором. Немного прошло времени и видим, что на том же коне появляется уже взрослый мужчина и едет прямо к нам. Вспомнив недавний опыт общения с Рот-Фронтским имамом, я насторожился при виде приближающегося всадника. А если он нагрубит, если он вдруг начнет выгонять нас от своего пастбища, если эти места его собственность? Честно говоря, я так не хотел, чтобы кто бы то ни был, не испортил нам наше отличное настроение. Но Айтматов явно обрадовался незваному гостью, а тот сразу же слез с коня и начал за руку поздороваться со

всеми. Присел к достархану и не преминул оглядеть и красивые бутылки с интригующими содержимыми.

К счастью, разговор пошел в самом желанном русле. Разумеется, он сразу нас узнал и после первого бокала без труда развязался и его язык. Много о чем он рассказал нам о жизни села, о своей семье, хозяйстве. Действительно, мы оказались в его фазенде, на его пастбище. Узнали, что у него около сорока коз, пять или шесть коров, дети уже взрослые, есть овцы и т.п. И конь был его. «Чынгыз ага, теперь будьте, пожалуйста, моими гостями, зарежу одного из ягненков или коз в вашу честь, как же иначе?»

Нетрудно представить, как мы с Осмонбеком были рады этому приглашению. Конечно, никто и не подумал бы сходить к нему домой, но он пригласил, как настоящий киргиз! Айтматов тоже был рад, даже гост сказал о том, чтобы этот человек стал бы еще богаче и росло число его домашних животных. Одним словом, этот человек, имени которого я не запомнил, спас на моих глазах честь мундира, как говорят, киргиза, это тоже предвещало о благополучном завершении нашей поездки. Замечаем, что Чингиз Торекулович уже подустал. И начали собираться в путь, да и время склонилось уже к 4 часам пополудни.

«...И в опустевшее поле выбегает серый скакун без седока»

Как только двинулись, Айтматов вздремнул. Выключили музыку, ездили не быстро, чтобы не раскачивать и не разбудить писателя. Спустя полчаса, мы уже были в Бишкеке. Проснулся и Чингиз Торекулович. Разговорились. Потом подъехали к его дому.

«Ну, Особе, спасибо тебе, вам обоим, за эту поездку. По-моему, все было очень здорово. Самое главное, хорошо поговорили, многое поняли, узнали, правда?»

А мы были рады безмерно. Тут включается в разговор наш Осмонбек, который со своей задачей младшего спутника и умелого водителя справился блестяще: «Чынгыз байке, давайте напишите про эту историю, которая меня, например, очень взволновала. Это же очень серьезная проблема. Надо писать!» Мне пришлось заметить, что это без преувеличения мировой важности проблема. И тут Чингиз Торекулович сказал, пожалуй, свое самое важное, самое ключевое слово за всю поездку.

«А ты знаешь, что с этой девушкой случилось и куда в самом деле она пошла?»

«Куда?»

«Она поднялась на этот Кароол дөбө. Ночью. Ветер. Дождь и снег...»

«А потом куда? Обрати домой? В город? А может ее волки...? Или сорвалась со скалы?»

Чингиз Торекулович на меня посмотрел с таким загадочным взглядом и, приоткрывая дверь машины, сказал:

«Она вознеслась в небо».

И начал выходить из машины. «В небо вознеслась?» Эти слова гулким эхом отдавались во мне... «Значит, вознеслась в небеса, не выдержав груз и натиск земных проблем и вековых противоречий?» Я поразился, что Айтматов так решил завершить эту историю. И еще раз отчетливо понял, что рядом со мной сидел не просто большой

писатель, а гений. Он вышел. Вышли и мы. Попрошались. Кто бы мог подумать, что наше путешествие обернется настоящим интеллектуальным приключением, точку в котором поставит Чингиз Айтматов...

Мы оба смотрели на него, пока он не зашел во двор и закрыл за собой металлическую калитку.

...И думал ли я тогда, что пройдет время, он это произведение так и не напишет и, подчинившись воле судьбы, той Судьбы, о которой он так часто размышлял, особенно в своем последнем символическом и прощальном романе «Когда падают горы» (Вечная невеста), и сам улетит куда-то очень далеко, но живым уже не вернется домой, на свою Родину? Улетит, оставив за собой свое великое Слово, свои думы и образы, и эту Вечную невесту...

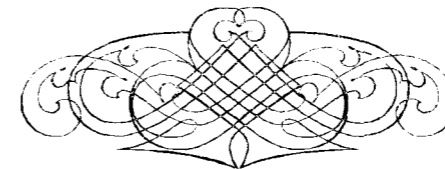
И часто вспоминается строчка из его давнего незавершенного произведения:

«И в опустевшее поле выбегает серый скакун без седока...»

...Я до сих пор считаю, что Айтматов так и испарился, превратился в белое облако, ушел куда-то в неизвестность и не вернулся больше.

Он вознесся в небо, куда так часто устремлял свои взоры, а белый его скакун выбежал в опустевшее и осиротевшее поле уже без седока... Слышно только пронзительное ржанье коня и затем полная тишина, и опять ржанье, уходящее вдаль, отдающееся дальним эхом и медленно растворяющееся в бесконечности времени и в эфире пространства...

с. Ташмойнок

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНАН

Абдыкерим МУРАТОВ
педагогика илимдеринин кандидаты

Турсунбай Адашбаев

Турсунбай Адашбаев 1939-жылы 1-январда Жалалабат облусунун Алабука районуна караштуу Сафед Булан кыштагында туулган. Бул жерди Совет кезинде Гүлстан - «гүлдөгөн аймак» деп коюшчу. Атактуу Шах-Фазил күмбөз-комплексин орун алган жер. Чоң атасы Шакир аттарчинин балдары турбай жүргөнбү, ырымы кылып жалгыз уулуна Адашбай (ажал таппай адашып калсын деген го) деген ысымды ылайык көргөн. Ошол Адашбай да балдары турбай жүргөн шекилдүү, ушул баласы көз жарганда Турсунбай деп атаган. Төрт жашында атадан айрылып, согуш жылдары бүт элге түшкөн кыйынчылык атасыз балага эки эсе оор түштү. Ошондо согуш эми бүтүп, эл материалдык дүйнөгө ээ болбой жатканда алардын руханий дүйнөсүн көтөрүү керек болгон. Баланын бактысынабы, азабынабы, айтор, айыл раиси Шанитов Абдуллажан деген аксакал алар окуган мектепке келип, дастан китеп окуу боюнча конкурс уюштуруп, анда жеңип чыккан Турсунбай сыяктуу Эрмухаммед, Давранбек деген балдарды кезек-кезеги менен кечки саат сегизден түнкү саат он экилерге чейин кырманга, чайканага, клубга барып, элге китеп окуп берип турууга милдеттендирген. Ооба, милдеттендирген. Ал кезде раистин (башкарманын) сөзүн эки кылуу эч кимдин башына келчү эмес. Ошентип «Алпамыш», «Көрүүлү», «Күнтууду», «Равшан» деген дастандар бала жүрөгүнө сиңип, анын канын дүүлүктүрүп, көркөм өнөргө болгон ышкысын ойготкон. Кыргыздарга катар жайгашкан бул кыштактын эли эки тилде сүйлөп, эки тилде китептерди окуп, оозеки баяндарды өзбекче да, кыргызча да уга берчү. Артисттер да Фрунзеден да, Ташкенттен да келе бере турган.

Акын кийин өзү ошол тоо боорунда жайгашкан, аския сөзгө, оюн-күлкүгө ынак кыштак менин тарбия башатым болду деп айтып жүрөт. Ал чыгармачылыгын өтө эрте баштады. 6-классында белгилүү өзбек жазуучусу А.Каххардын чыгармачылыгы боюнча ой-пикирин жазып, ал кишиден мактоо угуп, мунун өзү ышкысын андан бетер арттырган. Абдулла Каххар ал кезде советтик өзбек адабиятынын тирүү классиги. Ушул эле жылдарда кошуна айылдагы Алым бакшынын (оозеки чыгармаларды айтуучу) оозунан элдик чыгармаларды жыйнап, ал иши Өзбек ССРинин Илимдер академиясында иштеген айтылуу фольклор изилдөөчүлөрдүн назарына илинет.

1957-жылы айлында «Кызыл» деген мектепти бүтүрөт. Фрунзе шаарында өзбек тилинде чыккан «Кыргызстан хакикати» деген газетанын конкурсунда катышып, анда жеңүүчү болуп, газетада иштөөгө да чакырылган. Кыргызстандын борборуна өтө жаш келди. Адабий чөйрөгө эрте аралашты, Болгондо да поэзия асманында күн күркүрөткөн айтылуу «60-жылкылардын чөйрөсүнө».

Турсунбай Адашбаевдин өмүрүндө өзгөчө бурулуш окуя 1958-жылы болду. Ошол жылы Өзбекстандын эң белгилүү, кадыр-барктуу инсаны, эл акыны Миртемир Кыргызстанга келип, «Манас» эпосун өзбек тилине которуу ишин башташы керек эле. Албетте, «Манасты» өзбек акыны эмес, кыргыздардын өздөрү түшүнбөгөн көөнө сөздөр көп. Миртемир акынга тилдик жактан гана эмес кыргыз салттарын да үйрөтөр жана ошол эле кезде өзбекче да, кыргызча да билген киши керек болгондо аны айтышып-муну айтышып, акыры али тааныла элек жаш журналист Турсунбай Адашбаевге токтолушкан сыяктанат. Жаш жигитти Жазуучулар союзунун катчысы Сүйүнбай Эралиев кабыл алып, кыраакы киши жигитти ар тараптан салмактап коруп, акыры бир нерсе чыгарына ишенгенби, айтор Миртемир акынга Турсунбайды кошуп бергендей, устат менен шакирт Фрунзеде, Ысыккөлдө, Чүйдө, Ошто, Таласта бирге жүрүп, «Манасты» изилдейт, тил үйрөнөт, салт-санаага терендеп кирет. Үзөңгү кагышып жүрүп ыр жазат. Миртемир устаздын ырлары Кыргызстанда өзбек жана кыргыз тилдеринде, Турсунбай талапкердин ырлары өзбекстанда бири-биринин камкордугунда чыга баштайт. А түгүл 1960-жылы августта Ташкент шаарына жаш акын-жазуучулардын он эки күндүк семинарына чакырылып, ал жерде чыгармалары талкуудан өтүп, мурда атын угуп жүргөн атактуулар жана али атагы чыга элек, кийин өзү менен адабиятта бирге кызмат кылчу жаштар менен таанышат.

1963-жылы Ташкент мамлекеттик университетинин (ТашГУ) журналистика факультетин аяктайт. Турсунбай Адашбаевдин биринчи китеби өзбек тилинде 1964-жылы «Камалдин алмасы» деген ат менен чыгат, андан кийин 1966-жылы «Арсланбоб шаршараси» деген китеби жарык көрөт.

1963-жылдан 1973-жылга чейин, кийин 1977-1979-жылдары Ош областтык «Ленин нули» газетасында адабий кызматкер болуп эмгектенет. Ортодогу жылдарда ал Ош областтык телерадио комитетинде редакторлук кызматты аркалайт, ошгук көп акын-жазуучулардын тушоосун кесүүгө катышат. 1972-жылы кыргыз тилиндеги китеби «Ала-Тоолук боломун» деген ат менен кичинекей окурмандарга тартууланат да, 1984-жылы «Сурнай» деген ырлар жана балладалар топтому балдар тарабынан дурус кабыл алынат.

1980-1982-жылдары Москвадагы Бүткүл дүйнөлүк адабият институтунун алдындагы жогорку курста угуучу болуп, маданий-интеллектуалдык билимин жогорулатып, адабий-эстетикалык табитин калыптайт.

Балдар үчүн жазган ырлары өзгөчө жогору бааланып, өзбек жана кыргыз тилдеринде өз-өзүнчө китепчелер катары чыгуу менен анын пародия, калп жанрындагы чыгармалары адабиятыбызды кыйла байытат. Ал бала күндөн канына сиңген аския, юмор, сатира менен өмүр бою бирге жүрүп, ошол нерселер чыгармачылыгында чагылдырылып келди. Чоңдор үчүн да поэтикалык чыгармаларды эки тилде жазып, ушул кезге чейин жыйырмадан ашык жыйнактары жарык көрдү. Балдар акыны катары ал юмор аркылуу, анын да какшык, аския формасын колдонуу менен ыр жазууну өзүнө стихия кылып алган. Мисалы, Маткерим деген бала классташы Үмөткө «эмне үчүн адамдар Сахарада тоо минет» деп сураса, шаша калган Асанбай «Төө минбестен жоо жүрсө, туфлисине кум кирип, кыйналат да басалбай» деп айтат. Же дагы бир бала пионер лагерине барып үйүн сагынат да, анан бир күнү үйүнөн тамак-аш келип калса, караса ичинде бир чимели жүрөт, ошондо бала «өзүбүздүн чимели» деп ушунчалык сүйүнөт. Анын дагы бир «Түймө» деген ырын окуйлу:

Эстай бала коңшуга
 Элек сурап барыптыр.
 Кемселинин түймөсү
 Жолго түшүп калыптыр.
 Кумурскалар түймөнү
 Тегеректеп көрүшүп:
 - Тегирмендин ташы экен
 Кетебиз дейт көтөрүп...

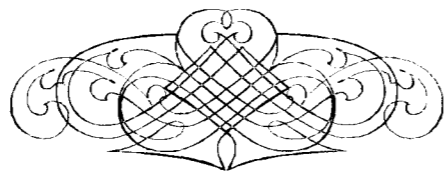
Мында баланы билүү, баланын психологиясына кирүү акындын башкы өзгөчөлүгү болсо, ошол эле кезде алардын таалим-тарбиялык жагына басым жасайт. «Караңгыда билбестен» деген ырда болсо бала жоругу мындайча ачылып берилет:

- Бул эмнеси, сандыкка
 Бирөө колун салыптыр,
 Бир баштыкта жаңгактан,
 Беш даанасы калыптыр.
 Ой, баласы, кургурум,
 Жаңгактарды ким жеди? –
 деп Нурматтын эмнеси
 Акырын суроо берди.
 Нурмат жооп кайтарды
 Башын жерден көтөрбөй:
 Караңгыда бешөөсүн,
 Калсам керек мен көрбөй...

Мына ушундай балдар адабиятындагы акындын ырлары мектеп окуу китептерине, хрестоматияларга, антологияларга Өзбекстанда да, Кыргызстанда да киргизилип жүрөт.

Т.Адашбаевдин чыгармачылык нийгиликтери өзгөчө котормо жаатында да барандуу экендигин айта кетмекчибиз. Анын Миртемир акын менен бирге которгон «Манас» эпосу, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романы, С.Жусуевдин, Ж.Мамытовдун ырлары өзбек окурмандары тарабынан жогору бааланды. Алардан башка да жыйырмадай кыргыз акынынын ырларын өзбекче сүйлөттү.

1988-жылы Турсунбай Адашбаев Ташкент шаарына көчүп кетип, ал жакта балдар журналдарында жана басма тармагында иштеп, чыгармачылык жана котормочулук жаатында үзүрлүү эмгек кылып келүүдө.

Эльмира САБИТОВА
 филология илимдеринин кандидаты

Канболот Бердикеев

Канболот Бердикеев элетте туруктуу жашап эмгектенген таланттуу калемгерлерибиздин бири. Анын ысымы окурмандар чөйрөсүнө жакшы таанымал.

Канболот Бердикеев 1938-жылы 1-сентябрда Жумгал районунун Кайырма айылында туулган. 1955-жылы Часк орто мектебин бүтүргөн, 1960-жылы К.И.Скрябин атындагы институттун ветеринардык факультетин аяктаган.

Эмгек жолун 1960-жылы В.И.Ленин атындагы колхоздо ветврач болуп иштөөдөн баштаган, 1964-жылы Жумгал райондук ветстанциянын башчысынын орун басары, 1975-жылы райветлабораториянын башчысы, анан Жумгал мал семирүүчү совхоздун башкы ветврачы, 1997-жылга чейин Часк эт комбинатында башкы ветврач болуп иштеп келген. Айыл чарба институтунда аспирантурада окуп, ден соолугуна байланыштуу бүтпөй калган.

Чыгармачылык ишке бала кезинен кызыккан. Адегенде ырдан баштаган, мектепте окуп жүргөндө ырлары мектептин дубал газетасына үзбөй чыгып турчу. Макалалары республикалык «Пионер газетасына», «Ленинчил жашка», «Тянь-Шань правдасы» (облустук газета), райондук «Социалисттик мал чарба» газеталарына жарыяланып турчу. Жаш таланттын шыгын ойготкон адабият мугалими Ильич Токтомушев, калемгер Кудайберген Карымбаевдер болгон. Институтта окуп жүргөндө, Абдулхай Алдашев уюштурган «Мичуринец» дубал газетасы бар эле. Ага ыр жазып, адабий кружокко катышып, Жолон Мамытов поэзия боюнча, Канболот Бердикеев проза боюнча иш алып барган. Жазуучунун адабияттагы алгачкы кадамы ушинтип башталган.

Өз айылында чарбада иштеп жүргөндө ага адабий сүрөөнчү, ошо кездеги «Ленинчил жаш» газетасынын кабарчысы, жазуучу К.Ашымбаев болгон. Ал киши 1960-жылы июнда К.Бердикеевдин «Комсомол» деген ырын «Ленинчил жаш» газетасына бастырып чыгарган. Кийин сатиралык чыгарма жазууга такай үндөгөн, үзгүлтүксүз «Чалкан», «Ленинчил жаш», «Пионер», «Ден соолук» газета-журналдарына болочок жазуучунун чыгармаларын жарыялап, радиодон бердиртип турган. Муну жазуучу ыраазычылык менен эскерет.

К.Бердикеев өзү башынан китепти көп окуган, жаш кезинде билимдүү, инсандык маданиятка бай, кругозору кең, айлана-чөйрөгө сын көз менен караган инсан болгон. Ал айылда иштеп жүргөндө азыркы таланттуу калемгерлер Советбек Байгазиев менен Алым Токтомушевдин руханий тарбиячысы болгон экен. С.Байгазиев ошол кезде минтип эскерет:

«Бала кезде эгер жанында көзү ачылган, турмушка каныккан акылдуу насаатчың болсо, анда бакыт дешет. Ушундай бакытка бир кезде Кыйырма айылынын бир топ балдары туш болгон экенбиз. Бизди ошондо бактылуу кылган дал ушул мал доктор Бердикеев Канболот болчу. Канболот ага айылдагы адабиятка кызыккан, ыр

чыгарып жүргөн, сүрөт тарткан, актерлук өнөргө талпынган, ырдаган, комуз черткен балдарды айланасына топтоп, алар менен абдан ынак эле. Мына ушундай өзүнүн кичинекей “чымындуу” досторунун ортосуна отуруп алып, биз мугалимдерден жалпы райондун, республиканын турмушу, коомдук, мамлекеттик маселелер жөнүндө түшүнүктүү тил менен кеп салып берер эле. Бизди бүшүркөткөн суроолорго кенири талдоолор менен жооп берчү. Айрыкча Канболот аганын айыл турмушундагы, элет кишилеринин аң-сезимдеги биз элес албаган кемчиликтерди, ар кандай түркөлүктөрдү катуу сынга алып, ой жүгүрткөнү биздин көзүбүздү ачар эле. Колхоз жетекчилеринин карапайым колхозчулардын деңгээлинен өйдө көтөрүлүп чыгып, жол баштай албаганына, алардын жеп-ичкенине, өзүмчүлдүгүнө, урук-тууганчылыгына күйүп-бышчу. Мына ошентип, акыры бир кездеги Кайрыма айылынын жоон топ балдарынын сүйүктүү рухий тарбиячысы бүгүн республикага аты угулган таанымал сүрөткер” (Эркинтоо, 27.09.2002).

К.Бердикеевдин алгачкы новеллалар жыйнагы “Абийир” деген ат менен 1976-жылы жарык көргөн. Ага удаа “Көкөмерен” повесть жана жанытмалар китеби жарыяланган. Андан кийин К.Бердикеевдин төмөнкүдөй прозалары басмадан чыккан: “Айдың көл”, повесть – Ф., Кыргызстан, 1979.

“Нуска”, повесть – Ф., Кыргызстан, 1984. “Айып”, повесть, аңгемелер. – Ф., Мектеп, 1986, “Капсалаң”, повесть, - Б., Кыргызстан, 1995, “Чоң апамдын жомогу”, повесть, - Б., Изат, 1998. “Атамдын сабагы”, повесть, поэмалар, ырлар жыйнагы, Бишкек, 2005-жыл, мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.

К.Бердикеевдин чыгармаларынын мазмунун социалдык, экономикалык, саясий, идеологиялык, адам руху, ыйманы сыяктуу проблемалар түзүп, жазуучу философиялык ой жүгүртүп, адам жана жаратылыш байланышына көңүл бурат. Мисалы, “Абийири” китеби жаштарды адептүүлүккө үндөсө, “Көкөмерен”, “Айдың көл” китептеринде көркөм мазмун чарбадагы өндүрүштүк талаш-тартышты, адам тагдыры менен айкалыштырат. “Нуска китебинде адамдын ыйманын алдыңкы планга коет. Ал эми “Айып” деген китебинде, чыг. арманын негизги проблемасын азыркы адамдын нравасы, жакшылык менен жамандыктын, адилдик менен кара өзгөйлүктүн күрөшү түзөт. Бул маселелер айылдык адамдардын жашоо турмушу аркылуу көркөм чечмелөөгө алынат. “Чоң апамдын жомогу” китебинде, Асанкайгынын дүйнө тааным философиясын жаштарга өрнөк болгудай деңгээлде козгогон. “Капсалаң” китебинин чордонун бруцеллоз оорусу менен трайбализм оорусуна каршы аёсуз күрөш түзүп, айылдагы бүгүнкү күндүн ачуу таттуу нравалык проблемасын, социалдык-экономикалык проблемаларын чынчылдык менен баяндап берген.

“Атамдын сабагы” китебине повесть, поэма ырлары киргизилип, бүгүнкү күндүн адеп-ахлак проблемаларын көркөм чечмелеген.

К.Бердикеев прозаик, акын, публицист, сатирик катары адабий жанрдын бардык катмарында иштеп келет. Жазуучу “Капсалаң” повестинде айылда орун алган көкөй кескен терс көрүнүштөрдү жана проблемаларды курч калем менен даана жазгандыктан, буга райондогу айрым адамдар чычалап, К.Бердикеевди сотко берген учурлар болгон. Мынаксы көркөм сөздүн күчү кандай. К.Бердикеевдин жазуучулук почеркине сынчы Советбек Байгазиев мындайча туура мүнөздөмө берет:

“Анын калеминен жаралган “Абийир”, “Көкөмерен”, “Айып”, “Айдың көл”, “Капсалаң”, “Чоң апамдын жомогу”, “Нуска” сыяктуу проза китептери оукмандар кызыгып окуган чыгармалардан болуп калды. Аталган китептер адабий сындан да

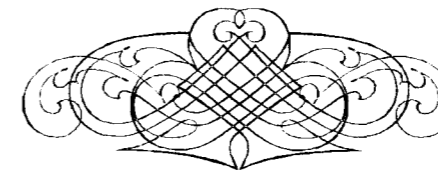
оң баа алып отурат. К.Бердикеевдин жазгандары турмуштун жандуу кагылыштарын, кадимки карама-каршылыктарын өз боюна сиңиргендиги менен окуган адамдын бүйүрүн кызытып турат. К.Бердикеевдин каармандары чындык деп “чыркыраган”, адамдык пастыкка, моралдык ыпластыкка, кемчиликтерге чыдай албаган, активдүү турмуштук позицияга эгедер, атуулдук жана адеп-ахлактык наркы жогору кейипкерлер.

Канболот Бердикеевдин чыгармаларын окуган адам жазуучунун тилине баа бербей койбойт. К.Бердикеев сөзмөр, чечен. Ал элдик тилдин байлыгына каныккан калемгер. Бердикеевдин сүйлөмдөрүн окуганда, кадимкидей канаттанасын. Сүйлөмдөрдү жатык, образдуу, ийкемдүү куруу жагынан азыркы жаш жазуучу авторлордун кыйласы К.Бердикеевден өрнөк алса болот десек артыкбаштык болбос эле.

Жазуучунун кыргыз адабиятына бере тургандары дагы алдыда. Ал адабиятта өз орду бар таланттуу жазуучу” (Эркинтоо, 27.09.2002).

К. Бердикеев публицист катары да белгилүү. Ал өмүр бою элет жеринин социалдык проблемалары, көйгөйлөрү, айылдык атка минерлердин жашоо мүнөзүндөгү терс көрүнүштөр жөнүндө курч макалаларды республикалык басма сөзгө жарыялап келе жатат. Ал 2000-жылдын 25-апрелинде “Слово Кыргызстана” газетасына “Инфекция халатности” деген макала жазып, Жумгалда туберкулез, бруцеллёз, эхинакокк оорулар, көбөйүп жаткандыгы, бул илдеттер жалаң бир район үчүн эмес, бүтүндөй республика үчүн коркунучтуу экендиги, мунун алдын алуу зарылдыгы жөнүндөгү маселени көтөрүп чыккан. Ошондо райондун жетекчи атка минерлери Жумгалды уят кылдың деп, Канболот Бердикеевди куугунтукташкан. А чыныдыгында К.Бердикеевдин улуттук генофондго коркунуч туудурган оорулар жөнүндөгү убагында урган патриоттук добулбасы эң туура сигнал болгон. Кийин бул илдеттердин бүт республикага жайылгандыгын турмуш өзү далилдебедиби. Биз бул оорулар менен азыр күрөшүп жатабыз.

Бүгүнкү күндө К.Бердикеев пайгамбар жашынан өткөнүнө жана сыркоо экендигине карбай, дагы ыр, повесть, роман жазуунун үстүндө. Ал бир катар көлөмдүү кол жазмаларынын финансылык каражаттын жоктугунан жарык көрбөй жатканына көпчүлүк жазуучулардай эле кейийт. Бирок өз улутунун жана кыргыз адабиятынын келечегине оптимизм менен караган таланттуу жазуучу калемин кайрыкка кайрап, элине дагы да мыкты чыгармаларды берүүнүн аракетинде.

Омор **СОРОНОВ**
ага илимий кызматкер

Абдалова Фатима

Акын Фатима Абдалованын алгачкы ыры Владимир Ильич Ленинге арналып, ал ырын Фатима 8 жашында чыгарат. Мына ошондон тарта акын кыздын эне, табият, замандаштары жөнүндөгү балалык ырлары жазыла баштайт. Фатима 7-класстан райондук “Ленинчил” гезитине ырларын, чакан кабарларды жөнөтүп турат.

1977-жылы орто мектепти бүтүп, Кыргыз Мамлекеттик университетинин журналистика бөлүмүнө өтөт. Жогорку окуу жайдан билим алуу, чыгармачылык жаштардын чөйрөсүнө аралашуу – акын кыздын поэтикалык ой жүгүртүүсүн кеңейтип, ошол студенттик жылдарында махабат темасына көп кайрылып, өмүр, өлүм, жашоо темаларында да күчүн сынап көрөт. Ал окурмандарынын баамына алгач 1979-жылы республикалык “Ленинчил жаш” гезитине белгилүү акын Рамис Рыскуловдун жолдомосунда жарыяланган ырлары менен урунат.¹ Акын кыздын бул ырлары ошол кездеги жаштыгына жараша жалаң сүйүү болбостон, адам тагдыры, табият сырлары тууралуу да болчу. Мисалы, “Жалгыз кемпир” аттуу ырында:

“... Таң атса үч күн болот
Итине аш берелек.
Тартылбай теспеси да
Чаң басып турат бурчта.
Сааты токтоп калган
Айланып жансыз кышка.

Бүгүн бир өчөшкөнсүп
Кар дагы катуу жаады,
Таягын сыртта калган
Таптакыр көөмп салды...” –

деп, кемпирдин оор тагдырын жана жалгыздыкта жатып дүйнө салып кеткенин образдуу сөздөр менен аяр сүрөттөйт. Ошондон тарта Фатима Абдалованын ырлары “Кыргызстан маданияты”, “Учкун”, “Жалын” аттуу жаш акындардын жыйнактарына чыга баштайт.

Акын кыздын поэзиясында өзүнчө өзгөчөлөнүп көрүнгөн Ак коендун образы бар. “Ак коен” ыр түрмөгүнүн башынан аягына чейин катышып, тазалыктын, табияттагы табышмалктуулуктун, алар менен бирге акын кыздын өзүнүн образын жана Пегас минген поэзияны элестетип тургансыйт. Ага төмөнкү ыр саптары күбө:

“... Ак кебездей назик буттарын,
Жетпейт сага сызып аргымак.
Ырдан бүткөн асыл бууданым,
Эл жатканда келгин ар убак...”

Аян кылар түшүм бузулду,
Келер күнүң мага каймана.
Тоспос бекен келер жолунду
Жылан ийини чыккан астанам...”²

Фатима Абдалова 1989-жылы Москвада өткөн Жаш акындардын Бүткүл союздук кеңешмесинин катышуучусу болду. Кеңешменин жыйынтыгында анын ырларын караган орус акыны Николай Старшинов “Литературная газетага” акын кыздын поэзиясы тууралуу жылуу пикирин жазды.³

Фатима Абдалованын алгачкы ыр китеби 1989-жылы “Бешик боо”⁴ деген ат менен жарык көрдү. Анда чынчыл жана назик кыздын элеси тартылат. Ал кыз бешик терметкен жаш эненин ролуна өтүп, балага болгон элжирөөсүн күүгө салуу менен эне-атасына болгон ысык сезимин, нагыз урматтоосун поэзияга айлантат. Жыйнактын негизги бөлүгүнө махабат саптарын камтып, тууган жер жана поэзиянын өзү жөнүндөгү ой-толгоолорду да чарпып өтөт. Фатима аларга карата нагыз дилинен чыккан ой-сезимдерин кошкон.⁵

Ал эми Фатима Абдалованын Алыкул Осмонов атындагы адабий сыйлыкты алууга арзыган “Ай жарыгында” аттуу экинчи китеби Кыргыз Эл акыны Сүйүнбай Эралиевдин баш сөзү менен чыккан. Кыргыз Эл Баатыры бул жыйнак жөнүндө жылуу пикирин айтып келип: “Жыйнакта сүйүү лирикасы да бар. Бирок ал граждандуулук лиризмден кандайдыр бир тосмолор аркылуу бөлүнбөстөн, кайра аны менен ачыктан-ачык үндөшөт. Бардыгы акындык чеберчиликке жараша чечилет эмеспи. Бир сөз менен айтканда Фатима Абдалованын жаны жыйнагы бүгүнкү китеп окуучунун үмүтүн кайдыгер калтырбайт го деген ойдомун”⁶ – деген жыйынтык чыгарат. Чынында эле китеп бир нече назик лирикага оролгон бөлүмдөрдөн туруп, окуган адамдарды бей үмүт калтырбайт. Акындын бул жыйнагындагы ырлардан, “Күн бала” жана “Кыялдагы мырзага кат” поэмаларынан акындык көз карашынын, ой жүгүртүүсүнүн кыйла кеңейип, кыйла байыганын байкоого болот.

Бул китептеги Фатиманын башкы лирикалык каарманы биринчи жактан “Мен” деп сүйлөгөндүктөн окурмандарга жеткиликтүү жана өтө ишенимдүү таасир калтырат. “Ай жарыгындагы” ырлар “Күн бала”, “Кыялдагы Мырзага кат”, “Ак канат периштелер барсыңарбы?”, “Ызальктын ырлары”, “Чуркагым келет алыс” деген баптарга бөлүнүп турган менен анда айтылгандардын баары бир жипке тизилген шурудай, бир лирикалык каарман – “Мендин” өмүр жолу, турмуш-тагдырына байланыштуу өнүгөт.

Китепте чагылдырылган маани-мазмун балалык күндөрдөн башталбастан, “Балапандай уча жаздап каштарым, Карегине кетти карек чагылып” дегендей лирикалык каармандын жаштык б.а. сүйүү курагынан нары уланат. Ал эми “Боюм тартып турган менен жанында, Боюм таштап сүйөм сени алыстан” деген саптарда жигитке тарткынчыктап көрүнгөн менен ичинде катып жүргөн бардык сырларын төгүүгө, а түгүл боюн таштап кучактаганга да даяр экенин билдирет. Бирок бул конкреттүү бир жигитке эмес, кыялдагы Мырзага жазган каты эле. Андан ары “Сени күтүп кызгалдактай кызардым”, “Сени күтүп өттү жаштык жылдарым” дегендей күтүү, сагынуу, саргаюу саптары уланып отуруп, “Сенин барың жазда жашыл жамгырдай, Чаң жолдорун жайкап кетти өмүрдүн” – деп жакшы маанайга кезиккени, өмүр жолундагы бардык сагынуулар, күтүүлөр бүтүп, камыр-жумур турмуш келгендей сүрөттөлөт.

Лирикалык каарман аздектеген кишисине: “Сабырдуу бол сары санаан сайга аксын”, “... Өзгөрүүлөргө өзүндү көп коротпой, Өзүң менен өзүң дайым чогуу бол” – деп аяр эскерттип, кам көрүп турган жеринен “Сага жакшы жар болсом деп камынсам, Ортосунан тең айрылды жоолугум” – деп жакшы маанайдын жаман жоолуктай айрылып, көңүл калуулар чыналып отурат. “Жакын жүрүп чоочун болдум бу күндө, Сенден мага жарыгы жок ыр келет”, “Көңүлүмдү калтырбасаң кирдетип, Балким сага өзүм жарык болмокмун”, “Көчкү алган журттун орлуна Көңүлгө шыпаа нени издейм” – деген саптардан көңүл калган маанай канкууланса, кийинки саптарда: “Сага алданып калганым өкүнбөй, Сага ишенип алганым өкүнөм” – деп биротоло кол үзгөнүн билдирет. Ошондуктан, ушундай саптары бар ырларды “Ызалыктын ырлары” – деген банка чогултуп, лирикалык каармандын ой-санаасындагы уйгу-туйгулар зор чеберчилик менен кагазга түшүрүлгөн. Аларды окуганда жаш адамдын ички дүйнөсүндөгү психологиялык ар түрдүү абалды көрүү менен адамдагы тазалык, туруктуулук, ыймандуулук жигиттик ж.б. сапаттарга чакырганына күбө болосуң жана лирикалык каарман менен кошо кайгырса кайгырып, кубанса кошо кубанып отура-сын. Китептеги ырлардын күчү ошондо.

Фатима Абдалова бир канча түрмөктөрдөн, поэмалардан турган “Жүрөктөгү шамал”⁷ аттуу үчүнчү китебин 2001-жылы жарыкка чыгарды. Бул жыйнак алдыңкыларынан көлөмдүү да, тематикалык жактан кыйла кенен да. Жыйнакка ырлардан сырткары “Менин апам”, “Кыркынчы жаздын кусасы” поэмалары, “Ааламдан мага асыл бир сезим келгендей” жана “Өлүмдөн чон үмүт бар” түрмөктөрү кирген. Акын бул чыгармаларында өмүр, өлүм сырларын, аалам табышмактарын өз алдынча чечмелөөгө ой чабытатат.

Фатима Абдалованын аталган китеби көлөм жагынан да, маани-мазмун жагынан да салмактуу чыккан. Китептен-китепке карай өсүш бар экенине, болгондо да Абдалованын ат чабышка түшкөн, алардын ичинен алдыга озуп келаткан ырларынын жоон тобун түзүп, акындын тайсалдабай, кылчактай ишеничтүү арыш керип келатканын көрсөтүп турат. Ал ар кандай эле көңүл салып караган адамга көрүнөт.

Адам баласы корккондо, чочуганда же кейип-кепчигенде, кайгырганда “Жүрөгүм шуулдап турат” дейт эмеспи, бул китептин аты да бекер жеринин “Жүрөктөгү шамал” деп аталбаган көрүнөт. Биринчи ырдын биринчи сабынан эле “Шуулдады жүрөгүм шуулдады” деп башталып, лирикалык каармандын жүрөгүндөгү уйгу-туйгу башкаларга байкалбаган менен бапаага түшкөн чымчыктай бырпырап, бактан-бакка, зоодон-зоого уруна берип жыртылган булутка окшоп турганы элестүү сүрөттөлөт. Аягында:

“Улуй берип бу шамал, ура берип,
Жүрөгүмдү учуруп кетет окшойт”⁸ –

деп тынчсызданат, окуп аткан кишинин жүрөгүн да шамалдын эпкини тийгендей титиретип кетет. Андан кийинки ыр түз эле “Шамалдар” деп аталып, он бештен ашык шамалдын түрү саналып, ошолордун баары “Жүрөгүмдө жүрүп турган көп шамал”... деп, бир жүрөктөгү койгулаган бир эмес, көп тозокту сезиминче салып, акылына айланып турат. Андан аркы ырлардын көпчүлүгүндө, “Бешбадам” ыр түрмөгүндөгү арноолордон башкасынын баарында эле ошол “шуулдаган” шамал жүрүп турат десек болот. Бул тагдыр. Бир адамдын көкүрөк-көөдөнүндө бирде дуулдап, бирде шуулдап, бирде мээлүндөп турган шамалдын – ички дүйнө кубулушунун көп жылдык көп кырдуу жашоо образы.

Ошол толгонуунун, болгондо да ачуу тагдырга чыланган толгонуунун узак жолун кезген каарман кийин “Балдар үчүн жашаш керек мага эми” деген жыйынтыкка келет. Ушул саптай аталган ырдын:⁹

“... Өзүм үчүн жашап бүткөн экемин,
Балдар үчүн жашаш керек мага эми.
Болормун деп бир Мырзанын эркеси
Ойлонуунун жок да чыгар кереги...”

деген саптарын окуганда эле лирикалык каарман эки же андан көп балалуу, түгөйү жок жаш келин экени, көңүлүнө төп жар табууну эңсегени, бирок андай Мырзадан күдөр үзүп баратканы баяндалат. Аны төмөнкү:

“Кыялдарым кыял бойдон калышты,
Жолукпадым кыялдагы Мырзага.
өткөн күнгө гана көңүл ачышты,
өкүнүчтө өмүр кечип ыйлаган...”

деген түрмөктөгү саптар толуктап, бекемдеп турат.

Андан кийинки ыр түрмөгүндө лирикалык каарман:

“Акыркы ирет алдап алгач көктөмү,
Кыркынчы кыш кыялдарды күүдү бүт.
Эч каякка толкунданып жөнөбөйм,
өрүктардан өтпөйм эми жүгүрүп...” –

деп кырктын кырына чыкканын белгилеп келип, өрүктарды аралай чаап жүгүргөн жаштыгы менен коштошконун айтат да, ырдын акырында “Мейли көңүлүм, мейли өмүрүм кыярс...” деп, өтүп кеткен өмүр-жашына кайгырып турган менен аргасыздан макул болот. Ырдын мазмунун өкүнүч каптап турганына карабастан, андан ары балдар үчүн жашаш керек, өмүр токтобош керек деген жарык идея алдыга чакырып турат.

Фатиманын каарманы адам баласына бир жолу берилген өмүрдү жалаң өзү үчүн гана жашабастан эли, жери, жакын адамдары жана өзүнөн улана калып аткан урпактары үчүн жашоо керектиги кийинки ырлары кабарлап, кайталап отурат а түгүл өз жашоо тажрыйбасындагы сабырдуулуктун зор ролун мындайча бөлүшөт (ырды толук бойдон окуйбуз):

“Өзүң менен өзүң үнсүз сүйлөшкүн,
Үнсүздүктө терендиктин терени.
Денизде да демиң тартсаң сүзөсүн,
Кыйкыруунун кымындай жок кереги.

Үн чыгарба, үнүл ону-солуна,
Үндөбөстөн оюн синир боюңа.
Үндөбөгөн, кыбыраган үлүл да
Үндөбөстөн акыр жетет чокуга...

Үндөбөсөн үндөө үнсүз тараптар,
Тарткылыктын чыгар акыр эсеси.
Кайратынды кайрак таштай кайрасан,
Кара түндү кесип өтүп кетерсин”.¹⁰

Чынында эле кайратын кара таштай кайраган Фатиманын сабырдуу калеми кара түн, ала түн, башка түндөрдү кесип өтүп, азыр белгилүү акындардын катарына кошту деп тайманбай эле айтсак болот. Ага көптөгөн өскүлөн ырлары менен катар “Менин апам”, “Кыялдагы Мырзага кат”, “Кыркынчы жаздын кусасы” ж.б. поэмаларды кошсо болот.

Ошолордун ичинен “Күн бала” поэмасы “Ай жарыгы” китебинен алынып¹¹, кайра басылышы бекеринен эмес, мында эне-акын Фатима эненин образын зор ынта менен көңүлгө алаар көркөмдүктө жазганын көрөбүз. Фатима балага болгон энелик мээримин өз боюна бүткөн түйүлдүктүн жүрөк түрсүлүн угуудан, ага ырахаттануудан, дагы кошо жашоо уланткан учурунан “Жүрөгүмдүн алдына жүрөк бүттү, Жүз тамылжып, аялуу сезим үрктү. Колум менен “өпкүлөп” сонуркадым, Колум менен тыншадым кош жүрөктү” дегендей чынчыл саптары аркылуу сүрөттөп, кыялы-кыям боектор менен кептелип отурат. “Кызгалдак кыз окшойсун, урматтуу уул окшойсун” деп кыялдана элжирейт. Өзү кубанса, кошо “кубанган”, чочуса кошо чочуган жаны бирге түйүлдүктү: “Коркпо, балам, чочуба, сен мендесин” – деп аяйт. Ал түйүлдүк жарыктыкка келгенден кийин деле “Сен жыгылсаң серпилип сыздайт боюм, Ооруп турсаң он жакка кетет оюм” – деп тынчсыздана берет. Кыска айтканда, “Күн бала” поэмасы кыргыз поэзиясындагы эне темасындагы жаңы сөз десек көтөрө чапкандык болбойт.

Анан дагы Ф. Абдалованын өзү кошо жашап, өзү оозанып чоңойгон диалектидеги айрым сөздөрдү пайдалануу менен кыргыз адабий тилин байытууга кошкон салымын да белгилей кетүү керек. Маселен, “ташпүш”, “майин”, “тисерилип”, “авраван”, “пашалаш”, “сүтүркөгөн”, “сөйрүк”, “дагал”, “бардаш”, “мугамыр”, “бадан”, “зыраба”, “калети”, “таным”, “ылаажы” ж.б. сөздөрдү орду менен пайдаланып, адабий тилдеги сөздөрдүн синонимдерин арбытууга салым кошкон десек аша чаппайбыз.

Фатима Абдалованын китептен китепке өсүп келаткан поэзиясы дагы көптөгөн жылуу сөздөргө арзуу менен назик жана чынчыл лирикалары окурмандарын таап, кыргыз журтчулугунун сүймөнчүлүгүнө айланаарында шек жок.

1 “Ленинчил жаш”, 23.10.1980-жыл.

2 “Ленинчил жаш”, 23.10.1988-жыл.

3 “Литературная газета”, 24.05.1989-жыл.

4 Абдалова Ф. Бешик боо. Ф., “Кыргызстан”, 1989-жыл.

5 Сооронов О. Алгы сөз. Китепте: Жүрөктөгү шамал. Б., “Кыргызстан”, 2001-жыл, 3-бет.

6 Эралиев С. Бир-эки сөз. Китепте: Фатима Абдалова. Ай жарыгында. Б., “Кыргызстан”, 1977-жыл.

7 Абдалова Ф. Жүрөктөгү шамал. Б., “Кыргызстан”, 2001-жыл.

8 Абдалова Ф. Жүрөктөгү шамал. Б., “Кыргызстан”, 2001-жыл, 10-бет.

9 Абдалова Ф. Жүрөктөгү шамал. Б., “Кыргызстан”, 200-жыл, 36-бет.

10 Абдалова Ф. Жүрөктөгү шамал. Б., “Кыргызстан”, 2001-жыл, 76-бет.

11 Абдалова Ф. Ай жарыгында. Б., “Кыргызстан”, 1997-жыл, 5-бет.

Миргүл ТЕКЕШОВА
КГМУнун магистранты

«АРХАТ» РОМАНЫ ЖӨНҮНДӨ, ЖЕ КИШИ КИЙИКТЕН АРХАТ ДАРАЖАСЫНА ЧЕЙИНКИ АДАМ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Казат Акматовдун “Архат”¹ романы өзүнүн өзгөчөлүгү менен көңүлдү бурат. Биринчиден, мында башка элдин, тагырак айтканда, Тибет элинин жашоо турмушу, диний ишеними сүрөттөлгөн. Бирок, жазуучунун башкы максаты ал элди баяндап берүү эмес, биздин оюбузча негизги каармандардын, аларга жүктөлгөн сапаттардын негизинде айтылуучу башкы ойду берүү. Тибет демекчи, бул жерге ар кандай тагдыр жолу менен келип калган эки кыргыз баласынын өмүр таржымалы берилген. Бир нерсени белгилей кетким келип турат. (Балким бул нерсе адабиятчысыңчылар тарабынан байкалып айтылгандыр, чынын айтсам бир дагы бул роман туурасындагы ой-пикир менен тааныш эмесмин.) Бул романга чейин окуп чыккан улуу жазуучубуз Ч. Айтматовдун “Тоолор кулаганда”² романын эстеп олтуруп, колуктусунан айрылып, адамдардын көрө албастыгына нааразы болуп, түбөлүк кечил болуу үчүн Тибет тарапты беттеп кеткен тээ бир кылымдагы кыргыз уламышынын каарманы, сардал кыздын издеген жигити эске түштү. Муну менен улуу устат калемгерлер көңүлүн Тибетке буруп койгон жокпу? Же азын оолак болсо да Будда ишенимин козгогон “Фудзиямадагы кадыр түн”, “Канткенде адам уулу адам болот?” деген суроого жооп издеген драма? Бул суроолор суроо боюнча калмакчы, анткени, биз булардын түз дагы, кыйыр дагы кабарыбыз жок, даярдыгыбыз да жетишсиз. Балким мындай сурактын өзү да туура эмес нерсе чыгар. Сөздү көп узатпай негизги темабызга кайрылсак;

Адилеттин тагдыры жөнүндө ойлоно турган болсок, андагы кыйалый нерселердин баарын алып таштаганда роман өз мүүдөөсүн орундата албай калмак. Алар бирин-бири толуктап турган нерселер. Адамдар материалдык байлык көздөп улам жүткүнгөн сайын алардагы адамдык азайып, байуунун жана мансаптын жайын ойлогон сайын адамдардагы чыныгы жүз жоголуп баратат. Үчүнчү көзгө болгон талап күндөн күнгө көбөйүүдө. Бул автордун жакшы табылгасы деп ойлойм.

Роман-бул көлмдүү чыгарма. Анда көп маани, көп ой камтылган. Биздин көңүл чордонуубузду ээлеп алган бир маселенин тегерегинде сөз кылуу менен романга карата өз ойубузду билдирүүнү туура таптык. Ал маселе бул жазуунун аталышында да көрүнүп тургандай адамдын жетилиши, калыптанышы, **кайра жаралышы**.

Барластын образы жазуучу тарабынан өтө тапкычтык менен берилген. Анын баяны Мани Ясонун жан дүйнөсүндө төңкөрүш жасады. Храм сыртындагы, өз мекениндеги чоңдордун турмушунан билген жомогу ушул, бул өспүрүмдүн.

Жазуучу адамды таанып билүүнүн жолдорун издеген. Аны биз Барластын өмүр жолу аркылуу билсек болот. Анткени, ал “киши кийикти” да, “Архатты” да көрдү. Бул жерде жазуучу көздөр менен да бир несени айткысы келген болуу керек. Анткени Барласта бир көз, башкаларда эки көз, Мани Ясодо үч көз. Эмне үчүн Барластын бир

көзү дүйнөнү көрбөй калды? Ага экинчи көздүн кереги да жоктой, ал бул жашоодон ушунча жадагандыктан өлгүсү келет. Аны бу дүйнөгө байлаган эч нерсе калбай калган соң Анжелага жол алып кете берет. Мани Ясо да көп учурда үчүнчү көзүн ача бербейт. Ал андан көп зыйан тартат.

Киши кийиктер, алар: “Бою эки метрге жакын, колдору узун, маңдайы өтө эле жапыз, чачы көзүнө түшкөн, ээги жокко эсе, тумшугу бери чыгып, көздөрү адамдыкындай экен.” (102-б.) “Ошол киши кийикке ишенгениме ушул убакка дейре айран калам. Көрсө аны биз **жырткыч** катары эмес, киши катары кабыл алыппыз.” (103-б.) Деген Барластын сөзү өтө маанилүү. Анткени ал өзүн “эрежесиз мушташка” чакырган Умбертону да, шектүү юристти да, ага сөрөй “морякты” да адам деп ойлогон. Алардын киши кийиктерден эмне айрымасы бар?!

Барлас адилетсиздик менен күрөшүүнүн башка жолун гандады. Ал өзүнө өзү баа бергендей; “Ошондой “самосуд” болуп калды, иним. Көрсө жек көрүү деген өтө күчтүү нерсе турбайбы. Мени **жырткыч** кылып жибериптир тигил экөөнө болгон жек көрүүм.” (97-б.)

Мыкты жазуучулар өз каармандарын оор сыноолорго салып, алардын адамдыгын сындайт эмеспи. Турмуш кырдаалдары, ага жараша өзгөрүүлөр, же күрөшүүлөр ар адамда ар кыл болот тура. Жарык дүйнөгө келгенден баштап адилетсиздикке дуушар болгон баланын таржымалы, ал жетишкен нерсе автор издеген нерсе. Ал чыдамкайлык менен окуунун, кыйынчылыктардын соңунда бир жылдык сүкүткө отуруп “Адам баласын кайгы-мундан, азаптан арылта турган ишенимди тапты.”

“- Мына бул жигиттин кыргыз ысымы Адилет, Тибет аты Мани Ясо. Бир жыл бою өткөргөн бул жигиттин “Агни-йога” сүкүтүн баштан аяк тирмийип андып отурдум. Бул жигит адамдагы эң негизги залалды-анын ички өзүмчүл “Эгосун” түздөштүн амалын тапты. Будда жана лама тексттеринин бардыгын карап отуруп акыры түбү мурда жок, жалаң адамдын ой жүгүртүүсүнүн күчүнө негизделген жаны нускама жаратты. Ал нускаманы өзү да ишке ашыра алат, же болбосо ар бир Адам машыгуу жана мантра жолу менен өз “Эгосун” өзү түздөй алат. Ушундай эки жол тапты бул жигит.”(250-251-б.)

Мына, Мани Ясонун буну түшүнүп, таап чыгышы анын адамдык жетишкендиги, акыл-оюнун кайра жаралуусу, өсүүсү болду.

Бул романда жазуучу адамдын акыл-эсинин, адамдыгынын өнүгүүсүн үч этапта көргөзгөндөй. **Биринчиси**, ал киши кийиктер, андан айрымасы жокко эселер, **экинчиси**, акылы жетип, бирок айбандарга айбанча мамиле кылып, же ага барууга аргасыз болуп калгандар, **үчүнчүсү**, ар нерсенин себеп-натыйжасын түшүнүп, дүйнөнү, адамзатты дагы терен таанып билген олуялык “Архат” даражасы.

Романдагы кошумча (биздин оюбузча) окуялар, Адилет төрөлгөндө эле ага ыйгарыла турган наамдын адилетсиздик менен берилбей калышы, бул кай бирөөнүн ашынган “Мени” өзүмчүлдүгүнүн негизинде болуп олтурат. Мектептердеги, Жахан храмындагы балдар менен болгон конфликттер да окуялар да өйдөсүнүү, өзүн сезүүчүлүктүн кесепетинен болгон. Далай- ламанын чегинен чыккан иш чаралары Лама Ясону жаңы нускама жаратууга аргасыз кылды. Албетте, бул жерде Мани Ясонун даанышман устаты Лама Цунун ролу чоң. Анын калыптанышында, эң негизгиси үчүнчү көзүнүн ачылышында, андагы касиеттин табылышында көп мээнет кылган кыргыз баласын дүйнөдөгү эң мыкты олуялардын катарына кошкон да ошол устат.

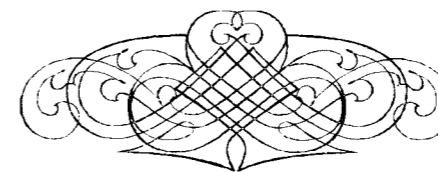
Жер планетасынын ыплас нерселерге толуп, адамдардын жаны жээктер менен жаңы жерлерди издегендей эле жаңы планета, толук адилеттүүлүк өкүм сүргөн “жаркырак жылдызды” издеши табийгый нерсе. Адамдарды ар убак кызыктырып келген нерселер убакыт, мейкиндик-кеңдик, аалам, асман телолору болуп келген. Жердеги башаламандык, адилетсиздик, адамдардын руханий кыйроолорун билип туруп, жердеги жашоого келүүнү каалабаган эмбриондор жөнүндөгү кыйалый, ошондой болсо да эң бир актуалдуу маселени козгогон роман “Кассандранын эн тамгаларын”³ эске салган “Архат” романында жерге жаралып калган жандар андан кечип кетүүнү эңсешет...

Илдетинен такыр эле таза айыга албай койгон Адилеттин бала чагындагы кичинекей күчүгү, жакшы жүрүп эле “ит ооруусу кайра кармаган” адамдарды эске салат. Мани Ясо дүйнө кезип, канчалаган адилетсиздиктен жабыркаган жерлерге барып өз пикирин, нускамасын жайылтпасын адамды акыр аягына чейин айыктырып бүтөөрүнө толук ишенген жок. Белгисиз жоголгон күчүк сыяктуу Мани Ясо да Адамдын соңу эмне болоорун билбейт. Аны азырынча эч ким билбейт... Балким Адам акыл-эси, эгосу илдеттерден кайсы бир кылымда айыгып, ушунча адам эңсеп бирок жетпей жерге батып кете берген адилет жана муң-кайгысыз замана келер... Балким, биздин планетага кызыгып, Жерге учуп кетүүнү каалаган башка планетанын жандуулары кыйал кылар. Бирок, Жер планетасындагыдай адилетсиздик менен башаламандыкты бир дагы башка ааламдын адамына (эгер бар болгон болсо) каалабас элем.

1 Акматов.К. Архат.- Б.: 2007.

2 Айтматов.Ч. Когда падают горы (Вечная невеста)- Санкт-Петербург.- 2006.

3 Айтматов. Ч. Кассандра тамгасы. – Б.: Шам. – 1999.

Жанара ӨМҮРАЛИЕВА
Кыргыз-Түрк Манас университетиндеги
адабият факультетинин магистранты

КУБАТБЕК ЖУСУБАЛИЕВДИН АҢГЕМЕЛЕРИНЕ АДАБИЙ КӨЗ-КАРАШ

Көркөм адабияттын ичи абдан кызыктуу, кооз жана ошону менен катар татаал да экенин К.Жусубалиевдин аңгемелерин окуганда түшүндүм. К.Жусубалиевдин аңгемелери таптакыр башка стилде, өзгөчө формада жазылган. Аңгемедеги сүйлөмдөр көбүнчө кыска түзүлгөн, жазуучу бирөө менен кызуу аңгемелешип отурган сыяктуу сезилет. Кээде бирөө менен эмес, өзү менен өзү сүйлөшүп жаткандай туюлат. Төмөнкү үзүндүлөрдү келтирели: «Кейпи көпкө чейин эле ушинтип ойлоп жүрө берген окшойм, бир оомдон кийин өзүмдү карасам, дале ошол жөнүндө ойлоп турупмун же башканы ойлодум бекен? Таң ай... Билбейм... Билсем ушинтип жүрөт белем.», «Гагариндин айткан сөздөрү кандай эле? Унутуп калдым...», «Аалам укмуштай түнт, карангы, кап-кара экен. Анан жер уя болбой эмне болот?». (К.Ж. «Күз». 371-373-бб)

Биз үчүн К.Жусубалиевдин аңгемелерине анализ жасоо, жазуучунун берейин деген идеясы эмен экенин айтуу кыйынга турду. Бир сыйра окуп, алар тууралуу ойло-рунду айтуу да кыйын болду. Мунун себеби, башка айтылгандай Жусубалиевдин чыгармалары кыргыз адабиятындагы башка жазуучулардын чыгармаларына окшобойт, таптакыр башка стилде (адабиятчы О.Ибраимов айткандай башкача позада) жазылган. Аңгемелерден чыга турган жыйынтык сөз, же идея чыгарманын бир жеринде катылып турат. Аны табыш үчүн чыгарманы жок дегенде эки сыйра окуш керек, ар бир сүйлөмдүн арасына сүнгүп кирип, издөө салуу керек. Мисалы: «Күн авто-портретин тартып бүтө элек» аңгемеси аркылуу жазуучу кандай ойду айткысы келгенин түшүнө албадык. (же биздин азырынча мындай чыгармаларды окуп түшүнүүгө аңсезимибиз жетилип, билимибиз толо элек.). Жогоруда айтылган ойлор жазуучунун баардык чыгармаларына тиешелүү эмес, атап айтсак «Улакчы», «Жижин үчүн жызылган жомоктор. 1.Күз. 2.Кайдыгер уйлар. Аңгемелери абдан маанилүү. Демек кийинки кеп учугу ушул аңгемелер туурулуу уланмакчы.

Ар бир элдин өзүнүн маданияты, жашоо турмушу менен байланышкан улуттук оюндары болот эмеспи. Ошондой эле кыргыз элинин да эр эниш, кыз куумай, тыйын энмей, улак тартыш (көк бөрү), ат чабыш, жорго салыш сыяктуу улуттук оюндары бар. Бул оюндардын дээрлик баардыгы ат менен ойнолот. Мында ат жаныбарынын кыргыздын жашоосу менен тыгыз байланышта экени көрүнүп турат.

Улуттук оюндардын оюнчу үчүн да, көрөрман үчүн да өзгөчө кызыктуусу көкбөрү оюну болсо керек. Анткени бул оюн, тээ илгертеден бери ойнолуп, бүгүнкү күндө да биздин элде гана эмес, мамлекеттер арасында да спорттун бир түрү катары эсептелинип келет. Улак тартышта байге алып, өзүн көрсөткөн мыкты жигиттерди улакчы деп аташып, ал киши менен бүтүндөй айыл эли сыймыктанып, жаш балдар да «мен

да ушундай улакчы болсом» деп, сыймыктанып караша турган. Мына ошондой улакчылардын бири «Улакчы» аңгемесинин башкы каарманы атактуу улакчы Эргеш. Жазуучу Эргештин сырткы жана ички портретин түз сүрөттөбөйт, чыгармадагы каармандардын мамилелеринен улам байкалат. «Бул жиндинин Алайдын талаасындай болгон шымына боёк жетеби, жетпейт, бүт дүйнөнүн боёгун чогултсаң да жетпейт. (К.Ж. «Улакчы» 400-б.) Көрүнүп тургандай Эргеш абдан чоң, олбурлуу, булчуңдуу киши. Анын мүнөзү аялы айткандай эле «жинди». Бул ат ага бекер жерден берилбептир. Эргеш аялга жаман. Башка бир нерсеге жини келсе эле аялына да жини келет да колунда эмне болсо ошону менен чаап жиберүүдөн кайра тартпайт. Ошон үчүн ага аял токтобой жүрүп, акыры ушул аялы кембагал, жоош болгондуктанбы токтоп калды.

Аңгемедө улуттук көрүнүштөр басымдуулук кылат. Көкбөрү, ат, комуз, көп аял алуучулук, кыргыз жигиттерине тиешелүү тайманбастык, намыскөйлүк ж.б. касиеттер. «Эргештин турмушта эки эрмеги бир кумары бар. Катын менен комуз эрмеги, көкбөрү кумары.»(401-б.) Көкбөрү оюнунун кызыгын ойногон адам гана жакшы билет. Ошон үчүн Эргеш ошол кумары болгон оюндан калбай барыш үчүн кадимкидей жанталашат. Оюн болгон күнү ал үчүн башка нерсенин мааниси жок. «Эми бүгүн барбай койсоң хандыгыңдан түшөт белең.» (401-б.) дейт аялы, күйөөсүнүн оюнга баргысы келип, тыбырчылап, кургабай жаткан шымын бир жерден экинчи жерге жүз жолу котортуп, жайдырып жатканына жини келип. Атың чыкпаса жер өрттө дегендей аялы какшыктаганы менен Эргеш чын эле бир айылдын улакчыларынын эң мыктысы, ханы эле. Хан болгон үчүн эч ким даап барып, Алимсарыктын колунан улакты тартып ала албай жатканда айылдын намысы үчүн чыдай албай жонундагы ичигин ыргыта чечип, энеден туума жылаңач экенин да унутуп коюп, чу коюп, Алимсарыктан улакты жулкуп алып, чаап жөнөйт. Таң калган элдин күлкүсү, шылдыңы Эргешке таасир этпейт. Мына «жылаңач баатыр» деп ушуну айтсак жарашчудай.

Ай кендирди кескен жетишпеген турмуш ай. Бир шымды жуугандан кийин ал кургагыча алмаштырып кийгенге экинчи шымдын жоктугу ай. Суу болгон шымын кургасын деп күтпөй экинчисин кийип алып кете бере турган болсо кана. Илгери кыздар жууш үчүн жеңелерине кийимдерин чечип беришип, кургагыча шейшептерге оронуп отуруп турушчу экен деген эл оозунда айтылган сөз бекер жерден чыкпаса керек. Сөз да жашоо турмуштан, адамдар арасында болгон окуялардан алынат да. Бирок, Эргеш алмаштырып кийчү кийими жок болсо да, чүпүрөккө (шымына, ичигине) көз-каранды болуп, ага байланып отурбастан, намысты алдырбоого тырышат. Атактуу улакчынын жылаңач денесин ушул сапаты жаап-жашырып турат.

Баатырды атактуу кылган аты жана баатырды айтканда анын минген аты да кошо айтылып келет. Негизи эле кыргыз эли атка өзгөчө сый мамиле жасап, ардактап, ат багып келген. Бул аңгемедө да Эргеш өзүнүн Тиштенээк Кашкасы менен атактуу улакчы деген атка жетишип отурат. «Көргөн бакканы шамалдай күлүк чум кара ат. Үйүндө башка тиш чукурга бир нерсеси жок.»(404-б.). Кыргыз элинин турмушунда атка кандай баа берилээри ушул сүйлөмдөн көрүнүп турат. Башка нерсе жок болсо да унаабыз жок болбосун дейт кыргыз эли. Ошон үчүн ат адамдын канаты, ат адамдын досу деген сөздөр айтылат эмеспи эл арасында.

Ангемеде баш каармандын образын ачып турган эпизоддук каармандар Эргештин аялы, Алимсарык, мектеп жашындагы бала жана баланын таятасы. Алимсарык да түштүк кыргызга атагы чыккан улакчы. Ушул эки улакчынын ортосунда билинер билинбес атаандашуу, көрө албастык, карама-каршылык байкалат. Эргеш эмнеге жини келет? Шымы кургабай, оюнга кошула албай, ичи ачышып турса, Алимсарык болсо башка жактан келип алып, кыйындыгын көрсөтүп жатса, анан калса эл да аны коштоп, суктанып, кызыгып карап турушса, Эргештин ордунда башка бирөөнүн деле жини келмек. Ошентип Эргештин ички дүйнөсүндө Алимсарыкка деген кызганыч, жек көрүү сезимдери өөрчүп отуруп, акыры чыдап тура албай атып чыкты да, Эргештин үстүндөгү ичигин алып ыргытканга түрткү берди. Менменсинген Алимсарык такымынан улакты тарттырып жиберип, шаабайы сууй калды. Үстүндө үйрүп алар кийими жок болсо да, кыргыз элинде Эргеш сыяктуу намысты алдырбаган, көздөгөн максаттын өтөсүнө жете иш кылган жигиттер бар деген ишеним жаралат. Кубатбек Жусубалиевдин тили шыдыр, так жана таамай. Сүйлөмдөрү чубалжып өтө узун эмес, кыска түшүнүктүү жана адамды кытыгылап, мыйыгынан жылмайтып, бир чети таң калтырат. Анан да жазуучунун тили өтө жөнөкөй, ал оюнда кандай ойлонсо ошол бойдон кагазга түшүрөт. Сөздөрү жасалмалулуктан таптакыр алыс. Жазуучунун жөнөкөй сүйлөмдөрүнөн мисал келтирели: «Адеп ондонун отургандыктан жука шайы көйнөгү көчүгүнө кыпчылып калган эле. Эргеш ушуну көрдү да, парсылдап күлүп жиберди.

– Көйнөгүн кыпчылып калыптыр! Оңдоп ал да, комузумду алып чыгып бер. Комузун эрмектегиси келди. Бирок, бир да күү билбейт эле. («Доңуз сойду-ит сойду» деген бир күүсү бар.), «Катыны менен комузун таарынткан бойдон калтырды», «Эргешти жолдугата бир нерсе гана кыжаалат кылды. Ичигинин жүнү этин сайгылап, кычыштырып, мазесин кетирди. Барар барганча, барып жеткенче картылдагып тырманып барды.» (400-401-бб.) Чыгарманын маанисин тереңдетип, көркөмдүүлүгүн арттырып турган туруктуу сөз айкаштары ангемеде көп кездешет: эл кайнап турду, ичи туз куйгандай ачышты, шоона эше албайт, кычкачтай жабышуу, үйдөй таранчыга тийген кыргыздай чакчалекей түшүү, үйрүлөргө үйү айрыларга алачыгы жок ж.б.

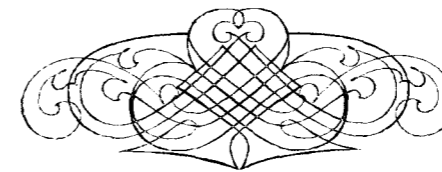
К.Жусубалиевдин бизди кызыктырган дагы бир ангемеси «Кайдыгер уйлар» болду. Жаман нерселерди жасабаш үчүн энелер акыл-насаатын балдардын кулагына канчалык кумдай куйса да, балдар кайра ошону жасап көргүлөрү келет эмеспи. Жасаба дегенди жасайт, тийбе дегенге акыры бир күнү тийип көрөт, алар ошон үчүн балдар да. Ангемеде бир күнү бала энеси жакындаба деген сазга барып, бутун салып көрөт да, кайра тартып чыгара албай калат. Буту акырындап сазга батып баратат, кудай жалгап жанында бир түп чий өсүп турган экен ошого жармашып, былкылдабай катып турууга туура келет. Көзү жалдырап, көктөн, жерден, айланадагы баардык нерселерден жардам сурайт. Эч ким балага ырайым кылбаган сон, эптеп, тосуп чыккан уйларды күтө баштайт. Ошондо көптөн күткөн уйлар да көрүнөт. Бала сүйүнгөндөн уйларга кыйкырат, тартып кетүүлөрүн суранат, жалынат. А уйлар болсо кайдыгер гана карап да койбостон «көрмөксөнгө салып» өтүп кете беришет. Баланын бар үмүтү уйларда эмес беле. Алар болсо «тааныбаган» немедей эле кете беришти да.

Ангемеден көп жакшы ойлорду чыгарууга болот. Жазуучу чыгармадагы бала менен уйлардын мамилесине көптөгөн жашоо сырларын катып койгондой. Бүгүнкү күндө уйлар эмне болуптур, (алар мал да) акыл эси, түшүнүгү бар адам баласы деле жардам сурап кайрылган адамга кайдыгер мамиле жасап коё берет. Көрүп турса да көрбөдүм деп, укса да укпадым деп, танып, өз жыргалчылыгын гана ойлогон «кара башым соо болсун» дегендер жок эмес.

Жараткан адамды жаратканда анын жүрөгүнө сүйүү, мээрим, боорукерлик да кошо берген. Ал эми адам ошол касиеттерди кайра адамдар үчүн колдонушпайт. Ал сезимдерден жогору адамдын оюнда байлык жана өз керт башынын кызыкчылыгы турат. Деги эле кайдыгерликтин аркасы кандай болору баарыбызга эле маалым болсо керек. Албетте кайдыгер жасалган иш эч убакта үзүрлүү болбойт. Бала башта эле энесинин сазга жакындаба деген сөзүнө чын дилден көңүл бурбай, кайдыгер гана кабыл алган. Ошол кайдыгерликтин артында сазга батып, чиркейлерге сорулуп, бакаларга кошулуп бака болуп сайрап (ыйлаганын айтып жатабыз) калды. Уйлардын карабай өтүп кетиши элибиздин өйдөлөгөн адамды жогору түртүүнүн ордуна бутунан төмөн тарткан жаман сапатын көрсөтүп жатат. Бул, ачуу чындык.

Демек бала үчүн да, окурмандар үчүн да улуулардын сөзүнө кайдыгер мамиле жасабастан, жакшылап зээн салыш керек деген сабак болду окшойт. Сен бирөөгө кайдыгер мамиле жасасан, сага да башкалар кайдыгер карашат деген жыйынтыкка келдик.

К.Жусубалиев чакан ангемелери аркылуу бир катар олуттуу ойлорду ортого салып берет. Жазуучунун кыска жана таамай жазылган сүйлөмдөрү анын жазуучулук дараметинин жогорку деңгээлин көрсөтүп турат. К.Жусубалиевдин адамдар анча байкоос ала бербеген көрүнүштөрдү сезип, туюп ошону негиздеп жазган ангемелери, окурмандар үчүн турмушту үйрөтүүчү сабак болоруна ишенебиз.

Ажар ДУЙШЕМБИЕВА
КТУ «Манас», магистрант

**Ч.АЙТМАТОВДУН
“ТООЛОР КУЛАГАНДА (САРДАЛ КЫЗ)” РОМАНЫНДА
АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕРДИН
КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Чынгыз Айтматовдун жараткан ар бир жаңы чыгармасы кыргыз жана дүйнөлүк коомчулук тарабынан өзгөчө окуя катары кабыл алынган. Бардыгыбызга маалым болгондой, Чынгыз Айтматовдун он жылдан ашуун убакыт көркөм чыгарма жаратпагандыгы окурмандарынын арасында “Чынгыз агай адабият майданындан биротоло кеттиби? Жазуучулук таланты менен дипломаттык талантынын таймашында экинчиси жеңдиби?” деген баш айланткан бир топ суроолордун жаралышына себепкер болгон. Бул суроолорго улуу жазуучубуз 2007-жылы басмадан чыккан “Тоолор кулаганда (Сардал кыз)” аттуу чыгармасы менен жооп берип, жогорудагы пикирлердин негизсиз экендигин далилдеди.

Акыркы он-он беш жылда өлкөбүздөгү жана дүйнөдөгү чоң өзгөрүүлөрдүн күбөсү болдук. Илим, билим, технология күн өткөн сайын өнүгүүдө, ошону менен бирге, базар экономикасы заманбап адамынын турмушунда өзгөчө орунду ээлеп, адамдардын ортосундагы мамилелерге да таасир этүүгө жетишти. Мына ушул сыяктуу бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринин негизинде Чынгыз Айтматов “Тоолор кулаганда (Сардал кыз)” повестин жазды.

Повесттин сюжети үч негизги каармандын - Арсен Саманчин, Айдана Самарова жана Эрташ Курчалдын - сүйүү үч бурчтугунун негизинде чечилеши.

Арсен Саманчин – көз карандысыз журналист. Ал жүрөгүн өйүткөн маселелер боюнча өз оюн коомчулукка билдирүүгө умтулат. Ошол эле учурда Арсен өзгөчө поэтикалуу, романтикалуу, кыялкер жана өз идеалдарын ыйык туган максималист адам. Өзүн-өзү таанып билүүсүндө, мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрүнүн жаңы жээктерин ачууда кечээ үнү кубулжуган опералык ырчы – бүгүн “эстрада-плакатка” Айдана Самаровага болгон аруу сүйүү сезими негизги роль ойноду. Убагында Арсен менен Айдана бир-бирин жарым сөздөн түшүнгөн, бирдей идеалдарга ээ болуп өзгөчө гармонияда жашап келген жаштардан эле.

Чынгыз Айтматов бардык чыгармаларындагыдай эле жаңы повестинде да фольклорго кайрылды. “Сардалкыз” уламышы - Арсен Саманчиндин түгөнбөгөн кыялы, тунук, чыныгы сүйүүнүн, эч кимге багынбас сүйүүнүн, үмүттүн символу. Элдик уламыштын негизинде жазылган Сардалкыз жөнүндөгү опера да Арсендин сүйүүсүнүн далили катары Айданага тартуу кылган белеги эле. Бирок базар экономикасы бир заматта эки жаштын мамилелерине аралашып Арсен менен Айдананын ортосун алыстатып кыялдарды талкалайды. Арсен Саманчин Айдананын кандайча алыстап кеткенин да байкай албады. Бир билгени – сүйгөнүнүн убактылуу кыйынчылыктарга туруштук бере албай идеалдарын кечээки “посредственный актеришка” – бүгүнкү бай

продюссердин лимузинине алмаштырганы... Бирок Арсен Айданага канчалык ачуусу келсе да аны күүнөөлөй албайт, “Не ты виновата, а рыночная эпоха, тебя оприходовавшая”¹ деп сүйгөнүн базар экономикасынын кысымынын курмандыгы катары гана баалайт. Айдананын мүнөзү Арсен менен болгон диалогдорунан байкалат. Мисалы, парктагы маек Арсендин Сардал кыз уламышынын кыйышпас фанатиги экендигинен окурманга кабар берет. Айдана Арсендин сөздөрүн өзгөчө эргүү менен укса да, Арсенге караганда иштин материалдык жагын ойлоп “мечтать надо реалистически”² дейт. Демек, ортодогу сүйүүгө карабай Айдана Арсенден идеяга бүт бойдон берилбегендиги, реалдуу ойлонгондугу менен айырмаланат. Айдана – искусствону, идеалдарын жан багуу максатында “ширпотребге” алмаштырууга аргасыз болгон бүгүнкү күндүн искусство адамдарынын өкүлү. Аны күнөөлөгөндөн майнап жок, күнөөлөөгө акыбыз да жок. Анткени ар бир адам өз жолун өзү тандоого укуктуу; куру энтузиазм менен кара курсакты тойгуза албайсың, энгузиазмдын да чеги болот... Жада калса Арсен да ал чекке жетип калган. Акталбаган үмүт, алданган сүйүүнүн натыйжасында Арсен Эрташ Курчалдын жанын кыюунун амалын ойлой баштайт. Белгилей кетчү нерсе, Чынгыз Айтматовдун мурунку чыгармаларынын негизги оң каармандары өз идеалдары үчүн, өзүнүн актыгын далилдөө үчүн күрөшсө да, душманын өлтүрүүгө даабайт, мындай иш оюна да келбейт, жамандык менен башкача күрөшүшөт, алар мындан алда канча өйдө турушат (“Ак кеме” – Бала, “Гүлсары” – Танабай, “Кылым карытар бир күн” – Эдигей, “Делбирим” - Ильяс). Ал эми Арсен Саманчин алсыздыгын сезип, тоспеленген идеалдарынын күнөөкөрү болгон базар экономикасынын өкүлү Эрташ Курчалды өлтүрүүдөн башка жол таппайт.

Автор адам менен жаныбардын тагдырында параллель жүргүзүү менен, “Адам жана Табиат” маселесинин бүгүнкү күндө кандай катастрофиялык абалга келгендигинен маалымдайт. Арсен жана Жаабарс – жарларын жан дили менен берилип сүйгөн лидерлер. Бирок алардын лидердик позициясы күчтүү атаандыгынын пайда болуусу менен жылышып кетти. Арсендин атаандыша Эрташ Курчалдын күчү – байлык, Жаабарстын атаандашынын күчү – жаштык. Эрташ Курчал Айдананы байлыгы менен, жаш барс Жаабарстын жарын жаштыгы менен багынтып алды. Жаабарс атаандашына женилип калгандыктан мыйзам ченемдүү түрдө жол бошотуп берди. Бирок Арсен атаандашына женилгендиги менен элдешкиси келбейт. Анын ою боюнча, Эрташ Курчал өлүмгө тартылышы керек. Атаандашын өлтүрүп өчүн алуу максаты Арсенди араб шейхтеринин аң уулоосуна кошту. Чет элдик барктуу конокторду тосуу жана аң уулоо планы тууралуу Бектурган байкесинин сөздөрүн угуп жатып Арсен анын кандай аяктарын билген эмес. Бирок тагдырдын планы башка эле... Бөлмөгө учуп кирип Бектурган байке менен Арсендин сөзүн чырылдап бөлгөн чабалекейлер жакын аралыкта боло турган жамандыктан кабар берүүгө аракет кылса да, Арсен муну түшүнүп-түшүнбөгөн бойдон калды.

Ал чабалекейлерди Арсен кийинчерээк, классташы Ташафган менен болгон курч диалогу учурунда, эстейт. Арсен “Мерген” фирмасы менен өз пландарын жүзөгө ашыруу үчүн тапанча табуу максатында иштесе, Ташафган жана анын бир катар айылдаштарынын максаты - араб шейхтерин барымтага алып, алар үчүн акча алып, андан соң жер которуп жаңы турмушту баштоо. Арсен мурдагы классташынын мын-

дай коркунучтуу планын укканда уккан сөзүнө ишене албайт. Бирок Ташафгандын ар бир кадамын деталдуу түрдө ойлонуштуруп койгондугуна көзү жеткен соң курбуларынын сөзүнөн кайтпастыгы Арсен үчүн айдан ачык болот. Ташафгандын ой жүгүртүүсү боюнча, көпкөн араб шейхтеринен алган акча шейхтер үчүн бир тыйынга арзыбаган сумма. Бирок Ташафгандын үй-бүлөсү сыяктуу 4-5 жарды үй-бүлөнүн турмушун ал акча түп тамырынан бери өзгөртөт. “Бай – кедей” маселесинин мындай жырткычтык жол менен чечилбеш керектигин Арсен канча тырышса да Ташафганды ишендире албайт. Арсен өзү жакында эле атаандашын өлтүрүүнү, б.а. жырткычтык жол менен өчүн алууну пландаштыргандыгын унутуп да калгансыйт... Ташафгандын келтирген далилдерин окуп жатып окурман аргасыздан: “Балким, Ташафгандыкы туурадыр? Эгер барымталык акчаны алышса, эч кимге залакасы тийбейт, эч ким өлбөйт. Ал эми 4-5 кыргыз үй-бүлө болсо татыктуу турмушка жетишет. Мындай шарттарда барымтага алуу – кылмышбы?” деп да ойлойт. Ташафган – эл-жерин сүйгөн кыргыз азаматтарынан. Жерин коргоп Афганистандагы согушка да катышып келген. Бирок жаны жарды турмуш, перспективанын жоктугу, арман, ыза Ташафганды кылмышка түртүп жатат. Ташафган үчүн араб шейхтерин барымтага алуу – кылмыш эмес, татыктуу жашоо амалы.

Барымтага алуу планынын аткарылуусу эми Арсенге байланыштуу. Арсен эми кандай кылат? Кандай чечим кабыл алат?

Окуянын аяктоосу күтүүсүз болду. Арсендин “Биздин барстардан колунард тарткыла!” деп араб шейхтерин качыруусу Бектурган Саманчин баштаган “Мерген” фирмасынын бардык катышуучулары үчүн да, Ташафган баштаган шейхтерди барымтага алуу планынын даярдоочулары үчүн да күтүлбөгөн кадам болду. Бул кадам “Мерген” фирмасынын келечектеги мындан аркы иш аракетинде, Ташафгандардын татыктуу турмуш куруу кыялына да чекит койду. Бул кадамды айыл тургундары чегине жеткен акмактык, уятсыздык катары кабыл алышты. Ал эми Арсендин жанын берип, бүтүндөй өлкө абийрин сактап эрдик жасагандыгы эч кимдин акылына келген жок, келе алмак да эмес. Муну түшүнгөн жалгыз гана киши бар эле. Ал – Элес.

Элес – Арсендин жүрөгүн жаныча соктуруп, өмүрүндө экинчи тунук сүйүүсү болду. Бул жаны пайда болгон сезим Арсендин дүйнөгө, өз өмүрүндө болгон акыркы окуяларга карата болгон көз карашын өзгөрттү. Бул сезим Арсендин жүрөгүндө түнөк алары менен идеалдарын, сүйүүсүн тепселеген Эрташ курчалды өлтүрүү оюнун канчалык даражада негизсиз, эч нерсеге арзыбагандыгын түшүндү. Анткени, Элес менен Арсендин кол кармашып жаңыдан баштай турган турмушунда өч алуу жана жек көрүү сезимине орун жок эле. Элес Арсендин күтүүсүз жерден үзүлгөн өмүрүнүн акыркы күндөрүн сүйүү, үмүт жана чексиз бакытка бөлөдү.

Чыгарманын аягында Арсен Саманчиндин аңгемеси катары берилген “Өлтүрүү - өлтүрбөө” аңгемесинде адамзатынын эн эски жана бүгүнкү күндө да чечилбей келаткан диллемасы ортого коюлат. Экинчи Дүйнөлүк согуштун ардагери Сергей, ал кездерде жаш улан, согушка атанган учурда энеси эч кимди өлтүрө көрбө деп насаат айтса, атасы, тескерисинче, өлтүр, сен өлтүрбөсөн, душман колдуу болосуң деп таптакыр башкача насаат айтат. Эмне кылуу керек? Согуш, эки тараптын күрөшү. Сен өлтүрбөсөн - өлүм, эгер өлтүрсөн, киши өлтүргүч болуп каласың. Эгерде жеңиш адам-

дын жанын кыюу аркылуу гана болсо, анда чын эле, Сергейдин апасы айткандай, дүйнөдө жалаң гана киши өлтүргүчтөр калабы? Айтматов бекеринен бул темага кайрылып жаткан жок. XX кылымды гана алсак, 1-Дүйнөлүк согуш, 2-Дүйнөлүк согуш, Афган согушу, Чечен согушун адамзаты башынан өткөрдү, Ирак согушу дале болсо уланып жатат. Ар бир согуш миллиондогон өмүрдү кыйып, адамзатынын нормалдуу өнүгүшүн токтотуп, жада калса 10-15 кадам артка таштатып жатат.

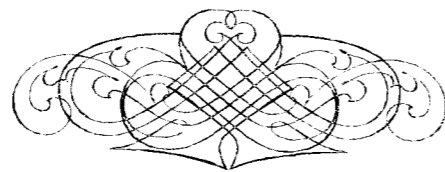
“Тоолор кулаганда (Сардал кыз)” повестинин каармандарынын диалогдору Чыңгыз Айтматовдун бүгүнкү күнү коомдо, коомдук мамилелерде болуп жаткан өзгөрүүлөргө, глобализацияга карата көз карашын ачык чагылдырат. Мисалы, бүгүнкү күндүн массалык маалымат каражаттарынын өкүлдөрү тууралуу Арсен менен чырлашкан “Ошондойдун” сөздөрү: “...знай свою мусорку. Журналисты теперь – что свиньи в стойле: как накормишь, так и хрюкают, что в газетах, что на телевидении”³, “Так теперь и пресса в руках местных олигархов”⁴ (автор); базар экономикасынын заманбап адамдын турмушуна үстөмдүгү тууралуу: “Перед рыночной стихией никакие кафедры не устоят”⁵ (Арсен); “...и даже любовь, как товар, выставили на рыночные ряды. А ты только теперь это постигаешь. Стало быть, непригоден ты для бизнес-эпохи. Еще одна персональная расплата за так называемый соцреализм”⁶ (Арсен); “...избавившись от социалистического произвола, мы влипли в рыночный”⁷ (Арсен); искусствонун бүгүнкү абалы тууралуу: “Традиционный репертуарный театр то ли выживает, то ли нет. Это и национальная, и мировая проблема”⁸ (автор); “Государству сейчас не до оперы”⁹ (Айдана); “На оперных сценах царят эстрадный балдеж, клоунада и прочие развлекаловки”¹⁰ (Арсен). Көрүнүп тургандай, Чыңгыз Айтматов рыноктук мамилелердин ар тармакка, жада калса, эзелтен ыйык деп эсептелген искусствого да киргендигин өкүнүү менен белгилейт.

“Тоолор кулаганда (Сардал кыз)” повести коомчулукта кайчы пикирлерди жаратты. Мисалы, Владимир Березин “Книжное обозрение” гезитинде жарыяланган “Треш”¹¹ от Патриарха” аттуу макаласында бул чыгарма тууралуу айтылган бардык жакшы пикирлер жазуучунун чыгармачылыгын урматтоодон улам гана жазылгандыгын белгилеп, “Роман “Когда падают горы” – беспросветно дурен,” – деген пикирин жазган. Березиндин ою боюнча, Айтматов чыгармасын профессионалдуу адабий редактордун жардамы менен коррективкалашы керек эле. Б.а. Березин чыгармадагы автордун баяндоо стилин сындайт. Ал эми адабиятчы Абдылдажан Акматалиев, тескерисинче, “...каармандардын азыркы заманга ылайык жашоо-турмушу, ритми, көз карашы, ой-жүгүртүүсү, мамилеси, жүрүм-туруму, сүйлөө речи... жазуучудан стилдик жаңыча баяндоону, жаңыча сюжеттик-композициялык өнүгүштү жана чечилишти талап кылган” деген, менимче, калыс пикирин айткан¹². Ошол эле учурда сынчы Георгий Гачев Айтматовдун жаңы чыгармасынын кириш сөзүндө чыгарманы “Роман Чингиза Айтматова “Когда падают горы (Вечная невеста)” – это высокая трагедия, произведение большого стиля” деп эң жогору баалайт¹³.

Дүйнөлүк адабий практикадан маалым болгондой, чыныгы адабий чыгарма гана коомчулукта ар түрдүү кайчылаш пикирлерди жарата алат. Чыңгыз Айтматовдун “Тоолор кулаганда (Сардал кыз)” аттуу жаңы чыгармасы бул теорияны кайрадан далилдеди. Анткени “Тоолор кулаганда (Сардал кыз)” – бүгүнкү күндүн эң орчундуу маселелерин камтыган, окурмандарды ойлонткон жана автордун оригиналдуу талантын дагы бир ирет далилдеген көп кырдуу чыгарма.

- 1 Айтматов Ч. Когда падают горы: (Вечная невеста): Роман, повесть, новелла. – СПб.: Издательский дом “Азбука-классика”, 2007. с 130.
- 2 Жогоруда аты аталган китеп. 89-б.
- 3 Айтматов Ч. Когда падают горы: (Вечная невеста): Роман, повесть, новелла. – СПб.: Издательский дом “Азбука-классика”, 2007. с 39
- 4 Жогоруда аты аталган китеп. 90-б.
- 5 Жогоруда аты аталган китеп. 54-б.
- 6 Жогоруда аты аталган китеп. 54-б.
- 7 Жогоруда аты аталган китеп. 120-б.
- 8 Жогоруда аты аталган китеп. 57-б.
- 9 Жогоруда аты аталган китеп. 89-б.
- 10 Жогоруда аты аталган китеп. 89-б.
- 11 “Треш” – англис тилинен которгондо “шилденди” дегенди билдирет (А.Д.)
- 12 Акматалиев А. Аалам, Адам жана Жаабарс. –Б.:Шам, 2006. 7-б.
- 13 Айтматов Ч. Когда падают горы: (Вечная невеста): Роман, повесть, новелла. – СПб.: Издательский дом “Азбука-классика”, 2007. с 5.

ИСКУССТВО ТААНУУ

Гульбара ТОЛОМУШЕВА
научный сотрудник

ТОЛОМУШ ОКЕЕВ

Толомуш Океев (1935-2001) - известный кыргызский кинорежиссер, народный артист СССР - родился в селе Боконбаево Иссык-Кульской области. Вырос в годы войны, когда единственным и лучшим развлечением для детворы было кино. Механик мог 10 дней подряд крутить «Чапаева», «Кубанских казаков» или «Мою мечту» – в его распоряжении было считанное количество картин. Во Фрунзе (ныне город Бишкек) с начала 50-х регулярно проводились Недели зарубежных фильмов, кыргызстанцы открыли индийское кино – незабвенного Бродягу Раджа Капура, красавицу Наргис. Появились первые пристрастия, возникло предощущение возможности оказаться в волшебном мире мечты. Предпосылки имелись: Толомуш учился в единственной в столице республики кыргызской средней школе №5 имени А.С. Пушкина, готовившей будущую элиту. Нужно было не просто усваивать учебную программу: учащимся, отобранным из разных уголков Киргизии, в том числе из самых отдаленных, предъявлялось жесткое требование учиться только на «отлично». Окончив школу, юноша с радостью узнал: Ленинградский институт киноинженеров объявил набор студентов. Ему показалось, что мечта начинает сбываться, но учиться было невероятно трудно. Гуманитарий по природе, Океев вынужден был выбирать: либо бросить учебу на электротехническом факультете ЛИКИ, в программу которого входили высшая математика, сопротивление материалов, теория механизмов машин; либо остаться. Но он был первый кыргыз, поступивший на столь сложный факультет, и потому сам себе сказал: «Я преодолею все трудности, но закончу институт!» Уже на третьем году обучения был введен курс звукооператорско-

го мастерства, где азам художественного оформления фильмов обучали лучшие ленфильмовские звукооператоры. В 1958 году, окончив институт, Океев стал первым профессиональным кыргызским звукооператором. Поработав несколько лет на дубляже документальных и художественных фильмов с величайшими артистами кыргызского театра – Муратбеком Рыскуловым, Бакен Кыдыкеевой, Советбеком Жумадыловым, Даркуль Куяковой и другими, получил бесценный творческий опыт. С начала 60-х стал трудиться на съемочной площадке, и понял, что эта работа гораздо интереснее предыдущей. Он был звукооператором на «Зное» Ларисы Шепитько, «Перевале» Алексея Сахарова, «Улицы космонавтов» Марианны Рошаль. В то же время в Киргизию приехал Андрей Кончаловский для постановки «Первого учителя». Некоторые фильмы «приезжих» режиссеров получили международное признание, но, как отмечал Океев, они выражали понимание Киргизии с точки зрения русской культуры, и кыргызское мироустройство воспринималось ими как экзотика: «А, чтобы вникнуть в душу народа, знать, в чем его боль, радость, чаяния, нужно быть представителем этого народа», - считал Океев.

На съемочных площадках появились выпускники средних школ, грезивших о ВГИКе: Болот Шамшиев, Геннадий Базаров, Динара Асанова. Во ВГИКе уже учились Мелис Убукеев и Кадыржан Кыдыралиев. Творческая интеллигенция была вдохновлена яркими событиями культурной жизни: Лун Арагон уже перевел на французский язык «Джамилю» Чингиза Айтматова, на сцене блистала балерина Бюбюсара Бейшеналиева, кыргызский Король Лир – Муратбек Рыскулов с восторгом был принят в Лондоне. В республике жили ожиданием первого подлинного кыргызского фильма. И в 1964 году на экраны вышла «Трудная переправа» (в советском прокате шла под названием «Белые горы», режиссер М. Убукеев, оператор К. Кыдыралиев) о трагических последствиях народного восстания 1916г. Именно в этой картине впервые был выражен дух нации, ее мудрость и негибимость в период тяжелых испытаний.

В 1964 году мечтательный и амбициозный Толомуш Океев поступает на открывшиеся Высшие режиссерские и сценарные курсы при Госкино СССР. Его педагогами были Л.З. Трауберг и Ю.Я. Райзман. Лекции читали классики советского кино – М.И. Ромм, Г.Н. Чухрай... Своими сокурсниками Океев гордился, все они получили признание в мировом кинематографе: Карен Геворкян, Глеб Панфилов, Александр Аскольдов, Василий Ливанов... После первого года учебы, вместо полагающегося постановочного этюда в мастерской, Толомуш Океевич решил снять короткометражный фильм «Это лошади». Уже было задумано «Небо нашего детства», и Окееву нужно было попробовать себя в качестве режиссера. Хорошо зная все технологические нюансы кинопроизводства, он нуждался в дополнительной практике, как на съемочной площадке, так и в монтажной. Картина «Это лошади» (1965г.) сразу была отмечена на фестивале среднеазиатского кино в Ашхабаде и приобретена многими странами. Ее мощь, глубина и мудрость вновь и вновь изумляют коллег. Многие кыргызские режиссеры пробовали и продолжают пробовать сотворить свое «Это лошади», но безуспешно. Они имеют в виду только сам девятиминутный фильм, а Океев вкладывал в собственный дебют всю будущую жизнь в кино. Недаром он писал: «Начинать в искусстве нужно со своей любимой темы, отдать первому шагу максимум сил и чувств, чтобы он стал фундаментом для всего, что создашь в будущем...»¹

«Я сделал свою первую картину, одночастевый документальный фильм «Это – лошади», в 1965 году. ...Рождается жеребенок, беззаботно растет, становится взрослым, сильным, узнает любовь. Постепенно приходит к нему старость и, наконец, смерть... Но на свет появляется новое маленькое существо, которому суждено пройти все сначала... Я рассказываю о своей первой картине потому, что она для меня стала в какой-то мере программной. Мысль, идеи, которые я в нее вложил, остались со мной и проявляются в последующих работах. Я продолжаю исследовать жизнь во всех ее ипостасях: рождение и смерть, любовь и ненависть, красота и уродство», - писал Т. Океев².

Толомуш Океев в своей самой знаменитой ленте «Небо нашего детства» (1968) показал кыргызов такими, какими сами себя кыргызы знали, но не знал весь остальной мир. Благодаря искусству кино, мир открывал тогда маленький народ. Его бытие виделось как нечто удивительное, по-своему уникальное из всего многообразия образов жизни на планете. Сегодня мы стали свидетелями явного, реального воплощения той трагедии, наступление которой постоянно беспокоило главного героя фильма Бакай: ее приближение он не только предчувствовал, но и ощущал. Поэтому тема картины приобретает актуальное, острое звучание. Выдающийся артист Муратбек Рыскулов создал самый трагичный образ в кыргызском кино, он – мудрец и пророк, его слова сбываются только спустя годы. Табунщик Бакай прекрасно понимал, что чтобы прокладывать дороги, надо взрывать горы, но он также считал, что природу нельзя губить. Бакай понимал, что детям надо уезжать в город на учебу, но он чувствовал, что не все они нужны городу, было бы лучше, если б они вернулись и трудились на родном пастбище, пастбище Бакай! Герой последнего фильма Океева «Миражи любви» (1986) художник Мани унаследовал профессию отца, но на его судьбу выпало гораздо больше испытаний. В 12-летнем возрасте Мани вынужден покинуть Родину, где завистники всячески мешают ему, он уезжает искать человека, работающего левой рукой, то есть не так, как все. Фильм предвосхитил события равно как в судьбе режиссера, так и в целом стране: по существу, туда, куда отправился Мани, уехал потом и Океев. Красивый мальчик-таджик (Фархад Мирзоев), исполнитель роли 12-летнего Мани, замкнутый, суровый юноша-каракалпак (Фахратдин Мухаматдинов), сыгравший взрослого Мани, благородный мудрец, отец героя «Миражей любви» - туркмен (Ходжадурды Нарлиев), в каждом из них – частица души режиссера-кыргыза, представлявшего интересы своей Родины в организации, курирующей вопросы образования, науки и культуры тюркоязычных стран – ТЮРКСОЙ.

Толомуш Океев признавался, что, работая над «Миражами любви» он начал серьезно изучать Коран, историю ислама, культуру Ближнего и Среднего Востока в целом, что потом, в 90-х ему очень помогло, когда он был назначен Чрезвычайным и Полномочным Послом Кыргызской Республики в Турции.

В фильмах Океева 12-летние мальчики в экстремальных ситуациях не боятся взвалить на себя бремя ответственности, ибо их родители – пожилые люди и физически они уже заметно сдали. В «Лютом» мальчик-сирота Курмаш на порядок младше героев «Миражей любви» и «Неба нашего детства». В «Красном яблоке» девочке Анаре нет и семи лет, но она чувствует ответственность момента: ее родители думают по поводу пока еще туманного совместного будущего. Но остается мечта о недостижимом: прекрасная Незнакомка из юности художника возникает как тот мираж совершенного мира, за которым бежит Мани.

Рождение ребенка – это тоже ответственный шаг. В первоисточнике – раннем рассказе Айтматова «Красное яблоко» – не было сцены в роддоме, когда героиня признает факт внебрачного появления на свет своей дочери. Она утирает слезы, потом выяснится, что дальнейшая жизнь с человеком, который как будто признал в ее девочке и свою дочь тоже, еще не гарантирует стопроцентного семейного счастья, все не так просто, как кажется. Но дети ни в чем не виноваты, Уркуя, главная героиня фильма «Поклонись огню» (1971), кормит ребенка за несколько минут до смерти – ее зверски убьют басмачи. Детей увезет за собой бабушка, мать Уркуи. Бросив мужа-алкоголика, уйдет с детьми и героиня Наталья Аринбасаровой в фильме «Улан» (1977). А Зулайка, жена Кожожаша, из картины «Потомок белого барса» (1985) захочет принять сына мужа от соперницы Айке. Позже супруги потеряют собственного сына.

Творчество Океева немыслимо без образа акакала-патриарха, в первых картинах им был Муратбек Рыскулов («Небо нашего детства», «Поклонись огню»), затем Досхан Жолжаксынов («Потомок белого барса», «Миражи любви»).

Оступившийся человек – Азат в «Улане» – продолжение линии Алыма из «Неба нашего детства». Падение Азата ниже некуда (он оказывается в заранее вырытой могиле) и следующее затем возрождение героя после «воспитательной проработки» в колонии строгого режима кажется невероятным.

«Красное яблоко» (1975) снято в традициях поэтического реализма, в котором объективно достоверные картины повседневной жизни преображаются с помощью ненавязчивых средств образной трансформации – драматургической конструкции, диалога, игры актеров, музыкального сопровождения, символического использования предметов. В этой связи красное яблоко – прекрасный предмет-символ, благодаря которому герой фильма – Темир поэтически переосмысливает прозу жизни, тривиальность ситуаций. Это яблоко разрушает его иллюзии и в то же время дарит надежду на будущее счастье.

Необыкновенно тонкий, психологически нюансированный лирический рассказ Айтматова «Красное яблоко» стал основой фильма, отразивший внутренний мир человека, его переживания и размышления. Киносценарий был написан Э. Лындиной, которая на протяжении почти двух десятилетий опубликовала множество работ о наших картинах, режиссерах, актерах, среди них наиболее известна монография о Суйменкуле Чокморове. Именно первая профессия артиста – художник повлияла на смену жизненных интересов героев: из людей науки они превратились в служителей муз. Темир стал живописцем, а его супруга Сабира – диктором на телевидении. Но эти частные изменения никак не исказили их душевного состояния, да и общей канвы первоисточника в целом.

После выхода картины на экраны СССР у зрителей появились неожиданные ассоциации. Например, тбилисцам, казалось, что линия «Незнакомка – Темир» стран-

ным образом трансформирует давнюю историю безответной любви бедного художника Нико Пиросмани к красавице-актрисе Маргарите. Правда, вместо миллиона алых роз Темир подарил своей тайной возлюбленной прекрасное ароматное яблоко.

...Красное яблоко разглядел среди засохшей листвы на яблоне студент-художник Темир и сберег, чтобы подарить прекрасной Незнакомке, в которую был тайно влюблен. Но, оказавшись в ее руках, чудесное яблоко утратило свою магию, а для Темира потускнели все краски мира. Став профессиональным художником, Темир не забыл свою Деву тайную: она явилась прообразом ирреальной музыки, к которой он мысленно обращался в периоды творческого кризиса, делясь своими нереализованными замыслами и ища выхода из душевного тупика. Понятно, что Незнакомка – персонаж реальный никак не сопоставима со своим придуманным двойником. Таттыбюбю (Таня) Турсунбаева замечательно, необыкновенно точно воплотила этих двух своих столь разных героинь.

Рядом с Темиром находится другая женщина, его жена Сабира (дебют в кино Гульсары Ажыбековой), страдающая от холодного, хотя и вежливого отношения к ней мужа. Сабира и Незнакомка делят картину на две части – будничную, прозаичную даже в праздники, и лиричную, поэтически преображаемую воображением художника при одном только воспоминании о Деве тайной. На первый взгляд у Ажыбековой роль менее выигрышная. Но актриса точно разобралась во всех психологических аспектах, поэтому ей удалось создать более глубокий образ, чем предполагалось до съемок.

В «Красном яблоке» Океев касается достаточно острой проблемы современного кыргызского общества, связанной с отторжением частью нового поколения духовного наследия прошлого. Эта проблема прямо связана с частичной утратой родного языка городским населением страны. Вспомним, когда по телевидению показывают передачу, посвященную знаменитому сказителю Саякбаю Каралаеву. Художник Темир и его дочь Анара смотрят ее. Герою, безусловно, интересен рассказ Саякбая, а его дочери, напротив, чуждо сказительское искусство манасчи. Темир, в силу своего двуязычия, легко переходит из одной культурной ситуации в другую. Анара же не владеет родным языком, то есть она лишена важнейшего средства, без которого невозможно осознавать себя частью этнической общности. Вот почему у нее не возникает интерес к рассказу сказителя, а когда отец настаивает на просмотре передачи, импульсивность Каралаева пугает ее и она навсегда отвергает его образ.

Экранизация удивительного рассказа классика казахской национальной литературы Мухтара Ауэзова «Серый лютый» принесла кыргызскому режиссеру Толомушу Окееву наибольшее международное признание: в том числе выдвижение на соискание премии «Оскар» в номинации «Лучший зарубежный фильм года».³

Премьера «Лютого», состоявшаяся в Алматинском Доме кино в октябре 1973 года, вызвала как позитивные отклики казахских журналистов, критиков и литературоведов, так и достаточно острые выступления. Например, культуролог Мурат Ауэзов упрекал авторов в том, что ими не был прочувствован язык рассказа «Серый Лютый».⁴ В результате сценарий получился эклектичным, что вообще не свойственно лиро-эпичности, романтизму стиля казахского классика. В числе других крупных просчетов ленты Мурат Мухтарович назвал мелодраматичность финала, который помог её создателям выйти из эклектического и этнографического тупика. Киновед Кабыш Сиранов, доброжелательно воспринявший картину, ответил оппонентам Окее-

ева, отметив, что «Лютый» верно воссоздает образы рассказа Ауэзова, полностью раскрывает его идею: «Было бы несправедливо и неразумно требовать абсолютного соответствия картины литературному первоисточнику» - отмечал он. Любое литературное произведение, кажущееся достаточно фильмовым, то есть легко переносимым на экран, на самом деле таковым не является. Но оно может служить качественным трамплином, прекрасным исходным толчком. А уже при просмотре ленты-экранизации интересно соотносить образы, чувства, сцены и т.д. – хорошо знакомые по первоисточнику, с режиссёрской адаптацией, трансформацией, когда они приобретают новые черты, грани, ракурсы, эмоции. Или же увидеть произведение, принципиально отличающееся от своего литературного фундамента. Бауыржан Ногербек, например, заявил, что совершенно неуместно сравнивать фильм Океева и рассказ Ауэзова: «Это вещи разные, если хотите, даже, разнящиеся».⁵ Действительно, «Серый Лютый» Ауэзова, и «Лютый» Океева - произведения равно значительные, ценные сами по себе, и совершенно очевидно, что литературный первоисточник стоит в положении «над» перед своей экранной версией. Справедлив Бауыржан Ногербек, заметивший, что кыргызский режиссёр в суровом и многослойном произведении казахского классика нашёл именно то, что было ему нужно» для воплощения своего понимания нравственных категорий Добра и Зла.

Рассказ Ауэзова – это полная драматизма история жизни волка с момента его рождения у волчьей пары до ужасного конца после схватки с псом Аккаска и смертельным вклиниванием ножа под лопатку охотником Хасеном. Рассказ называется «Серый Лютый», а фильм - «Лютый»⁶. Имелся в виду не только волк, но и человек – Ахангул. У актёра был особенный грим: куцая с проседью борода, обветренное жёсткое, колючее лицо, суженные холодные глаза, и на голове постоянная войлочная шапочка, которую Ахангул никогда не снимал, лишь приподнимал «ушки», чтобы слышать характер шумов, прорезающих тишину. Очевидно, что создатели фильма добивались не только внутреннего, но и внешнего сходства Ахангула с волком. Перед съёмками постановщик говорил Суйменкулу Чокморову, исполнителю роли Ахангула: «Тебе предстоит создать образ жестокого человека».⁷ Сам Чокморов потом вспоминал: «В «Лютюм» мы искали совмещения нескольких планов – социального, философского, психологического. Мы искали и напряженный темп существования Ахангула, контрасты этого существования. Только так можно было обозначить обреченность людей, в которых пылает огонь разрушения и саморазрушения».⁸

Так, для Толомуша Океева – «Лютый» – стал третьим художественным фильмом. Ни один из них не давался мастеру легко. Съёмки второй его картины «Поклонись огню» (1971) происходили в южном Баткенском районе Киргизии в сорока градусную жару. Съёмки «Лютюм», наоборот, выпали на сорока градусный казахстанский мороз Прибалхашских, Илийских степей. Кроме членов съёмочной группы, в состав экспедиции входили полтора десятка волков (разных возрастов) и отара овец. «Казахфильм» в техническом плане был оснащен лучше, чем родная студия Океева, но все равно разного рода трудности подстерегали группу на каждом шагу. Окееву повезло: рядом с ним всегда были единомышленники – оператор К. Кыдыралиев, художник С. Ишенов, актеры А. Жанкорозова, С. Чокморов.

В Казахстане Океев в изумительном 10-летнем Камбаре Валиеве нашёл глубокого, психологически точного и искреннего исполнителя труднейшей роли Курмаша. Проигранная юным артистом сложнейшая гамма эмоциональных переходов уникаль-

на, т.к. к тому времени, подобной полноты передачи драматизма образа сверстника Валиева не достигали. Десятилетний Камбар смог выстоять и победить в артистическом поединке с Суйменкулом Чокморовым.

Когда Курмаш покидает Ахангула и скрывается в горах, он влачит полуголодное существование одинокого малолетнего отшельника. Случайно его находит Хасен (беглый политкаторжанин) и пытается отогреть, но мальчик гонит охотника. Не сразу Курмаш позволяет себе дотронуться до куска хасенова мяса, а когда, наконец, не выдержав, начинает жадно есть, низко наклонив голову, то зритель не может без содрогания смотреть на трансформировавшийся облик гордого Курмаша. Теперь – это голодный затравленный волчонок. Доброта и мудрость Хасена возвращают Курмашу веру в дружбу, человеческие отношения. Зритель понимает, что Ахангул в своё время не получил подобной поддержки, и потому стал культивировать в себе жёсткость в отношении всех посторонних.

Как Ахангул знал Курмаша с самого рождения, так и Курмаш знал Коксерека с самого рождения. Как Курмаш нянчился с крошечным волчонок, а потом и «воспитывал» его, так и Ахангул постоянно «наставлял» Курмаша на «путь истинный» – образно его – «ахангуловскому» опыту, если хотите, школе выживания. Результат в обоих случаях выходил одинаково обратный ожидаемому: из рук доброго Курмаша вырастал лютый серый волк, а из рук злого – лютого - Ахангула вышел добрый Курмаш. Но лютого Ахангула вырастила простая добрая женщина – мать.

- Ахангул был прав, - говорил Суйменкул Чокморов, рассказывая о своей работе над фильмом «Лютый».⁹ – И если бы я ему не верил, то не снимался бы в этой роли.

Актёр говорил, что ему импонировал характер героя, который, несмотря на непреодолимые жизненные преграды, не сдаётся, не покоряется, а продолжает борьбу всеми доступными ему средствами и исходя из своего понимания мира: «Я ему верю, понимаю и оправдываю».¹⁰

Замечательная кыргызская актриса Алиман Жангорозова у Толомуша Океева снималась практически постоянно, начиная с самого первого его полнометражного фильма «Небо нашего детства», где создала роль матери главного героя Калыка. Потом была роль матери Ахангула в «Лютюм», в «Красном яблоке» создала образ-символ, пожилую женщину в элечке – хранительницу традиций кыргызского народа. Наконец, в «Потомке белого барса» эпический образ мудрой Сайкал, женщины-старейшины рода охотника Кожожаша, сказывающая легенду о прошлом, когда ее племя переживало нелёгкие времена.

Мать Ахангула ближе к финалу фильма «Лютый» слепнет, становится совсем беспомощной, как малое дитя. Таким же беспомощным становится и Ахангул. После памятной разборки с байским сыном вследствие жестоких побоев он стал заметно прихрамывать. Курмаш покидает отчий дом. Когда, наконец, Ахангул разыскивает мальчика у Хасена, умоляя племянника вернуться домой, ибо «бабушка совсем плоха, и некому разжечь очаг», зритель поражается трансформации образа Ахангула: перед нами предстаёт не злой, жестокий человек, а жалкий, немощный мужичок. Возвращение Курмаша не убавило несчастий. Его искушал внезапно появившийся Коксерек. Мальчика спасти от смерти мог только Хасен, но его забирают царские урядники. Вслед им смотрят вмиг состарившийся Ахангул с умирающим Курмашом на руках, и еле передвигающая ноги слепая мать Ахангула. Финал трагичен, а не мелодра-

матичен, как некогда писал Мурат Ауэзов¹¹. Ахангулова правда оказалась кривдой, и осознал он это очень поздно.

«Потомок белого барса» был удостоен Серебряного Медведя на МКФ в Западном Берлине в 1985 году. Из всех океевских картин самыми востребованными на международных кинорынках были три: «Лютый», «Красное яблоко» и «Потомок белого барса». Среди десяти лучших советских фильмов, которые были представлены в США в 1987 году в рамках Американско-Советской Киноинициативы, был и «Потомок белого барса».

1 См. «Советский Экран», 1975г., № 3

2 См. там же.

3 Фильм «Лютый» номинировался на премию «Оскар» в 1975 году.

4 Ауэзов М. М. Уроки экранизации. – Новый фильм. – 1974. – №2. – с. 5. (Архив Азизы Океевой)

5 Ногербек. Б. Р. – Фильм-трактат. – в кн. Кино Казахстана. – 1998. – с.141.

6 В Казахстане фильм вышел под названием «Коксерек», в Кыргызстане - «Кок Серек» («Серый Лютый»). Но картина снималась не в суверенной Республике Казахстан, а в Казахской ССР, русский язык был распространён во всех уголках самой необъятной тогда страны Советов, и лента вышла на союзный экран под названием «Лютый».

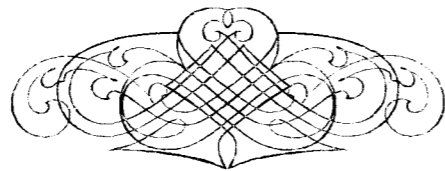
7 Из беседы с Т. Океевым.

8 Лындина Э. М. - Суйменкул Чокморов. – М. – «Искусство» – 1985г. - с. 96.

9 Лындина Э. М. – Чындыктын козу менен. – в кн. «Суйменкул Чокморов». – «Кыргызстан». – Б. – 1999. – с.190.

10 Там же, с. 191.

11 Там же, с. 191.

Гульбара ТОЛОМУШЕВА
научный сотрудник

МЕЛИС УБУКЕЕВ

Мелис Убукеев (1935-1996) - известный кыргызский кинорежиссер, народный артист Кыргызской Республики - родился во Фрунзе (ныне Бишкек) в семье писателя. После окончания средней школы становится студентом исторического факультета Кыргызского Государственного университета, по окончании которого поступает во Всесоюзный Государственный институт кинематографии (ВГИК) в г. Москве в мастерскую народного артиста СССР Сергея Герасимова.

В 1960-ом году, будучи студентом ВГИКа, М. Убукеев дебютировал на студии «Кыргызфильм» документальным фильмом «Река гор», который был новым словом молодого поколения кинематографистов, пришедших в кинематограф в 60-х годах. Молодые режиссеры тогда настойчиво искали новые формы подачи киноматериала. Картину он снял по своему сценарию, в котором материал будущего фильма расположен по-новому, в виде рассказа реки, обращенного к мальчику. Это придает киноочерку поэтический характер и позволяет раскрыть тему Родины, ее прошлое и будущее. Режиссер контрастно противопоставляет кадрам воспоминаний о прошлом кадры строительства высокогорного водохранилища Орто-Токоя, что воссоздает более яркую картину успехов кыргызского народа за годы Советской власти. «Река гор» - это раздумье молодого автора о прошлом и современности. Фильм отличается от других документальных лент студии глубиной философской мысли, поэтичностью образного строя. В этом заслуга не только режиссера, но и оператора Кадыржана Кыдыралиева, который снял «Реку гор» на высоком изобразительном уровне. Впечатляет крупный план «каменной бабы», освещенной лучом рассвета, и особенно ночные кадры. В этом фильме есть волнующий эпизод, который потом будет кочевать из фильма в фильм. Горный поток уносит ягненка, который с трудом выбирается на другой берег. В фильме «Трудная переправа» на другой берег с таким же трудом выбирается хрупкая девушка, а в фильме «Прикосновение к вечности», снятом режиссером уже в зрелом возрасте - через тот же поток на другой берег с трудом выбирается целый табун кобылиц с жеребятами.

Диплом ВГИКа Убукеев защищает фильмом «Трудная переправа» (1964). Лента посвящена трагическим последствиям народного восстания 1916 года. В кинотеатрах на территории СССР она шла под названием «Белые горы». Именно в этой картине впервые был выражен дух нации, ее мудрость и нестигаемость в период тяжелых испытаний. Смысловым центром фильма стал незабвенный образ Слепой матери - символ обездоленной Родины на перепутье. Величественная незрячая женщина - она ослепла, оплакивая погибших мужа и сына - с достоинством принимает все тяготы времени.

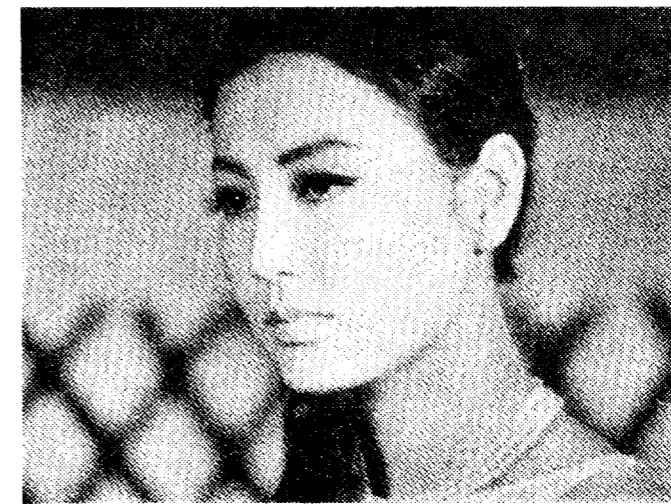
«Трудная переправа» снята по мотивам произведений писателя Мукаш Элебаева, хотя по замыслу режиссера-постановщика Мелиса Убукеева литературной первоосновой его дебюта должен был стать только один его рассказ - «Буранный день». Предельно лаконичный и реалистичный, он отличался четкостью сюжетного развития, яркостью описаний и эмоциональной взволнованностью повествования. Тем не менее, как писал киновед Каарман Ашимов, этот рассказ не давал достаточного материала для создания полнометражного художественного фильма. Поэтому Убукеев в работе над картиной использовал материалы из других небольших произведений Элебаева.

Юноша Мукаш, потеряв самых близких людей, возвращается из Китая (куда он попал во время восстания 1916г.) на родину, охваченную огнем революции и гражданской войны. На трудном и долгом пути домой герой попадает в одинокая серая юрта, затерянная среди гор. Из разговоров ее обитателей он узнает о трагической гибели хозяина, о тяжелой судьбе его жены и дочери Уулджан. Девочка, несмотря на свои 13 лет, должна стать второй женой старого волостного. Мукаш рассказывает ей о своей мечте учиться. Уулджан просит его взять ее с собой. На экране берег большой горной реки. Мукаш ведет коня, на котором сидит Уулджан. Увидев приближающихся преследователей, он отступает и, отвлекая их внимание от спутницы, бежит в другую сторону. Вскарabкавшись на скалу, он видит, что Уулджан благополучно переправляется через поток. А преследователи уже настигли его. Юноша бросается вниз и разбивается насмерть.

Киновед Олег Артюхов высоко оценил работу молодого в то время оператора Кадыржана Кыдыралиева. Визуальное решение фильма точно соответствует замыслу режиссера, его желанию передать атмосферу трагической безысходности, в которой оказываются действующие лица. Изобразительный язык строг, лаконичен, но выразителен. Особенно на крупных планах героев. Кыдыралиев, фиксируя их внешность, старается выделить внутреннюю сущность. В пейзаже, в убранстве юрт, одежде персонажей ищет он образные приметы радости и горя. Белый и черный цвет - это два необходимых изобразительных акцента. Важные средства выражения внутреннего состояния героев - точка съемки и движение камеры. Так в начале картины эпизод с Мукашем решен на контрасте белого, черного, серого тонов, на разнообразных ритмах движения камеры. Она то «задыхается» вместе с юношей на бегу, то «падает», то «замирает, пугаясь». Рождаются ощущение загнанности, затравленности героя. В сцене же у могилы отца девушки доминирующими становятся серо-черные краски. А в конце фильма тональная палитра сведена почти к одному черному цвету - траурному одеянию слепой женщины. Строгая реалистичность сплетается с поэтической образностью.

Публицист и драматург Талип Ибраимов считает, что в фильме «Трудная переправа» высказано сомнение в том, что после геноцида 1916 года кыргызы смогут со-

храниться как народ при советской власти. В этой связи Ибраимов очень интересно трактует финальную вереницу оседланных коней без всадников. Он обращает внимание, что в кадре все кони исключительно белой масти. На белых конях ездили ханы, пророки, герои, то есть элита: «С поля боя воины приводили оседланных коней погибших товарищей - это древний ритуал. Вереница белых коней, уходящих к горизонту, - в новую жизнь народ вступал без элиты. Народная поговорка гласит: «Лес без соловья - не лес, стадо без вожака - не стадо, народ без пророков - не народ»...

Ак-Меер. Меер - Г. Гуркумбева

На кинофестивале республик Средней Азии и Казахстана, проходившем в сентябре 1965 года в Алматы, жюри присудило фильму «Трудная переправа» Диплом первой степени за лучшую режиссерскую, операторскую работу и музыкальное решение.

В документальной ленте «Акын» (1968) Убукеев представил психологию творчества известного кыргызского поэта Алыкула Осмонова.

Телевизионный фильм «Ак-Мёёр» (1969), снятый М. Убукеевым на студии «Кыргызтелефильм», стал заметным явлением в кыргызском киноискусстве, был удостоен Второго приза на Всесоюзном фестивале телефильмов в г. Ленинграде в 1968 году и Специального приза на Фестивале республик Средней Азии и Казахстана в городе

Алма-Ате. Заметим, что красной нитью через все игровые ленты Убукеева проходит тема неравных отношений в социуме. Герой Болота Бейшеналиева в телефильме «Ак-Мёёр» (1969), гордый табунщик молод, красив, но беден, кроме всепоглощающей любви он ничего не может предложить своей любимой. Его благородство оценила не только Ак-Меер, но и ее старый муж, хан Жантай, в последний момент осознавший, что власть, сила и богатство не гарантируют поклонения бедных, но гордых влюбленных.

Действительно, влюбленным Убукеева не дано быть вместе, во имя страсти они жертвуют всем - жизнью, свободой, но ни в коем случае не предадут свои чувства. Вспомним психологическую драму, обращенную к нравственным проблемам современности «Провинциальный роман» (1981): женатый мужчина (Талгат Нигматулин) страстно влюбляется в молоденькую девушку (Венера Нигматулина). Но Гуля предназначена другому - дядя решил «продать» ее важному и нужному чиновнику. Героиня решает покончить с собой, чем стать женой нелюбимого человека.

Новаторская постановка «Ак-Мёёр» осуществлена на стыке трех искусств - театра, кино и телевидения. У актеров подчеркнута театральная грим, шокировавший некоторых ревностных почитателей чистоты жанра. Съемки проводились в одном

павильоне, где Убукееву на виртуозном стыке внутрикадрового и межкадрового монтажного взаимодействия удалось создать иллюзию непрерывности запечатленного времени.

Исполнитель роли табунщика Болота, народный артист Кыргызской Республики Болот Бейшеналиев сказал: «Вот говорят о синтезе трех искусств, но тогда он мне в голову не пришел. Я вначале не очень верил, что эта картина будет долго существовать, и, тем более, иметь успех. Сценарий был написан прекрасно, а когда начали снимать, то оказалось - только в одном месте. Я не понимал, как можно раскрыть столь трагическую историю в одном павильоне. Меня удивило мастерство Мелиса, его видение, изобразительное решение всей картины в целом, он, вообще, очень глубоко знал материал, все время его анализировал, а когда с оператором Владимиром Котовым они непосредственно приступили к съемкам, то я, буквально, влюбился и в своего героя Болота, и поверил, что работа предстоит интересная. С самого начала я чувствовал, что Таттыбюбю Турсунбаева сможет одна «вытащить» весь материал. Это ее работа отличалась от всего, что она раньше делала, в роли Ак-Меер она совсем по-другому смотрелась».

«Восхождение на Фудзияму» (1976) - спектакль, поставленный Убукеевым в Кыргызском Государственном театре драмы по пьесе народного писателя Чингиза Айтматова и известного казахского драматурга Калтая Мухамеджанова, глубокий и многоплановый, свидетельствует о разнообразии творческих поисков художника.

«Провинциальный роман» (1981) психологическая драма, обращенная к нравственным проблемам современности, создана М Убукеевым на студии «Кыргызфильм». Этот фильм по жанру – современная психологическая драма. В нем поставлена острая нравственная проблема – проблема гражданской зрелости, ответственности за свои поступки, преодоления социальной инфантильности, изживших себя стереотипов в поведении и в отношениях между людьми.

В небольшом кыргызском городке живет семья: Муратов и Роза Саидовна. В Муратова влюбляется Гуля - молодая коллега, не скрывающая своих чувств. Так завязывается сложный драматический узел отношений главных героев. Узел, в центре которого Гуля – личность яркая, сильная, целеустремленная. Ее не страшат ни условности, ни толки, ни слухи – она борется за свою любовь.

«Сложные драматические отношения завязаны в фильме между людьми, каждому из которых кажется, что он поступает так, а не иначе, потому что сообразуется с интересами семьи, защищает свою честь, престиж. Но все дело в том, какой смысл вкладывают участники драмы в такие понятия...».¹

Создав и выступив после десятилетнего творческого перерыва на базе родной студии «Кыргызфильм» интересную картину «Провинциальный роман», Мелис Убукеев вернулся в свою стихию, в игровой кинематограф, и в определенной степени получил творческую амнистию от тяжелого груза, лежащего на его совести – срыва в 1970 году производства фильма «Тайна мелодии».²

Отметим актерские работы: Талгат Нигматуллин, пожалуй, впервые сыграл драматическую роль, Венера Нигматуллина – ярко дебютировала в кино, Советбек Жумадылов, как всегда отлично исполнил роль брата героини, Светлана Норбаева неожиданным образом в образе жены героя.

Заметным явлением в кино стали его фильмы «Прикосновение к вечности» (1984) и - «Вселенная Манаса» (1995) картины-размышления о неиссякаемости духовной энергии народа, о его неисчерпаемом духовном потенциале, который помогает понять огромные культурные преобразования, происшедшие с кыргызским народом.

Около двух лет своей творческой деятельности (1977-1978) М. Убукеев посвятил разработке кинопублицистики и сатирического жанра в республиканском киножурнале «Корогоч» на студии «Кыргызфильм».

Кинорежиссером М. Убукеевым снято много значительных работ разного жанра. Во всех лежит временное пространство, равное четверти века. За эти годы написано более трех десятков киносценариев, снято более двадцати фильмов - больших и малых, художественных и документальных, сатирических и музыкальных, телевизионных и публицистических. Все они глубоко гражданственны и согреты искренней любовью и уважением к духовному наследию народа.

С другой стороны, к сожалению, не все творческие замыслы Убукеева были реализованы. В начале 60-х он берется «ставить фильм по пьесе Б. Жакиева «Судьба отца», которая к тому времени обошла многие сцены Союза. Сценарий был написан самим автором на Высших курсах под руководством известного мастера советского кино Е. Габриловича. В журнале «Юность» отмечалось, что этот сценарий считается одним из лучших из работ курсантов. Не увенчались успехом попытки снять фильм о современных генетиках. Потом Убукеев решил сделать картину по замечательной повести К. Жусубалиева «Солнце не закончило свой портрет», которая в то время считалась одной из лучших среди произведений национальной прозы.

Уйдя из жизни 27 июля 1996 года, кинорежиссер Мелис Убукеев не успел осуществить много интересных творческих замыслов, но оставил нам большой мир своего философского видения бытия, мир своих фантастически глобальных размышлений о человеке и его предназначении. В год смерти в память о нем были выпущены три ленты: «По следам барс-бега», «Глазами Мелиса», «О великая степь». Авторы – Леонид Дядюченко и Саида Садыкова прикоснулись только к небольшой части огромного наследия Убукеева, чтобы попытаться представить его своеобразный взгляд на эпос «Манас». Более тридцати лет он занимался изучением истории кыргызского народа, его великолепного эпического наследия. Убукеев подходил к восприятию «Манаса» иначе, чем традиционное манасоведение, которые по его словам, видят в эпосе только фольклорную, мифическую сторону. Режиссер часто подчеркивал, что для него «Манас» - это родовое гнездо всех видов искусств, множество духовных зданий, этажи которого складывались из мудрости прошлого».

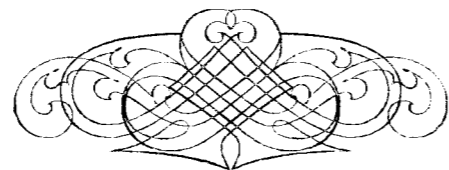
По совету Льва Гумилева он получил благословение от одного хакасского шамана, потому что нельзя вторгаться в толщи мощного эпоса без согласия бахши. Дух «Манаса» этого не прощает. Убукеев еще в конце 60-х понял: для того чтобы сделать правдивое произведение о Манасе, нужны годы, поэтому он часто ездил в Сибирь, кроме знаний о прошлом, он привозил оттуда бесценный киноматериал, который и был использован авторами трилогии. Щедрый, талантливый человек Мелис Убукеев, казалось, хотел объять необъятное, он много писал об истории кыргызов, о гене-

зисе эпических произведений и снимал, снимал, снимал. Общась со старшими коллегами, читая разные книги, статьи, рукописные материалы о Мелисе Убукееве, понимаешь, что с одной стороны, он был ярким, талантливым человеком, а с другой - сложной, неоднозначной фигурой.

«Мелис был тонок, хотя и жесток, - заметил известный кинооператор и режиссер Константин Орозалиев. - Он был очень образованным режиссером. Очень жаль, что Убукеев так мало поставил картин, однако его «Трудная переправа», пожалуй, самый лучший кыргызский фильм. Если бы ему удалось снять «Тайну мелодии» по рассказу Аалы Токомбаева, то это было бы что-то сродни «Ивану Грозному», у меня до сих пор мурашки по коже бегут, когда я вспоминаю те символы, которые он придумывал во время съемок. Например, в юрте происходит любовная сцена, совершенно стерильная, почти ничего и не видно, затем подбегают враги, обнимают юрту и уносят, а влюбленные остаются. Мелис очень любил свое, национальное, привнести в него чего-нибудь другого было бы не возможно. Он был просто глыба».

1 Капралов Г. На высоте голова не кружится. // Правда. - 1981. - 14 нояб.

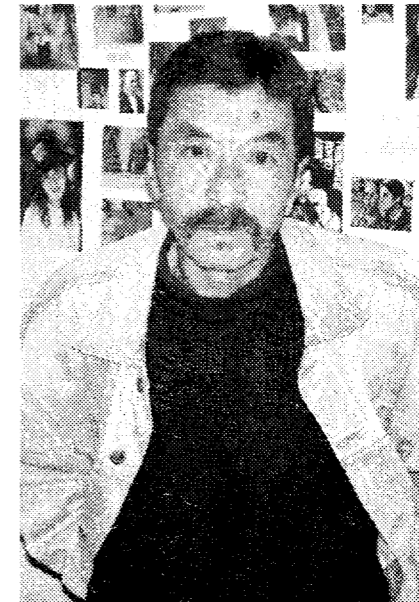
2 Ашимов. К. Кыргызское кино. - Бишкек. - 1999. - с.202-203.

Гульбара ТОЛОМУШЕВА
научный сотрудник

ГЕННАДИЙ БАЗАРОВ

Геннадий Базаров - известный кыргызский кинорежиссер, народный артист Кыргызской Республики - родился в 1942 году в селе Ат-Баши Нарынской области. Трудовую деятельность начал в 1959 году на киностудии «Кыргызфильм» в качестве ассистента оператора, а затем ассистента режиссера на фильме «Перевал» А. Сахарова. В 1961 году Геннадий Базаров поступает на режиссерский факультет ВГИКа в мастерскую Якова Сегеля. В курсовых работах «Молитва» (1964) и «Пауза» (1965) раскрылось незаурядное дарование молодого режиссера.

В дипломной картине «Материнское поле» (1967) - экранизации известной повести Чингиза Айтматова - проявилась гражданская зрелость и художественная самостоятельность Базарова.

«Это сага о разрушенной семье, это сага о несостоявшихся наших кыргызских лидерах, будущих строителях страны. Самая лучшая часть молодежи ушла на войну, самая лучшая часть! Потому что в лихую годину, в самую трудную минуту для своей страны кыргызские джигиты испокон веков седлали коней, подвязывались мечами и шли на войну...», - сказал о «Материнском поле» исполнитель роли Жайнака, младшего сына Толгонай, Токтогул Какчекеева.

Кажущаяся достаточно фильмовой, то есть легко-переносимой на экран, проза Айтматова на самом деле таковой не является. Но она может служить качественным трамплином, прекрасным исходным толчком. При просмотре экранизаций его произведений всегда интересно соотносить сцены, образы, чувства, аспекты, хорошо знакомые по первоисточнику, с режиссерской адаптацией, трансформацией, когда они приобретают новые черты, грани, ракурсы, эмоции, потому что создателю фильма важнее представить собственное прочтение литературного произведения, нежели следовать авторской идее писателя.

Повесть «Материнское поле» представляла большую трудность для экранизации. Перед молодыми кинематографистами стояла наисложнейшая задача: средствами кино передать диалог между Толгонай и Матерью-Землей. Базаров сразу отказался от воплощения образа Матери-Земли: «Она плод фантазии автора и может существовать только в литературе. В кино мы не смогли бы передать ее образ».

Оператор-постановщик фильма Валерий Виленский очень сожалеет, что «от многих айтматовских аллегорий пришлось отказаться, они были чисто-литературными», возможно, заключает он, из-за этого картина «получилась такой жесткой, такой приземленной». Но в то же время, в ней, несомненно, сохранен пафос первоисточника: разрушительная сила войны не обходит никого и ничего, она калечит судьбы людей, но она не может поколебать их веры в победу. И он выражен скорее в безукоризненно-строгой, сдержанной форме, соответствующей суровому военному времени, нежели в той, о которой говорил Виленский.

Несмотря на трудный для перенесения на экран исходный материал, Базарову удалось преодолеть уже упомянутый литературный фактор и его картина по праву считается одной из самых кинематографичных в кыргызском кино. Геннадий Садырович прекрасный художник-график, может в этом следует искать корень его особого изобразительного видения литературного материала?

В процессе визуализации сценарного материала на первый план выходит работа режиссера с актерами, так как именно они вкладывают в образы героев свой индивидуальный смысл и эмоции, наделяя персонажей взглядами и жестами из собственного опыта. Не случайно Виленский заметил в этой связи, что Базаров мог изменить всю сложившуюся мизансцену после репетиций с актерами, так как много и упорно работал с ними, вкладывая всю душу.

Геннадий Садырович говорил нам, что кандидатура Бакен Кыдыкеевой возникла сразу, хотя в театре она Толгонай не играла. Мы вспомнили прессу тех лет, в которой критики отмечали непохожесть трактовки образа Толгонай Кыдыкеевой и Базаровым. В. Иванова пишет, что актриса не воспринимала игру театральных исполнительниц, обычно игравших Толгонай с надрывом, пафосом. Геннадий Садырович заметил: «Кыдыкеева больше чем наполовину была киноактриса, она в кино привыкла на полутонах играть, шепотом играть, даже полупшепотом и видимо это отложило какой-то отпечаток и на ее театральную работу. Она сама признавалась, что когда начинает кричать в театре, чтобы до последних рядов было слышно, то чувствует какую-то неестественность своего положения». В образе Толгонай случилось дальнейшее развитие незабвенного образа-символа, созданного Кыдыкеевой в «Трудной переправе» («Белых горах») Мелиса Убукеева. Но если у Убукеева актриса воплотила Слепую, не знающую *что делать*, то в «Материнском поле» - ее героиня уверена в завтрашнем дне в силу заложенных в ней прекрасных качеств – решительности, трудолюбия, жизнелюбия, и именно эти качества наделяют ее непоколебимой верой в общую победу.

В Киргизии приоритет в развитии авторского кино принадлежит Геннадию Садыровичу Базарову, снявшему с 1984 по 1991 гг. четыре фильма по собственным сценариям,¹ которые не вписывались в традиционные рамки кыргызского кинематографа. Так, в нашем кино наметился прорыв благодаря режиссеру, творчество которого во второй половине 80-х вызвало споры, будило воображение, вызвав у зрителей неожиданное желание: интерпретировать увиденное на экране. Будучи одним из кыргызских шестидесятников, он все же делал фильмы отличные от фильмов Океева и Шамшиева, так как снимал кино с точки зрения городского человека. Получив известность в 25 лет, после выхода на экраны Союза «Материнского поля» (по Ч. Айтматову), и потом, сняв один кассовых кыргызских фильмов «Засада» (1971), тем не менее, впоследствии не всегда находил соответствующего понимания

и признания, возможно оттого, что сам лично не занимался продвижением своих картин. Вершиной авторского кино Базарова, на мой взгляд, надо считать третий фильм тетралогии «Заговор» (1989), где он представил совершенный образ города как модель нашего мироздания, заявленный им в фильмах «Первый» (1984) и «Приют для совершеннолетних»

(1987). В завершающей тетралогии «Аномалии» (1991) Базаров продолжил поиск формы, рассказав несколько историй, где каждая возникла из предыдущей.

Во всех картинах режиссер ненавязчиво предлагает зрителям свое понимание, видение современной жизни. Пересматривая сегодня его тетралогия, мы можем воскресить состояние нашего мироощущения восьмидесятых прошлого столетия. Если город по Базарову – модель мира, в котором мы живем (или жили), то он в картинах автора символизирует пресловутое замкнутое пространство – характерный отличительный знак советского общества. В центр этого пространства-аквариума Базаров поместил «маленького человека», отягощенного своими «маленькими проблемами». Таким образом, режиссер внес свою определенную лепту в процесс низложения «положительного героя в кино народов СССР» – обязательного образа социалистического реализма. Для него неважно - какую роль играет герой в обществе, так как человек в любом случае зачастую оказывается один на один со своими бедами.

Тетралогия Базарова открывает фильм «Первый». Режиссер акцентирует свое внимание на образе человека, в одиночку пытающегося изменить мир. Показателен эпизод, где он говорит о стене, которую надо только побелить: «Только и всего, но мешает одна трещинка. Тронул ее, и она расползлась. Кто-то мажет по поверхности, как предшественник, а я полез в глубину и разворотил все!»

Первая попытка Базарова в разработке своей темы на экране оказалась интересной. Он не стал использовать известные штампы «партийных лент»² с их неизменной установкой на «страстную партийность»³ и нравоучение, с обязательным «привлекательным, мощным, вызывающим признание героем на экране»⁴. В лице первого секретаря местного значения зрители увидели человека сомневающегося, подавленного, растерянного, что являлось совершенно неприемлемым в трактовке образе партийного руководителя.

«Приют для совершеннолетних» – вторая картина тетралогии, в которой режиссер окончательно сформулировал тему «Человек и город», получившую последующее развитие в «Заговоре». В «Приюте для совершеннолетних» пространство шумного города противопоставляется тесному, душному миру больницы-аквариума (наркодиспансера), среди апатичных больных находятся двое (Готов и Аскер), стремящихся в город, олицетворяющий для них, безнадежных больных, саму жизнь. В «За-

говоре» и «Аномалии» город уже не является символом жизни, в нем та же безысходность, что царит в наркологической лечебнице.

В центре «Приюга для совершеннолетних» – образ Доктора который при всем желании никак не может помочь своим больным, так как они абсолютно равнодушны к самим себе. Апатия и пассивность преследует также и остальных врачей, они, как и больные, не верят, что можно переломить ситуацию, и поэтому отказались от активных действий в работе с пациентами. Доктор, как и Первый, исчерпав все способы воздействия на этих людей, просто плачет от бессилия.

Режиссер постоянно подчеркивает, что его герои замкнуты в некоем круге, за пределы которого они не в состоянии вырваться. Для усиления этого впечатления в каждой картине он вводит кадр, в центре которого человек, излучающий свет, все же остальное поглощено тьмой и ее гораздо больше, чем света, потому и кажется, что тьма вот-вот поглотит героя... А документальные кадры с детьми, рожденные алкоголиками, создают еще один образ круга, где маленькие несмышлениши обречены на существование с вечным незнанием о прекрасном мире за пределами резервации. Так, Базаров проводит границы внутри города, в кыргызском кино обычно олицетворявшем заманчивое и не для всех смертных доступное место. Обычно герои приезжали в город на время, и само пребывание в городе делало их значительными людьми в деревне. Небезынтересен в связи с этим и фильм «Улица», снятый Базаровым в 1973 году по сценарию Мурзы Гапарова на юге республики. В районе села Беш-Кемпир строится большое водохранилище, и сельские жители вынуждены переселиться со дна будущего моря на новое место, где на одной улице они должны построить свои дома. Здесь Улица явилась прообразом города, промежуточным звеном между настоящим Городом-Шааром и селом, ведь как любят повторять ученые-урбанисты: «Город начинается с улицы». И Улица в фильме Базарова – прямой путь в мир «цивилизованной» жизни, неотъемлемая часть того загадочного урбанистического образа жизни, так притягивающего сельчан, которые уже не совсем аильчане, но пока еще и не городские жители, хотя внешне они кажутся приспособленными к городской жизни, внутренне ощущают понятный дискомфорт.

Впервые тема «Человек и город» была заявлена Базаровым в картине 1975 года «Зеница ока» (сценарий Ашыма Джакыпбекова и Леонида Дядюченко). Герой фильма - кыргыз Эркин живет и работает в Москве, а его многочисленная родня осталась в далеком кыргызском аиле, откуда Москва виделась как супербольшой Город-Шаар, но, приехав сюда, мать Эркина – Асылкан начинала понимать, что в Москве гнездятся разные миры и мирки: малые и маленькие. (Под малым подразумевалось НИИ, где работал Эркин, а под маленьким – коммуналка, в которой он жил.) Эркин органично вписался в атмосферу Города многовековых традиций, потому что и сам являл собой личность незаурядную, хотя он не добился в Москве известности или положения, уверен: «Лучше бежать последним в толпе большого города, чем быть первым парнем в деревне!»

В тетралогии 80-х – начала 90-х городской герой Базарова, как впрочем, и в целом традиционно положительный герой советского экрана поменял имидж сильного, привлекательного и несгибаемого человека на человека слабого, с ограниченным кругозором. Теоретики и практики кино стран СНГ одну из причин подобной трансформации бывшего «гомо советикуса» и соответственно его экранного аналога видят в кинематографе: «Большевики сделали ставку на кинематограф»... навязавший «лю-

дям ту систему представлений, которую они, большевики, хотели им навязать».⁹ Рядовой советский человек, постоянно находясь в замкнутом пространстве, вынужден был принимать «ценности», приведшие его к умственной деградации. Так сформировалось поколение «новых неграмотных» (термин комиссии по образованию при ЮНЕСКО) – людей, умеющих читать и писать, но не способных мыслить и интеллектуально оперировать категориями. Таков, например, герой Валерия Приемыхова в фильме Динары Асановой «Милый, дорогой, любимый, единственный». Положительный персонаж, но ему не хватает пронизательности, интеллекта и образованности; несмотря на то, что он очень импульсивен, ответственен и готов мгновенно броситься выручать из беды первого встречного, который, зачастую, недостоин этой помощи. Таков Калман – герой «Заговора».

Калману, освобожденному из тюрьмы по амнистии, звонит незнакомая женщина и просит о помощи: у нее похищен ребенок, и для его выкупа нужны большие деньги. Попутно она рассказывает и о некоем заговоре вокруг нее. Калман верит Сабине и, пытаясь ей помочь, с трудом достает деньги. Но случайно он узнает, что ребенок звонившей умер два года назад, сама она в результате нервного потрясения время от времени впадает в глубокую депрессию, тогда-то и начинает названивать незнакомым людям.

Вполне захватывающий для кыргызского кино 80-х сюжет, нужен был режиссеру в качестве каркаса, который он поместил в цепенеющий от безысходной жизни в нем город. Город-государство есть образ огромной страны, где было множество «близнецов»: проблем, регионов, домов, улиц и площадей, где радио в разных ее концах вещало одни и те же «истины», а люди были похожи друг на друга, как близнецы-братья.

В замкнутом пространстве этого Города Калман пытается разбудить людей, на первый взгляд, довольно подвижных и словоохотливых. Но внутренне они холодны, пусты. Герой пытается понять их, войти в их положение, но сделать это сложно, так как в «Заговоре», как и во всей тетралогии Базарова, персонажи говорят «газетными» фразами: режиссер вкладывает в уста своих героев целые цитаты, пестревшие на первых полосах во время Перестройки.

Главные роли в трех фильмах тетралогии Базарова исполнил Советбек Жумадылов, (в «Аномалии» у него эпизодическая роль). Его роли - первого секретаря местного значения в «Первом», врача-нарколога в «Приюте для совершеннолетних» или рядового человека в «Заговоре» - развенчали миф о сверхположительном советском киногерое, с честью выходящем из всех бед. Из героя он превратился в жертву. Замечательный актер воплотил образ несчастного человека, который не осознает – ради чего нужно постоянно надрываться. И в конце концов становится понятно, что такой человек не хочет ничего менять. В финале Калман посещает Сабину в психиатрической лечебнице и приносит ей цветы – маленькое свидетельство любви и привязанности к женщине, которая, обманув его, открыла ему глаза на окружающий мир. Все в нем имеет двойной смысл, даже самые очевидные истины.

Сабину сыграла Айтурган Темирова. После Незнакомки Таттыбюбю Турсунбаевой в нашем кино не было столь интересных женских образов. Образ, рожденный воображением Геннадия Базарова, стал ее достоянием. Долгое время считалось, что по своей актерской сути Темирова не из тех актрис, кому бог даровал драматический талант и силу проникновения в трагедийный образ, подобный тому, который был

создан Турсунбаевой в картине «Ак-Меер» Мелиса Убукеева. Хотя уже в двухсерийной «Волчьей яме» Болота Шамшиева Айтурган сыграла главную женскую роль в нескольких возрастах – от старшеклассницы до 40-летней женщины – именно в «Заговоре» кыргызстанцы открыли в ней сильную драматическую актрису.

Кажется, что Сабина – статичный, не развивающийся образ. Кажется, что постоянно изменяется лишь ситуация вокруг нее, а сама героиня становится все более скованной, неподвижной, оказываясь в финале в изоляции в больнице-аквариуме. Все бурные события в ее жизни в прошлом: ее муж, таинственный и могущественный Сипаев, желая избежать неприятностей, возникших из-за проблем с наркотиками (а он руководил их сбытом) «предложил» Сабину одному важному человеку. Одновременно Сипаев подставил своего курьера Калмана. Сипаев так и не появится на экране визуально, но его зловещий образ будет постоянно преследовать героев: Калман тщетно пытается его разыскать, Сабина страдает от психологической травмы, полученной «благодаря» Сипаеву. А сестра Сабинины вспоминает о нем с гордостью: «Как, вы не знаете весьма влиятельного человека, мужа Сабинины?!»

Базаров мастерски использовал внешние данные и высочайший профессионализм актрисы. Сабина – это зримое воплощение фиктивной идеи, продуктом которой явилась та самая система, ради существования которой надрывались герои Жумадылова в трех фильмах тетралогии. В «Аномалии» герои уже не «надрываются», они просто прозябают в постперестроечное время.

В 90-е годы Темирова до обидного мало снималась. Кризис кинопроизводства резко затормозил творческую деятельность артистки. Она снялась только в короткометражных телефильмах Базарова.

Осенью 1999 года Базаров приступил к съемкам короткометражного телефильма «День ангела» и предложил Темировой главную женскую роль – Мадам. Актрисе предстояло воплотить роль несчастной одинокой женщины, проститутки в возрасте, которая неожиданно знакомится с таким же несчастным человеком, бедным, но гордым художником, живущим в подвале заброшенного дома. Возвышенная натура художника видит в героине не жалкую проститутку, а прекрасную женщину. Женщина сначала не понимает, что обращение «Мадам» относится к ней самой и художнику нужно не то, что требуют от нее другие мужчины, а просто человеческое общение, теплота, сокрытая в глубине ее истерзанной души. Острый, наблюдательный взгляд художника разглядел за толстым слоем пудры простую, добрую натуру и пытается доказать героине, что на самом деле она такая, а не вульгарная, нахальная жрица любви. Именно в процессе человеческого общения скрашиваются любые, самые тягостные мгновения жизни, и сия старая истина напомнила мне слова режиссера, когда он утверждал, что по натуре он – не пессимист, а, как и любой человек, настроенный только на позитив. Это заметно и по «Заговору», и по «Приюту для несовершеннолетних», и по «Аномалии», при всей, казалось бы, тяжелой и гнетущей атмосфере, режиссер всегда оставляет место для надежды: «Будь это алкоголики, проститутки, люди, разуверившиеся в идеалах, но я старался показать, что у них сохранилось чувство собственного достоинства».

В центре «Аномалии» две женщины – мать (Осмонова) и дочь (Сайра). История Осмоновой довольно типична для постсоветского кино – она сексуальная жертва проигравшего общества. Шестнадцать лет назад у нее родился ребенок, от которого она сразу отказалась. Через шестнадцать лет происходит вторая встреча матери и дочери в наркодиспансере, где обе проходят курс лечения от алкоголизма.

В финале «Аномалии» режиссер действительно «зажег огонек надежды»: молоденькая женщина с грудным ребенком на руках покидает мрачный город, открывая самим фактом своего ухода новый путь для всех обездоленных и униженных. Сайра разорвала тот невидимый круг, так долго сковывавший их сознание. Сайра – самая сильная героиня тетралогии Базарова: родив ребенка, не будучи замужем, она не бросает его. Она сильнее матери, кончившей жизнь самоубийством. Вообще образ Сайры для кыргызского кино начала 90-х был нов. «Дитя андеграунда», коротко стриженная, в джинсах или мини-юбке, ее характер формировался с каждым ударом судьбы, вот откуда ее колкость, дерзость и внутренняя сила. В финале картины Сайра впервые появляется в длинном женском платье, покрыв голову платком. Но Базаров накинул на голову девушки традиционный мужской арабский платок, подчеркивая: отныне она станет своему ребенку и отцом, и матерью.

Так, выводя на первый план в финале последнего фильма тетралогии маленькую женщину с ребенком на руках, Базаров воздаст должное всем сильным своим героиням из более ранних фильмов – Толгонай в «Материнском поле» и Асылкан в «Зенице ока». И возникает до боли знакомый дискурс советского кино – одинокая сильная женщина, преодолевающая все трудности, и стремящаяся к свету.

В трех из четырех лент базаровской тетралогии показано, человек (мужчина) не может осуществить задуманное во благо общества или членов общества. Бакиров из «Первого» пытается улучшить жизнь, но у него не получается. Доктор в «Приюте для совершеннолетних» не в состоянии вылечить своих больных, а, жалкий человек Калман в «Заговоре» просто верит в нечто иллюзорное и не осознает сего факта. Режиссер показал мир слабых хороших людей, живущих в городе-круге, не знающих что предпринять, чтобы изменить свой мир. Поэтому и возникает в тетралогии образ больницы-лечебницы в качестве опознавательного знака больного состояния нашего общества.

Лишь юная маленькая женщина, покинув город безвольных людей, отправилась на поиски лучшей доли. Режиссер и его новая героиня разорвали круг, замыкавший людей в тесном, душном пространстве, открыв дорогу в другой мир...

В 2003 году Геннадий Базаров на студии «Кыргызтелефильм» снял на видео фильм «Карагыз» («Смуглянка» по мотивам пьесы Женишгуль Озубековой), в котором отразил жизнь кыргызов в эпоху перемен, в период после распада СССР. Мудрый туркменский кинорежиссер Ходжакули Нарлиев не зря сказал: «Эта картина уже документ истории, она запечатлела для потомков взаимоотношения людей в конкретный период, их жизнь, проблемы, быт». Жесткий неореализм Базарова очень точно передает тревожную атмосферу жизни на постсоветском пространстве. Это отмечает узбекский классик Али Хамраев: «Семейная драма разыгрывается в бишкекском «Гарлеме». Вместо юрт – бетонные резервации. Вместо альпийских лугов – грязные дворы и безжизненные коридоры строений и лестничных пролетов. Вместо животворного кумыса – теплая дешевая водка, вместо боорсоков с медом – жирное пирожное – дар девушке за сомнительные услуги. Вместо быстроногих коней – железные машины и инвалидная коляска. Вместо протяжных кыргызских песен, загоняющих даже ветер в горы, – чужой рэп, заблудившаяся песня Ива Монтана о Париже и беспардонная лихость Бони М». Кажется, что в мире героев Базарова нет места для счастья, радости – они только ругаются, отстаивая свое право как можно громче заявить о себе. Лишь юная Карагыз молчит и с глубокой скорбью смотрит на родственников: разве можно так жить?

Карагыз – инвалид, она не может ходить, и потому обречена на растительное существование в странном жилище: огромном недостроенном здании, практически непригодном для жизни.

Карагыз – это символ нашей молодой независимой родины. Немошная девушка с иконописным ликом (по определению Базарова) общается с миром только благодаря «чудесному окну» - телевизору. Переключая каналы, она оказывается то в одной, то в другой точке планеты. Родной город празднует свой юбилей, где-то далеко тростинки-манекенщицы демонстрируют модели. Карагыз на мгновение представляет себя на подиуме: если б она могла ходить...

Базаров, по мнению Али Хамраева, своим пронзительным фильмом ставит много вопросов: что же случилось с народом, оторванным от земли? И сложись жизнь полудски, иначе, разве мать курила бы и пила? Может быть, ушла в горы, прильнула бы к высокой свежей траве, обняла бы любимого коня, разожгла ночью огонь в юрте, встретила бы первую звезду на небе и вздохнула бы глубоко и чисто.

В финале исполнительница заглавной роли Гульсина Чотонова с состраданием смотрит на трехлетнюю девочку-инвалида. Глаза актрисы выражают боль режиссера за будущее нации, страны. Художник не может сказать, что именно нужно предпринять, чтобы изменить ситуацию, но, сняв свой фильм в таких же невыносимых условиях, в каких живут многие кыргызстанцы, он убедительно заявил о своей гражданской позиции. Люди должны жить по-человечески, должны относиться друг к другу с любовью, заботиться о сирых, убогих, только тогда возможна надежда на счастье. А пока ее нет.

Режиссеру Геннадию Базарову всегда были близки чаяния простых людей, он не может без боли говорить о том, как невыносимо существование многих соотечественников. Однажды, прочитав драму Женишгуль Озубековой «Карагыз» о трагедии одной семьи, он почувствовал, что обязан перенести ее на экран: настолько она обнажала социальные язвы нашей действительности, хотя и была написана почти двадцать лет назад. Режиссер пригласил автора к сотрудничеству, они вместе переработали пьесу, внесли дыхание нынешней жизни. Снимал Базаров, используя только внутренние ресурсы студии «Кыргызтелефильм», благо действие разворачивается в течение одного дня, в одном месте и с небольшим количеством персонажей, что не требовало слишком больших затрат.

На Пятом телекинофоруме «Вместе» в Ялте (2004 год) фильм «Карагыз» был удостоен сразу нескольких наград: Гран-При «За лучший телевизионный фильм», приза режиссеру Геннадию Базарову, приза драматургу Женишгуль Озубековой, Специального приза Киноконцерта «Мосфильм» «За наиболее яркий телевизионный фильм».

1 Сценарий картины «Первый» написан в соавторстве с Леонидом Дядюченко.

2 Фильм «Первый» был снят в 1984г. по Государственному Заказу ЦК Компартии Киргизской ССР и посвящался ее 60-летию.

3 Термин «страстная партийность» был неоднократно применен М. Власовым в программной статье «Претворяя ленинские идеи» («ИК», 1979, №8), посвященной 60-летию Советского кино.

4 Там же, с.16.

9 Афиногенова А. Гипнотический транс с ярко выраженным эротическим оттенком. Интервью с С. Дебижевым. Искусство Кино. – 1992. - №10. – с.51.

Райымжан ЭГЕМБЕРДИЕВ
филология илимдеринин кандидаты, профессор

ЭНЕ СҮТҮН АКТАГАН ИНСАН

Белгилүү окумуштуу Жээнбай Мукамбаев
бийыл 80 жашка толмок

Көрүнүктүү тилчи, жомокчу-жазуучу, эмгекчил педагог Жээнбай Мукамбаев агайдын эмгектерин жазып отурсак, анда анын 19 жолу кайра басылып чыккан “Эне тил” (1-класс үчүн) окуу китеби, бир нече ирет жарык көргөн “Башталгыч класстарда элдик оозеки чыгармаларды үйрөтүү” деген методикалык көрсөтмөсү, жогорку окуу жайлары үчүн авторлош болуп жазылган “Кыргыз тилинин грамматикасы”, “Азыркы кыргыз тили”, “Кыргыз диалектологиясынын очерктери”, “Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү”, “Кыргыз элинин табышмактары, жаңылмачтары, калптары”, жеке өзүнө тиешелүү “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” “Эл ичи – өнөр кенчи”, сыяктуу эмгектердин ар бири тууралуу учкай сөз кылганда чакан баяндама-макаланын өлчөмүнө сыйбастыгы айдан ачык. Эгерде агайдын калеминен жаралган чыгармалардын бүгүнкү күндөгү абалы тууралуу баам салганда деле, анын баштооч класстардын окуу китептери гана эмес, “Менин жомокторум”, “Эне – нур”, “Ак булак”, “Эл ичи – өнөр кенчи” деген аттардагы жаш жана тестиер балдар үчүн жазылган көркөм туундуларынын 25 – 30 жыл өткөнүнө карабастан, бүгүнкү күнгө чейин аспиеттеп, жакшынакай сактап жүргөн көп үйлөрдү көрүп, бирде таңдансак, бирде суктанабыз. Байкап көрсөк, анын сыры–ошол китептердин керектүүлүгүндө, кызыктуулугунда, тарбия-таалимдүүлүгүндө, жугумдуу жөнөкөй тил менен көркөм жазылгандыгында тура. Чынында, алардын баарын жалпылап эмес, ар бирине атайын токтолуп, сөз кылууга арзыйт. Биздин оюбузча, андай талдоолорду жүргүзүп, кенири сөз кылуу али алдыда.

Адатта, белгилүү окумуштууларды эскерүүдө анын чыгармачылык жолу, жарык көргөн эмгектери саналып келип, ал эмгектердин баалуулугу, кандай маселелерге арналгандыгы, кайсы багыттарда колдонулуп жаткандыгы, атүгүл, кээ бирлеринин канча басма табак көлөмдө жана канча нускада басылып чыккандыгынан бери сөз болот. Биз бул эскерүүбүздө андай жолдон атайылап баш тарттык. Анткени, эгер ошол ыкма менен Жээнбай Мукамбаевичтин калемине таандык эмгектерди сөз кылып отурсак бул макаланын көлөмүнө сыймак эмес.

Анда, бул саам, агайдын иш ыкмасы, сөз маанилерин иликтеп жүргөн түйшүктүү сапарлары, эмгекчилдиги, жупунулугу, адамгерчилиги сыяктуу сапаттарын жана иш ыкмаларын эске салалы...

Бир күнү, сабакка байланыштуу иштер менен алектенип, кыргыз тил кабинетинде отурсак, бирөө эшикти шарт ачып,

– Кирсек болор бекен – деп, үнүн өктөм чыгарып, бир ак тончон (агайдын сөздүгүндөгүдөй айтканда – постунчан) киши кирди. Саламдашкан соң, сөзүнүн аягына чыкпай эле ордунан обдулуп туруп,

– Оой, мына бул Жээнбай агайдын сүрөтү го! Муну силер кайдан таап, илип алдынар – деп, сүрөткө жакын барды. Ага катар турган К.К. Юдахин, Б.М. Юнусалиев, К. Тыныстанов, Х. Карасаевдердин портреттери менен такыр иши болгон жок. Анан жоготкон сакасын тапкан балача кудундап сүйүнүп, саймедиреп айта баштады.

– Бу киши өзү көптү билет экен, ошонусуна карабай ар кимден ар нерсени билгиси келип сурай берет экен. Көп өтпөй ал кишинин сөз жыйнап жүргөнүн айтып келип, – сыягы, борбор жактагы сөздөрдүн баарын башка окумуштуулар чогултуп алышып, бул агайга эч нерсе калтырышпаса керек, анан ушул биздин Кабаа, Беш – Бадам, Кызыл – Үңкүр, Көк – Алма тарапка келген өңдөнөт. Сүйлөп жаткан кишибиз өзү эмнеге келгенин унутуп коюп, ошол кезде Жээнбай агай менен бирге жүргөн күндөрүн бажырап айтып жатты. Кээде доошун бийиктеге коюп:

– Ээй, силерге жалган мага чын, ал кишинин жанында жүргөн бир апта мага бир күнчөлүк билинбеди. Кийинчерээк Пурунзага барганымда да учурагам. Алтын киши. Деген аман болсун – деп, өзүнчө бир дымак менен сүйлөп жатты. “Аман болсун” деген сөздү көп кайталаганына караганда, агайдын көз жумганына бир топ убакыт өтсө да, андан кабары жок экенин туйдум, бирок аны айткым келбеди. Байкап карасам, бул кишинин аңгемеси оңойлук менен аяктачудай эмес, сабакка кечигип жатканымды айтып:

– Сиз бир аз күтө туруңуз, мен азыр келем – деп, шашып чыгып кеттим. Сабактан чыгып келсем ал киши жок. Өз иши боюнча окуу бөлүмүнө кирип, бүтүрүп кетип калыптыр. Эч болбосо, атын, баласынын фамилиясын сурап калбаганым, андан да, аны менен Жээнбай агай жөнүндө аңгемелешпей калганым өкүндүм. Андай сөзмөр адамга жолукканда, Жээнбай агай колуна кагазын ала коюп, анын аты-жөнүн, дарегин, жашын, уккан керектүү сөздөрүн жазып алчу. А мен болсо кашайып, чакыртпай келген кызыктуу адамдан керектүү маалымат алалбай кур калдым.

Мына эми, азыр мен агайыбызды эскерип отуруп, анын барган жеринде көптөгөн адамдар менен ымалалаш болуп кеткендиги, элге аралашып, алардын сүймөнчүлүгүнө айланганы, кичи пейилдиги, сылык-сыпаалыгы, сөзгө кулак салып угуп, анын ичинен, илимге керектүүлөрүн сая кетирбей жыйнап алгандыгы, иштермандыгы, анын жанынан адамдардын үзүлбөгөнү көз алдыман сызып өтүп жатат...

Бир жолу жайдын ысык күндөрүндө агайды Өзгөн шаарынын автобекетинде жолуктуруп калдым. Бөрсөйгөн сумкасын бир колуна, ийри-буйру болгон табылгы, ыргай, чие чырпыктарынын тобун бир колуна кармап, Заргер тараптан келген автобустан түштү. Базардан келаткан атасын көргөн баладай, мен агайга жүгүрүп жетип, учураштым. Агай да жылуу маанайы менен, оозу биртке чормойуп, көзүнүн нуру чачырап, сурашып жатты. Орундуктардын бирине бир аз отуруп аңгемелешкен соң, менин туугандарым жашаган айылга барып кетүүсүн өтүнүп кайрылдым. Ал жакка мындан мурда Калдыбаев аттуу бүтүрүүчүсү ээрчитип барганын айтты да, “Дагы беш-алты күндүк убактысы бар экенин, ылаажы болсо, Жаныбек казыны билгендерге жолугуп, Кара – Шоро тарапка кайрыла кетсем дурус болор эле” деген оюн билдирди. Агайдын бул мүдөөсүн аткарууга жарай турганыма ичимен кубанып:

– Агай, андай болсо кеттик ошол тарапка – деп, Өзгөн – Көлдүк каттамы боюнча жөнөөгө камынып жаткан автобуска карай шаштырдым.

– Ай, шашпачы. Адегенде кантип, кайда барарыбызды, кандай шартта болорубузду сүйлөшүп аламыз – деп, агай тарткынчыктады. Мен Куршап багытында автобуста отурган бир айылдашыма өзүм кетип бараткан жагымды айтып койдум да, агайды шаштырып, береги автобустан орун алдык. Агай тынчсызданбасын деп, ал жакта менин кайын журтум бар экенин айттым. Ошондон кийин көңүлү тынч алып, жолдугата Заргер, Ничке деген жерлердин керемет табияты, кен пейил адамдары, атүгүл өсүмдүктөрү тууралуу мага баяндап берип жатты. Ал күнү Большевик айлына конуп, эртеси эртелеп, Кара – Шородогу малчыларга бараткан жүк ташуучу машиненин кузовунан орун алып жол тарттык. Агай жол бою “Бул кайсы суу, тиги жердин аты барбы, тээтиги тоолор кандай аталат?” деп, суроолорду жаадырып, жанындагылардан сурамжылап кетип баратты. Кудай жалгап, жаныбызда көп жыл мал баккан, сөздү кыска, бирок орундуу айткан Зайнал аксакал бар экен, ошол абабыз жооп берип, кээде айрымдарын элдеги уламыштар менен шөкөттөп, айтып жатты. Көрүнгөн жерлердин баарын сурата бербейин дедиби, оң колун көтөрө сунуп,

– Тээтигил карагайы аралаш жаңактуу токой каптаган кырды Балам-Калды дейбиз. Агай селт эте түштү да,

– Ал эмнеге минтип аталды экен? – деп, аксакалга карап калды. Ал сакал-мурутун сылап алды да,

– Өткөн замандарда бул чөлкөмдө далай мамыр-жумур да, коогалуу күндөр да өткөн экен. Ошондой учурлардын биринде шашылыш журт которуп бараткан көчтүн ичиндеги бирөө баласын бешигине бөлөгөн боюнча алып баратып, кырды аша бергенде баланы көрүп коёюн деп, бешик жабуусун ачса, бала жок. Көчтөгүлөр ызы-чуу түшүшүп, эки-үчөө артты карай чаап жөнөшөт. Бешиктин боолору бошоп кеткенби, айтор, бала суурулуп кетип, жерге катуу түшсө керек, эс-учунан танып жаткан жеринен табышат. Ошол окуядан улам ал жер “Балам – Калды” деп аталып калган экен. Агай бул айтылгандарды убагында белгилеп коёюн дедиби, дептерин ала коюп, машинанын олку-солкулугуна карабай, кабинага сүйөнүп жазып жатты. Зайнал аба Ара

– Көл, Кыпчылма, Байбиче деген дагы бир топ жерлерди да уламыштары менен чечмелеп айтып баратты. Ошентип, дары суу чыккан Кара – Шоронун булагына жеттик.

Булакты тегеректеп, бири кружка, бири чыны кармап отурушкандарга салам берип учурашып калдык. Агай булакты өзгөчө ынтаасы менен аркы-берки жагына өтүп карап, аерде отурушкандар менен сүйлөшүп жатты. Алардын көпчүлүгү ашказан, боор, бөйрөк илдеттерине чалдыккандар экен, бул булактын суусун ичкен 10 – 15 күн аралыгында кадимкидей женилденип калгандыгына шүгүрчүлүк келтирип жатышты. Бир убакта эле, четирээк жагында кружка кармап отурган кырма сакал, чап жаак, кырдач мурун киши тура калып:

– Сиз Жээнбай агайсызбы? Кандай, жакшы жүрөсүзбү, бала-чака эсенби? Эмне, сиздин да бир жериниз ооруп калдыбы? – деп, суроо артынан суроо жаадырды. Агай бир аз карап туруп:

– Э-ээ бу биздин памирлик туугандар тура – деп, колун кармап, сурашып жатты. Агай бир аз ары жылганда, тиги киши:

– Бул инсанды тажикстандык кыргыздардын ичинде билбеген киши аздыр. Биздин эл үчүн ак кызмат кылган буга тең адам жоктур. Ал аалым эле эмес, адам ичин көрүп турган кыбаачы. Памирлик кыргыздар менен Кыргызстандын ортосундагы көпүрө – деп, бир топ мисалдарды келтирип, отургандарга даназалап жатты. Балким ал кишинин айткандары угуп отургандарга мактоо же ашыра айтып жаткандай туюлгандыр. Бирок, чынында, ал сөздөр мактоо да эмес, жактоо да эмес, памирлик кыргыздардын агайга болгон урмат-сыйы, берген баасы эле. Ошол сөздөрдөн улам, өткөн бир жылдардагы тажикстандан окууга келишкен жаштар эсиме түшүп, көз алдыман кино тасмадай сызылып өтө баштады...

Ал кезде Жээнбай Мукамбаевич КМУнун филфагында декан болуп турган. Бир жылы атайын иш сапары менен памирлик кыргыздарга барып, Жерге – Тал менен Дароот – Коргон райондорунан орто мектепти аяктаган бир топ жаштарды алып келген. Биз аларга көп эле жолу танданып, торой басып караганыбыз эсимде. Анткени, дайыма балдары экиге бөлүнүп, жарымы кыздардын алдында, жарымы артында жүрүшөт. Ал эми кыздардын тобун көргөндөрдүн баары тандана карашат. Анткени алардын баары кашына осмо, бетине эндик сыйпашып, узун чачтарын майда өрүшүп, анысына түркүн чачпактарды тагышып, окшош атлес көйнөктөрдү, анан ошол эле кездемеден пайчасы кооз тасма менен жээктелген илазим (муну агайдын сөздүгүндөгү аталышы менен айтып жатам, башкача айтсам орой угулушу мүмкүн) кийинип, бири-биринин колдорун кармашып, топтолуп басышат. Аларды жатакананын терезесинен карап турган студенттер “Топ-топ учкан таранчы, тобун бузбай саначы. Топ кыздардын ичинде, Күнөтай барбы карачы” дешип, ал ырдын өз обону менен үн созуп калышчу. Декандын тапшырмасына ылайык Апенди Кадыркулов экөөбүз аларга көз салып жүрдүк. Ал убакта окууга өтүү кыйын эле. Сынды, алар ошол кыйынчылыкка туруштук бере албай жаткан көрүнөт, Жээнбай агай аларды ээрчитип, бирде ректоратка кирип кетсе, бирде министрлик тараптан келет. Айтор, алардын көпчүлүгү ошол кылы Кыргыз мамлекеттик университетинин студенттери болуп калышкан.

Дарылыгы күчтүү Кара – Шоро булагынын жанында жүргөн кишилерден ошол убакта аты чыга баштаган Курманали Момбеков деген чабандын кай жакта экендигин сураштыра баштадым. Кудай жалгап ошол багытка бараткан эки малчы “Андай болсо, биз менен бирге Карагай – Төргө чейин жүрө бериниздер, андан ары аз эле

жол, аерден көрүнүп турат” деп, аттарын туура тартышты. Бирөө агайды алдыга мингизип, өзү учкашты. Дагы бирөөнө мен учкаштым. Агай улам эле бир жерде аттын оозун тартып, токтотуп калат да, “Мына бул чөп кандай аталат, тигиндей гүл биерде көпбү, мурда көрбөпмүн андай гүлдү, атын айтып коюңузчу?” деп тигилерди кепке тартып жатты. Анан да атты токтото калып, койнундагы кагазын алып, ээрдин кашына коюп жазып калат. Бирге бараткандар “мунусу эмнеси?” дегенсишип, тандана карап коюшат. Тиги жолдошторубуздун бири:

– Жолду кыскартып, мына бул жак менен өрдөп чыгалычы – дешип, жолу жок эле кокутга ат башын бурду. Бир аз жүргөнүбүздө, шатыраган үн чыгып, алдыбыздан бир элик качып жөнөдү. Аңгыча анын чаарчыгы калын өскөн чөпкө буйдалып, качалбай калган учурда тиги кишилер эки тарабынан тосмолошуп, кармап алышты. Агай да аттан түшүп, колго түшкөн чаарчыктын жонунан сылап,

– Карагылачы, бул жаныбардын сулуулугун, көздөрүнүн жайнаганын, шыйрактарын, көкүрөктөрүн карасанар. Ошол учурда баласына кылчактаган эне-элик, алыс кетпей, кырга чыгып, доош чыгарып, элендеп туруптур. Аны көрө калган Жээнбай агай:

– Жаныбарды коё бергилечи, тезирээк, Энесинен ажырап калбасын, тигинде энеси элендеп, тынчы кетип турбайбы. Көрбөйсүңөрбү, айбан болсо да эне деген кандай. энеси тарапка жибергилечи тезирээк. Бошонгон чаарчык көрүп тургандай, энесин көздөй арышын кере таштады, ага кубанган агайдын эрди чормоюп, көзүнүн нуру чачырап, ыракаттанып турду. Анан өзүнчө күбүрөнүп “Эне баласы үчүн кандай күйөт. Аны айбандардын балдары жетилип алган сон элебейт. Алар ошон үчүн айбан да... А адам баласы энесин эч качан унутпас”... деген сөздөрү угулуп жатты бизге.

Биз бараткан чабандын конушу Карагай – Төрдүн күн чыгыш тарабындагы бийик беттин орто чамасындагы тектирдеги көлмөнүн жанында экен. Курманалинин боз үйүнүн бир капшытын ээледик да, алар үчүн күтүлбөгөн конок болобуз деген оюм, тескерисинче, бизди көптөн бери күтүп жүргөндөй кабыл алуу менен алмашты. Агайдын эки күнү Курманали экөө бирге жүрүүсү менен өттү. Кээде гана агай өзү таптырбай жоголуп кетет да, кайра эле бизди издетпестен, бир боо ар кыл чөптөрдү, түркүн түстөгү гүлдөрдүн дестесин бооруна кысып, чыга келет. Бизди издетип же күттүрүп койдумбу дегенсип, өзүн күнөкөр сезип, сыпаалыгын сактап, кечирим сурайт. Анан таап келген олжосун жая салат да, ар биринин аталышын, аз же көп осөөрүн, дагы кай жактарда жолугарын териштирип, дептерине тизмелеп жаза баштайт. Курманалинин кесиптештери агай жөнүндө угушуп, “Окумуштуу деген бир укмуш болот деп жүрсөк, жөнөкөй эле киши болот тура, болгондо да, апенди чалыш келип, чөп-чарды, тоо-ташты, анан биздин кээ бир сөздөрүбүздү кайра-кайра айттырып, жазып ала берет экен. Ырас, билбегени жок экен, бирок билип алайын деп эле сурай бергени бүтпөгөн киши турбайбы” дешип, кошуна малчылардын баары эле басса-турса сөз кылып калышыптыр. Муну уккандар атайын келишип, узакка сүйлөшүп отуруп кетип да жатышты. Агайдын кайда иштегенин, эмне жумуш аткагарын, канча жашта экендигин сурагандар да болду. Агай болсо, алардын кебинде диалектизмдер учураса, ошол замат аны жазып алып, айткан кишинин аты-жөнүн, жашын, туруктуу жашаган жерин да, дептерине түшүрөт.

Бир күнү Курманали эртелеп эле бизге эч нерсе айтпай бир жакка кетип калыптыр. Ал жокто экөөбүз сүйлөшүп отурсак, агай айтат:

– Бул жигит кой эле бакпастан, ой дагы багып жүргөн жигит экен.

Кепке чечендигин айт, сөзүнүн көркөмдүгүн айт. Өзү да куйма кулак тура. Ар бир сөзүн тактап, куюлуштуруп, кээде юморлуу боёк сүртүп, айтайын дегендерине угарманды байлап коёт экен. Ошол учурда эки ат коштогон Курманали кыядан чыга келди. Алыстан эле “Бүгүн агайларды Сары-Ташка чейин алпарып келейин” деп бакылдап үн салды. Атчан бир белести аштык да, анан бир бийик кырга чыккан соң, аерге аттан түшүп, бир аз сүйлөшүп отурууну сунуштады. Бул бийиктиктен көп жерлер көрүнөт экен, аны “кой бакпай эле ой баккан” каарманыбыз бир четинен көрсөтүп, аларга байланыштуу айрым даректүү баяндарды да кошуп айтып жатты. Агай аны кээде токтото калып, колу бошбой жагты жазуудан. Тиги Жаныбек казынын үнкүрү, Кыпчылма, Чоко мергендин ээри дегендерди улам кайталап сурап жатып кенири билгендей болду. Бир жерге отуруп албай ары-бери басканча да угуп жүрдүк анын ангемелерин. Ошентип баратсак, алдыбыздан “парр” этип бир кекилик көтөрүлүп учту да, “пичаак-пичаак” дегендей добуш чыгарып, кайкыган боюнча көздөн кайым калып, ит-кушка жем болбос бекен?” деген сөзүн бир нече кайталап жиберди. Анда Курманали бажырайа күлүп:

– Оой агай, сиз биздин замандын Асан кайгысы болуп кеткенсиз го. Бул жөжөлөрүн энеси эми эле “кек-лик, кек-лик” деп, сайрап жатып чогултуп алат, аларга ташпиш тартпай эле койгонуз он. Агай адегенде бир аз осолсурай түшүп, анан кайра адатынча көзүн кубаныч чачыратып, “Ылайым эле ошондой болсун” деп, сабыр тутту да, паренде болсо деле энеси да, деги балапандары энесинен калбай, табышып алганы дурус – деди да, анан өзүн салабаттуу тутуп, олуттуу маанай менен, ботойунун өмүрү үчүн жанын сайган инген, балапандарын жашоого алып бараткан куш жөнүндө жомоктордон кыскача үзүндү айтып берди. Буюрса, ал жомокторду эмки же аркы жылдарда балдарга тартуулаймын деген тилеги бар экенин билдирип, анан экөөбүзгө кайрылды,

– Биз деген адамбыз. Эзелерибизди жана балдарыбыздын энелерин сыйлап, калдырына жетели. Баарыбыз тунжурай түштүк...

Агайдын башка жан-жаныбардын энелерин эле эмес, адам баласынын энесин, анын ичинде өзүнүн энесин абдан жогору сыйлаганы ушул учурда менин көкүрөгүмдөн сызып өттү.

Кечинде агай менен сүйлөшүүгө келген кишилер менен бирге болуп, узакка отурдук.. Суроо-жооп менен ангемелешүүбүз көпкө созулду. Ошол ангеме-дүкөн учурунда бир аксакалдын агайга берген эки суроосу мага копол учурады. Бирок, агай ал суроолорго күлүп-жайнап отуруп жооп берген соң, мен өзүмө келдим. Ал суроо-жооптор мындай эле:

– Сиз абдан сыпаа адам экенсиз, Өмүрүңүздө башка бирөөлөрдү осол кылган эместирсиз, өзүңүз да ыңгайсыз абалда калбаган болсонуз керек. Же бирар жолу ошондой кырдаалга туш болдуңуз беле? Эгер болсо, эсинизде калса, айтып бербейсизби? Агай адаттагысындай эле эриндерин бир чормойтуп, көзүнөн нур чачыратып, күлүмсүрөп туруп:

– Тирүү адам болгон соң бул баштан нелер гана өтпөйт. Сиз айткандай учурлар менде балким көп эле болгондур, бирок бир жолку уят болуп, абдан ыңгайсыз абалга тушукканым эч эсимден чыкпайт. Ал мындайча болгон: Декабрь айынын акыркы күндөрү эле, Василий Данилович деген орун басарым экөөбүз жаны жылга расписаниени тактап, илип келип отурганымда телефон шынгырап калды. Трубканы алсам, кадырлуу агайыбыз, академик Болот Мураталиевич Юнусалиев экен. Саламдашып,

келе жаткан жаны жылыңыз менен деп куттуктадым. “Эмне жаңылык бар?” дегенинен улам: Агай, сизге жума күнгө сабак коюлду, кабарлап коём деп тургам, ага чейин өзүңүз чалып калбадыңызбы – дедим. Бир азга телефондон үн угулбай калды, анан:

– Анда барышым керек экен, жума күнү январдын төртү болобу?

– Ооба, ооба, дедим да, мен ичимен “мунусу эмнеси, келет да” деп ойлоно түштүм. Анан дагы үнү чыкты.

– Болуптур анда барып калам, числонун жетисине чейин Москвага командировкага келген элем, сабак коюлуп калса, анда ошол убакка жетип барышым керек – деди. Мен чочуп кетип:

– Оой агай, андай болсо шашпай эле коюнуз, сиздин ордуңузга мен кирип, өзүмдүн сабагымы өтүп турайын... сөзүм бүткөнчө эле,

– Расписаниеде профессор, академик Юнусалиев турса, анан мен сабакка келбесем, студенттер эмне деген ойдо калат – деди. Мен болбой эле “шашпай эле келиңиз, баарын өз мойнума алам” дедим. Сүйлөшүүбүз ошентип аяктады. Анан так ошол төртүнчү январда иште ыбырсып отуруп, кирүүгө конгуроо болгонуна үч-төрт мүнөт өтүп кетиптир, шашып баягы сабактагы студенттерге кирип барсам, Болот Мураталиевич отурат. Бысмылдам оозуман түшүп, саламдашканды да унутуп коюпмун, туруп калдым. Адегенде, ал киши салам айтты, мен “саламатсызбы” дегенге араң жаралдым. Андай улуу кишинин алдында ошондо уятка калганым эмдигиче эсимден кетпейт – деп, сөзүн аяктаганда, отургандар биринен сала бири: “Охоо, абдан так киши экен да” дешип, таң берип жатышты.

Баарлашып отурганыбызда сырттан бир созолонгон добуш угулду эле, ага эч ким көңүл бурбады, агай гана эле ийип барып, кайра тынч отуруп калды. Ал үн жарым сааттай өткөндө дагы кайталанды. Агай тынчы кетип:

– Ай балдар, баяган бери бирөөнүн үнү чыгып жатат. Түн ичинде адашып жүргөн бирөө бар бейм, карагылачы, доошу да жаш баланыкындай экен – деди. Анда Курманали үнүн созуп:

– Агаай, ал үн адашкан баланыкы эмес, түн жарымында келип, биздин короону көзөмөлдөөчү куш, ошол анда-мында үн салып “Токтоян” деп сайрап турат – деди.

– Аны көргөн-билгенинер барбы, ал кандай, чонбу, кичинеби? – деп, агай адатынча суроолорун жаадыра баштады.

– Көрбөсөк да билебиз, көп сайрабайт, аны атайылап издеп жүрүп, бир-эки жолу жакындан үнүн укканын, мени байкай коюп эле уча качат, чоңдугу күкүктөй болот го – деди, үй ээси. Айткандай эле дагы бир аздан соң “ток-то-я-а-ан” деген мукамдуу добуш угулду. Ал түнү агайда уйку болбоду. Ошол канаттууну акмалап, колуна бир четин таякты алды да, арча, карагайлар тарапка бизден бөлүнүп, кирип кетти. Агай таң сүргөндө келди. “Көрдүңүзбү” деген менин суроома,

– Тактап көрө албадым, бирок, бир ирет сайрап болгондо үн чыккан жакты карай бассам, ошол туштан учуп кетти, чоңдугу чын эле күкүктөй бар сыяктанат – деген жообуна улай, – биз жакта Токтоян деген айыл бар. Бу паренденин ага байланышы жок болду бекен – деп, өзүнө өзү суроо берди.

Жайкы өргүүбүз бүтүп, ишибиз башталды. Агайдын жайкы сапарда жыйнагандары “Кыргызстан пионери”, “Мугалимдер газетасы”, “Ленинчил жаш”, гезиттерине, “Жаш ленинчи”, “Эл агартуу”, “Ала тоо” журналдарына биринен сала бирине жарыяланып жатты.

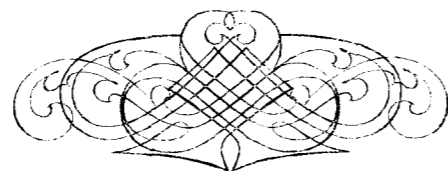

Убакыт дегенин, агай айткандай, эч кимге карматпай зуулдап учкан куш тура. Агайга 1989 – жылдын сентябрында бир нече күн жолукпай калдым. Анан октябрдын биринчи дем алыш күнү – Эл агартуу кызматкерлеринин күнүндө үйүнө бардым. Мадина эже менен саламдашкан сон, агай үйдө бар экенин билдим. Иш кабинетине баш баксам көрүнбөйт, балдар бөлмөсүндө болуп калчу эле, аерде да жок. Издеп калганымы байкаган Мадина эже “Агайың тиякта иштөөдө” деп жатак бөлмө тарапка ишарат кылды. Ал эшикти ачсам, агай диванга көмкөрөсүнөн жатып алып жазып жаткан экен, мени көрүп ордуна тура калды да, саламдашып, мени иш бөлмөсүнө баштады. Он колунун сөөмөйүн, ортонун, чыпалагын таңып алыптыр, көрсө көп жазгандан улам ал манжалары кабарып, мөлтүлдөп кеткен экен, анысына карабай таңып алып жазып жаткан тура. Убакытты сөзбоюн деп, мен:

– Агай, баягы өзүңүзгө белгилүү X-XI класстар үчүн даярдалып жаткан окуу китептин фразеология бөлүгүн бүтүм эле, ошону бир карап бере аласызбы – дедим. Агай бир сыйра барактап чыкты да:

– Эми фразеология боюнча сен эч кимге камчы салдырбайсың, дурус жазынганына ишенем, мен карап деле берет элем, убакыт тар болууда. Жакында басмадагылар чакыртышканын барсам, “Эличи – өнөр кенчи” дегендин кийинки китебин терүүгө беришиптир, ошого байланыштуу бир-эки тактоолорду кийирдик. Анан баягы жүрөктү ооруткан, дагы эле жүрөктү ойүп жүргөн “Диалектологиялык сөздүктүн” 2 – томун чыгарууга макулдашып келдим эле, азыр ошого алымча-кошумчаларды иштеп жатам – деп, сылык-сынаалыгынан жазбай, мени узатып койду. Агайдын көзүн акыркы ирет көргөнүм ошо болду. Андан көп өтпөй эле Ысык – Көлдүн жээгиндеги Күрмөнтү айылында агай өзү жазган жомоктогудай жүрөк зыркырап, “Күндөп издейт боз инген ак богосун, күндөп издейт боз инген ак богосун, зарлап издейт...” дегендей ... жүрөгүбүз зыркырап, агайдын жасатын жерге берүүгө кол барбай турду... Агайдын өмүрү кыска болду, бирок көп иштеп, албан-албан мыкты эмгектерин калтырды. Эне сүтүн актап өттү.

Андан бери арадан көп убакыт өтсө да, агайдын эне жөнүндөгү сөздөрү, ага байланыштуу эл оозунан жыйнап жүргөн материалдары, энелерди даңктаган китептери, эне жөнүндөгү бүтпөс жомоктору, анан өзүнүн жакшы адамдарга жолукканда, жакшы иштерди көргөндө кубанып кетчү бейнеси кайра-кайра эсиме түшө берет... Агайдын көзү тирүү болгондо, азыр ушул жылы акыры сексенге толмок. Далай көркөм туундуларды том-том чыгарып коймок, ал эми илим жаатында, ири илимиздордун бири болмок... Эсил кайран агай...

РЕЦЕНЗИЯЛАР

Мамыр ТОЛУБАЕВ
ага илимий кызматкер

С.К.КАРАТАЕВА. «БАЙЫРКЫ ТҮРК СӨЗДҮГҮНДӨГҮ КОШ СӨЗДӨР»*

Түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде татаал сөздөрдүн, анын ичинде кош сөздөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрүн сыпаттаган, илимий-теориялык жактан жогорку деңгээлде аткарылган бир катар монографиялар, окуу китептери жана макалалар жарык көрдү. Буга карабастан, кош сөздөрдүн эволюциясы, анын тарыхый өнүгүшүндөгү структуралык өзгөчөлүктөр, алардын моделдери атайын изилдөөнүн объектиси катары каралган эмес.

С.Каратаева рецензияланып жаткан эмгеги жогорудагы маселелерге арналган. Изилдөөнүн объектиси катары «Байыркы түрк сөздүгү (Древнетюркский словарь - мындан ары ДТС деп берилет)» алынган. Бул сөздүктө VII-XIII кк. аралыгындагы тарыхый жазма эстеликтердин лексикасы камтылгандыктан, кош сөздөрдүн эволюциясын, өнүгүшүндөгү структуралык өзгөчөлүктөрдү калыбына келтирүүдө баалуу булак болуп эсептелет.

Эмгек кирип сөз, корутунду, тиркеме жана төмөнкү төрт баптан турат: «Кош сөздөрдүн классификациясы», «Кош сөздөрдүн жасалышындагы семантикалык фактор», «Кош сөздөрдүн жасалышындагы өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кызматы», «Кош сөздөрдүн моделдери». Автор изилдөөсүндө салыштырма-тарыхый, сыпаттама жана статистикалык методдорду айкалыштырып пайдаланган.

Тил илиминде кош сөздөрдүн эң байыркы кубулуш экендиги буга чейин эле далилденген маселе. Бирок алар тилде кантип пайда болгон, өнүгүүнүн кандай жолдорун басып өткөн сыяктуу суроолор кайчы пикирлерди жараткан. Автор изилдөөсүндө татаал сөздөр, анын ичинде кош сөздөрдүн синтаксистик негизин аргументтүү фактылар менен далилдеген. Мисалы, 1) компоненттердин эки башка сөз түркүмүндө болушу: *toğan ersig* < *zam am. toğan* «шумкар» + *сын am. ersig* «кайраттуу» = эрктүү, кайраттуу (ДТС₅₁₁), *el tüz* < *zam am. el* «уруулук бирикме» + *сын am. tüz* «бирдей, тең» = уруулук бирикме (ДТС₁₆₉) ж.б.; 2) айрым учурларда компоненттердин ортосуна сөз кошулуп колдонулушу: *qut ülüg* < «бакыт, кут» - *qutın bar üçün ülügüm bar üçün öltäçi bodunıä tirigrü igitim* – «бактыма жараша элимди күрүшкө көтөрө алдым» (ДТС₄₇₂, КТ₂₉), *jarliä junçiä* < «жарды-жалчы» - *kelsä qalı jarliä bolup junçiä uma / keldür anuq bolmiş aşıä tutma uma* – «эгерде үйүнө жарды-жалчы конокко келсе, кечиктирбестен тамагыңды алып кел» (ДТС₂₄₂, МК I 93); 3) компоненттерге эки башка грамматикалык көрсөткүчтөрдүн жалганышы: *erkligin erksizin* < *сын am. erkligin* «күчтүү, кудуреттүү» + *сын am. erksizin* «күчсүз, кудуретсиз» = «эрктүү-эрксиз» (ДТС 180), *qıjpn qıjnt* < *з. am. жекелелик саны qıjpn* «жаза» + *з. am. көптүк саны qıjnt* «жазалар» = жазалар (ДТС₄₄₁). Албетте синтаксистик айкаштардын татаал сөздөргө айланышы -

тилдин өнүгүшүндөгү эң узун процесс. Синтаксистик айкаштар угуучу тарабынан бир түшүнүк катары кабыл алынганда гана татаал сөздүк касиетке ээ болот.

Эмгектин экинчи бабында сөздүктөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги кош сөздөрдүн компоненттеринин айкашуусундагы семантикалык фактордун кызматы каралган. Жалпыга маалым болгондой, тилде калыптанган маанилер бири-бири менен түрдүү катышта турат. Алар маанилик жактан бири-бирине жакын же окшош, карама-каршы, же болбосо салыштыруу касиеттерине ээ. Мына ушул парадигмалык катышка байланыштуу синонимдик, антонимдик жана ассоциативдик (түркүмдөш) айкаштагы кош сөздөр деп ажыратып, автор семантикалык фактордун кызматын бай фактылар менен бышыктаган: синонимдик катыштагы кош сөздөр *aḡā sūzük* < *aḡā* III I. «аруу, таза» + *sūzük* «аруу, таза» = *аруу, таза* (ДТС₅₃) // кылык-жорук, курал-жабдык, керек-жарак ж.б.; антонимдик катыштагы кош сөздөр: *āāḡ uḡuz* < *āāḡ* II I. «кымбат, баалуу» + *uḡuz* 2. «арзан» = *баасы* (ДТС₁₀) // аздыр-көптүр, ак-кара, аласа-бересе ж.б.; ассоциативдик катыштагы кош сөздөр: *ī taḡā* < *ī* «осүмдүк» + *taḡā* I I. «буудай, нан, дан осүмдүктөрү» = *эгин-тегин* (ДТС₂₁₆) // жем-чөп, ит-куш, бет-кол ж.б.

«Кош сөздөрдүн жасалышындагы өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кызматы» деген үчүнчү бапта кош сөздөрдүн өнүгүшүндө кабыл алынган лексиканын орду каралган. Автор кош сөздөрдүн курамында түрк тилдерине мүнөздүү субстраттык катмарлардын бардыгы сакталгандыгын жана композиттердин басымдуу бөлүгү семантикалык жактан синонимдик катышта турарын белгилейт. Себеби тилдеги түшүнүктүн маанисин тактоо, толуктоо максатында ошол эле түшүнүктү атаган өздөштүрүлгөн сөз менен айкашып колдонулуп кош сөздөр жасалган.

Композиттердин курамындагы кабыл алынган лексикага ичиний тастыкталган этимологиялык талдоо жүргүзүлүп, алардын кайсы мааниде өздөштүрүлгөнү каралган. Айрыкча, кытай, иран тилдеринен кирген сөздөргө жүргүзүлгөн тектик талдоолор кызыгууну жаратат: *joāḡī ḡapaḡ* < бай.т. *joāḡī* «идиш, аяк» + *ḡapaḡ* > кит. *chīn* «китайский» + *aḡaḡ* «аяк» > «идиш-аяк» (Räsänen 1969,98) = идиш-аяк (ДТС₂₁₀); *otaḡī baḡḡī* < бай.т. *otaḡī* «дарыгер» + *baḡḡī* > кит. *pāḡ-ḡī* // *pāḡ-dzi* «устат, окутуучу» = *дарыгер* (ДТС₃₇₃) // *темир-тезек* – *temir/temür* (KP31) < кит. *te-pī* «темирдин бөлүгү, лист» (Чэн Чан-Хао 1953,169); *az almiḡ* < п. *az* 1) «каалоо»; 2) «сарандык»; 3) «өтө кумардануу» (Миллер₃₈; ДТС₇₂). Лексема түрк тилдерине «саран» маанисинде өткөн. / *ar*-намыс – ир. *namys* 1) «абийир, ар-намыс, репутация»; 2) «мыйзам»; 3) «газальк»; 4) «үй-бүлөнүн аял мүчөлөрү» (Миллер₉₆₄). Азыркы кыргыз тилинде жекече турганда да, кош сөздүн курамында да «абийир, репутация» маанисинде колдонулат.

Эмгектин үчүнчү бабында сөздүктөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги кош сөздөрдүн компоненттери лексика-грамматикалык белгилери боюнча моделдерге ажыратылган. Композиттердин моделдерге ажыратылышы кыргыз тил илиминде алгачкы жолу колго алынууда. Маселенин бул өңүткөн каралышы байыркы түрк тилдеринде сөздөрдүн айкашуусунда кайсы сөз түркүмү доминанттык кылган жана бул процесс азыркы кыргыз тилинде канчалык деңгээлде сакталганын көрсөткөн.

Кош сөздөрдүн түгөйлөрүнүн айкашуусунда жеке эле семантикалык фактор эмес, төмөнкү морфологиялык белгилер да негизги кызмат аткараары далилденген:

1. Сөздүктө бир сөз түркүмүндө же эки башка сөз түркүмүндө туруп, бирок компоненттери лексико-семантикалык баалуулугу жагынан тең байланышта турган композиттер жасалса, ал эми кыргыз тилинде алар, негизинен, бир гана сөз түркүмүндө турган лексемалардан жасалат. Бирок эки башка сөз түркүмүнөн уюшулган

моделдердин да кезигери жана мындай айкалыштагы композиттердин түгөйлөрүнүн тигил же бул сөз түркүмүнө таандык белгилери басаңдап, азыркы мезгилде угуучу тарабынан жалпы мааниде гана кабыл алынары белгиленген. Мисалы, зат атооч + зат атооч: *arḡa jölāk* < *arḡa* ЙЙ «таяныч, жөлөк» + *jölāk* «таяныч, жөлөк» = *арка-жөлөк* (ДТС₅₃), *at kü* < *at* ЙЙ «титул, наам» + *kü* ЙЙ «кабар, сөз» = *атак-данк* (ДТС₆₅) // *аң-сезим, айыл-кыштак, короо-короо, эл-журт, ата-бабаж.б.*; зат атооч + сын атооч: *toḡan ersig* < *toḡan* «шумкар» + *ersig* Й I. «кайраттуу» = *эрктүү, кайратуу* (ДТС₅₇₁), *jaḡ jaāuḡ* < *jaḡ* «тарап, жак» + *jaāuḡ* «жакын» = *туугандар* (ДТС₂₃₇) ж.б.

2. Композиттердин орун тартибинин туруктуулугу, бирок орун алмашып колдонулган учурлары да бар экендиги көрсөтүлгөн: *aāḡīḡ koḡmso* (ДТС₁₈) ~ *koḡmso aḡḡīḡ* (ДТС₃₁₁), *aāḡīḡ artuḡ* ~ *artuḡ arḡatn* (ДТС₂₂), *alnm berim* (ДТС₃₅) ~ *berim alnm* (ДТС₉₆) // *акыл-эс* ~ *эс-акыл, жигит-кыз* ~ *кыз-жигит* ж.б.

3. Сөздүктөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги кош сөздөрдүн компоненттеринин айкашуу жолдору көрсөтүлгөн: 1) негиздердин айкашы аркылуу (*evin tüḡ* < «түшүм» (ДТС₁₈₉), *ört jalīn* < «от-жалын» (ДТС₃₈₉) // *эл-журт, бала-чака* ж.б.); 2) сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен (*alnm berim* < «алым-берим» (ДТС₃₅), *öḡsüz köḡsüsüz* < «көңүлсүз» (ДТС₃₈₁) ж.б. // *каккы-сокку, алым-берим* ж.б.); 3) сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жардамы менен (*etse japsa* < «жасаса» (ДТС₁₈₆), *jaḡīḡdī jaḡqaldī* < «толкуду» (ДТС₂₂₆) // *бетме-бет, оозмо-ооз* ж.б.).

Эмгекте кош сөздөрдүн моделдеринин жасалышында сөз түркүмдөрүнүн мүмкүнчүлүктөрү далилденген. Мисалы, зат атооч сөз түркүмү бир нече моделдин пайда болушуна негиз болсо, сан атоочтун мүмкүнчүлүгү өтө аздыгын жана мындай өзгөчөлүктүн бир гана түрк тилдеринде эмес, индоевропа тилдеринде да бар экендигин байкаган. Байыркы түрк тилдүү жазма эстеликтерде зат атооч копулятивдүү композиттердин 13 моделине катышкандыгын, азыркы кыргыз тилинде 6 гана модель жасалгандыгын, сын атоочтордон 7 модель найда болсо, ал эми кыргыз тилине 2 модель мүнөздүү экендигин белгилеген. Сөздүктө этишке сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү форманттар жалганып, 9 модель уюшулса, салыштырылып жаткан экинчи тилге 8 модель тиешелүү экендигин аныктаган. Тууранды сөздөргө, кыймыл атоочко, сырдык жана предикативдик сөздөргө бирден модель мүнөздүү экендиги көрсөтүлгөн. Байыркы зат атооч + «байламта» + зат атооч моделиндеги композиттер Жусуп Баласагындын «Кутадгу билигинде» гана перс адабиятынын таасиринен улам колдонулгандыгын фактылар менен ишенимдүү далилдей алган.

Эмгекте сөз түркүмдөрүнүн статистикасы төмөнкүдөй берилген: зат атооч – 504 (ДТС) // 491 (Кырг.); сын атооч – 267 (ДТС) // 249 (Кырг.); сан атооч – 1 (ДТС) // 13 (Кырг.); этиш – 210 (ДТС) // 2 (Кырг.); тактооч – 74 (ДТС) // 101 (Кырг.). Бул санакка кайталама кош сөздөр киргизилген эмес. Автор туура белгилегендей, алар окказионалдуу келет да, сүйлөөчүнүн эркине жараша тилде жасала берет

Буга карабастан, эмгекте айрым маселелер толук чагылдырылбай калган. Мисалы, кош сөздөрдү идентификациялоо маселеси. Эгерде кош сөздөргө гана мүнөздүү белгилер көрсөтүлсө, эмгектин баалуулугу артмак.

Жыйынтыктап айтканда, эмгек кыргыз тил илиминде өз ордун таба алат деген ойдобуз.

* С.Каратаева. Байыркы түрк сөздүгүндөгү кош сөздөр. "Полиграф-ресурс" басмасы, Бишкек, 2008, 174 б.

Санарбек КАРЫМШАКОВ
филология илимдеринин кандидаты,
профессор

ЖЕМИШИ МОЛ ЖЕТИ ТОМДУК

Өткөн жылы Кыргызстандын эл жазуучусу, көрүнүктүү драматург, акын, журналист, коомдук ишмер Мырзабек Тойбаевдин чыгармачылык жолунда гана эмес, жалпы эле кыргыз адабияты менен искусствосу үчүн зор маанилүү окуя болду — кайратман калемгердин чыгармаларынын жети томдугу жарыкка чыкты! Адабиятыбыздын тарыхында мурда болуп көрө элек мындай окуя, барыдан мурда, ыраматынан көрө ыйы-муну көп азыркы соода-сатык мезгилинде Мырзабек ага каражатын аябай берекелүү чыгармачылык дасмнсынын системага келтирип, баласындай бапестеп, окурмандарына тартуулаганы чоң маданияттуулуктун белгиси, «ичтен чыккан ийри жылан» демекчи, чыгармачылык мураска кандай мамиле кылуунун бийик үлгүсү!

Чыгармачылык кадамдын мындан 60 жыл мурда айылдык кабарчы-журналист жана акын катары баштаган М.Тойбаев ошончо жылдан бери ар кыл жанрда үзүрлүү эмгектенип келүү менен өзүн республикабыздан тышкары көп элдерге таланттуу драматург катары таанытканына да кыйла жылдын жүзү болду. Анын 10дөн ашуун пьесалары кезинде Москвадан чыгуучу басымаларга жарыяланып, башка да көп тиштерге (14 тилге) которулуп, мурдагы СССР элдеринин көп театрларында ийгиликтүү коюлуп келген. Ал эми 10 чыгармасы республикалык кароо-сынактарда өкмөттүк комиссия тарабынан I-даражадагы Дипломдор менен сыйланып, лауреаттык наамдарга татыктуу болгон.

Анда эмесе, М.Тойбаевдин жемиши мол жети томдугунун ар бирине кыскача байырлап өтүүгө туура келет.

I-тому белгилүү өнөр таануучу Б.Алагушевдин «Залкар драматургдун поэзиясы жана прозасы» деген мазмундуу баш сөзү менен ачылып, ага ар жылдарда жазылган ырлары, тамсилдери менен чымчыкейлери, обондуу ырлары менен аңгемелери, очерктери топтолгон. Мындагы ырлардын тематикасы көп багыттуу, лириканын бардык салааларын камтып кыргыз элине, жергесине, замандаштарына болгон сүйүүсү, урмат-сыйы бийик граждандык пафос, поэтикалык эргүү менен көркөм сөз күчү аркылуу чагылдырылып, окурмандарга рахат тартуулай алгандыгы менен баалуу. Алардагы элүүдөн ашык ырларга профессионал композиторлор А.Малдыбаев, М.Абдраев, Н.Давлесов, Ч.Жумаканов, Т.Эрматов, С.Осмонов ж.б. музыка жазып, ушу күнгө чейин ободон жаңырып, салтанаттуу концерттерде аткарылып келүүдө. Анткени, ал ырлардын сөздөрү уккулуктуу, көркөм, таасирдүү, элестүү, музыкалуу. Балдарга арнап жазылгандарын ушу бүгүн да балдар бакчадагыларындагы тарбиячылар, мектеп окуучулары үйрөнүп, жаттап, аткарып келишет.

Ал эми тамсилдеринде, куйкум тилдүү чымчыкейлеринде, аңгемелери менен очерктеринде өз учурундагы замандын көйгөйлүү проблемалары, жашоодогу оң-терс жактар ар бир жанрдын өзгөчөлүктөрү аркылуу кыйла элестүү чагылдырылган.

II томдо бир актылуу пьесалары, алардын орусча котормолору топтолгон. Алардын дээрлик бардыгы өз убагында көптөгөн театр сахналарында коюлуп, айрыкча, өздүк көркөм чыгармачылардын репертуарынан түшпөй келет. Маселен, «Атаке баатыр» аттуу тарыхый драмасынан «Биринчи элчилер» деген көрүнүшү 2003-жылдын 26-майында Т.Сатылганов атындагы Кыргыз филормониясынын чоң залында Санкт-Петербурздун 300 жылдык юбилейине арналып өткөрүлгөн конференцияда чоң ийгилик менен көрсөтүлгөн. Ушундай эле ийгиликтер менен И.Раззаков жөнүндөгү «Жакшынын шарапаты», «Токтогулдун күлкүсү» ж.б. пьесалары боюнча коюлган спектаклдер окуяларынын курчтуугу, терең психологизми драмалык чыңалуулары боюнча көптөгөн көрүүчүлөр менен окурмандардын симпатиясына арзып келет.

III, IV томдорго көп актылуу пьесалары, котормолору менен макалалары топтоштурулган. Мындагы пьесалардын көпчүлүгү кыргыз драматургиясынын классикасына айланып, көптөгөн профессионал жана элдик театрлардын сахнасында узак жылдар бою коюлуп, көрүүчүлөрдүн көп муунуна тартууланган жана алар тууралуу көптөгөн илимий-сын макалалар жарыяланган.

Чыгармачылыгын студент кезинде баштаган ал кездеги жаш драматург М.Тойбаев мединституттун студенттеринин турмушунан алып жазган «Жылдыз» аттуу 4 актылуу пьеса боюнча ошол эле мединституттун студенттери тарабынан коюлган спектакль (режиссеру эмгек сиңирген артист С.Алымкулов) 1957-жылы өткөрүлгөн Жаштардын жана Студенттердин республикалык I-фестивалында I-орунду ээлеген. Бул жерде сөз кезеги келгенде мына ушул «Жылдыз» спектаклинен кыргыз искусствосундагы таланттуу жаштар өсүп чыккандыгын айтып коюуга тийишпиз. Маселен, Дардан аттуу студенттин ролунун мүнөзүн өтө кызыктуу денгээлде ачып аткарган ошондогу 2-курсун студенти Дооронбек Садырбаев СССРдин Эл артисти М.Рыскулов, В.Казак сыяктуу авторитеттүү жюри мүчөлөрү тарабынан макталып, лауреаттык дипломдор менен сыйланып ак жолу ачылган соң, өз каалоосу менен мединститутту таштап искусствого биротоло өтүп, андан кийин радио-теленин, кино-театрдын чоң режиссеру, актеру болуп, элдик ардактуу наамдарды алганы белгилүү. Айталы дегенибиз: Дооронбек Садырбаевдей чоң таланттын искусство айдынына ак жолун ачкан алгачкы себепкер таланттуу драматургубуз Мырзабек Тойбаевдин «Жылдыз» драмасындагы Дардаштын ролу болгондугун унутпай эстеп айта жүрсөк акыйкаттык болоор эле.

Мына ошо «Жылдыздан» тарта М.Тойбаевдин көптөгөн пьесалары боюнча коюлган спектаклдерди ар дайым ийгиликтер коштоп, абройлуу орундарга, сыйлыктарга ээ болуп келүүдө. Маселен, «Ак тамак, көк тамак», «Атанын баласы» ж.б. пьесалары республикалык денгээлдеги сынактарда биринчи орундарга татыктуу болушса «Жаны келин» комедиясы Т.Абдумомунов атындагы Кыргыз академиялык Улуттук драма театрынын сахнасында 600дөн ашуун коюлганы — драматургдун кесиптик даярдыгынын кыйла бийик экендигинин айгинеси эмеспи. Анын дагы бир айкын күбөсү — драматургдун пьесалары боюнча спектаклдер («Ак жол», «Талаа гүлдөрү», «Жоронун жоруктары», «Сыйкырчы кыз», «Жөн эле Майраш», «Чоң атамдын осуяты», «Карт бойдок») казак, өзбек, тажик, түркмөн, кара-калпак, татар, башкыр, Россия, Украина, Саха-Якутия, Моңголия жана башка элдердин театрларында коюлуп, аларга объективдүү, жогору баа берген рецензиялар да көп ирет жарыяланган (алардын саны жүздөн ашык). Ал пикирлерди жазгандар театр өнөрүнүн билермандары, чеберлери, айтчу пикирлерин «Жети өлчөп, бир кесип» айткан нукура ка-

лыс адистер. Анын мисалы — мурдагы СССР жазуучулар союзунун секретары, көрүнүктүү драматург Афанасий Салынскийдин борбордук басма сөздөргө М.Тойбаевдин драмалык чыгармаларына жогору баа берип, алардагы жанычылык белгилерди талдап көрсөткөн макалаларын келтирсек жетиштүү болор. Ал эми Кыргызстанда узак жылдар бою эмгектенип өткөн каракалпак жараны, педагог-режиссер Урал Агайдаров «Кыргыз драматургиясынын тирүү классиги» деген макаласында мындай маалымат берет: «Менин Ата-журтум Каракалпакстанда Станиславский атындагы Академиялык музыкалуу драма театрында, Өзбекстан жана Каракалпакстан Эл артисти, Бердах атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лаурети, режиссер Торош Алпаназаров Мырзабек Тойбаевдин «Москвалык келин» жана «Ак жол» пьесаларын сахнага койгондон тартып, ал спектаклдерди көргөн театр сынчылары Мырзабек Тойбаевди учурунда «Советтик Каракалпакстан» гезитине: «...Кыргыз драматургу Мырзабек Тойбаев драматургия жаатындагы көркөм тилге чебер, губаса талант», - деп жазышкан («ЭркинТоо», 19.03.2004).

М.Тойбаевдин чыгармачылык чеберчилигине ушул сыяктуу жогорку бааларды өзүбүздө А.Токомбаев, К.Жантөшев, Ч.Айтматов, А.Салиев, С.Эралиев ж.б. көптөгөн көрүнүктүү адабият жана искусство ишмерлери берип келишкен. Маселен: Токтоболот Абдумомунов: «Мырзабек Тойбаевди мен өзүнүн кайталангыс үнү, өзүнүн кызыктуу чыгармачылык жүзү бар эн мыкты драматург деп эсептеймин. Анын комедиялары менен драмалары бизде жана Союздун көп театрларында ийгиликтүү коюлууда» — (1979-ж.) — деп жазса, улуу жазуучубуз Чынгыз Айтматов: «М.Тойбаев драматургиянын мурда ачылбаган түнт жолу менен басууга бел байлап, өзүнө да чыйыр сала кетет. Ал турмушунда дайыма изденген жана иш менен алектенген тынчы жок адам» — деп жазган (Китепте: М.Тойбаев, «Моя звезда», Москва, «Советский писатель», 1983-ж.).

«Азыр активдүү жана кызыктуу иштеп жаткандардын арасында кыргыз драматургу Мырзабек Тойбаев да бар. Анын «Менин Жылдызым» аттуу пьесаларынын жаңы жыйнагы, менимче театр күйөрмандарынын жүрөгүнө жол ачып, окурмандардын жан дүйнөсүн жаңыртат» — В.Пименов, профессор (Москва), («П.Г.» 1984, 18.07.)-

«М.Тойбаевдин таланты көп кырдуу, ал акындын, прозаиктин, драматургдун, котормочунун жана илимпоз-адабиятчынын сапатын бир өзүндө үзүрлүү айкалыштырып жүрөт» — деп жазган адабиятчы Абдыганы Эркебаев (1985-ж.).

Белгилей кетчү нерсе, IV том М.Тойбаевдин чыгармачылык өнөрканасын кең-кесири талдоого алган «Орошон талант, өзгүн драматург, ойчул илимпоз» деп аталган макала менен ачылат (авторлору орошон окумуштуулар А.Салиев, Т.Аскараров, С.Байгазиев).

Окумуштуулардын, улуу жазуучулардын жогорудагыдай ой-пикирлеринен улам, чындыгында эле М.Тойбаевдин чыгармалары, айрыкча драматургиясынын тарбиялык мааниси чоң-нукура элдик педагогикага өзөктөш болгондуктан биздеги мамлекеттик сыйлыкка татыктуу деп ойлойбуз.

V томго дүйнөлүк жана боордош элдердин акындарынын ырларынан, пьесаларынан, интермедиялары менен ангемелеринен кыргызча жогорку көркөмдүктөгү котормолору кирген. Алардын ичинен Баласагындык Жусуптун «Билимдин куту» дастанынан үзүндүнү, Г.Гейненин, М.Ю.Лермонтовдун, А.Некрасовдун, С.Михалковдун, Р.Гамзатовдун ж.б. ырларынын кыргызча шайма-шай келтирилген таржымаларын келтирсек акыйкат болор. Баарыдан да Казак Республикасынын эки жолу :1991-жана 2006-жылы кабыл алынган Мамлекеттик Гимнинин жаңы варианттары менен бирге Казактын улуу акындары С.Торайгыровдун, М.Макаевдин, К.Бекхожиндин,

М.Шахановдун, ж.б. ырларын; өзбек тилинен А.Абдугафуровдун, У.Умарбековдун сахналык чыгармаларын которуп ар кайсы театрларга койдурган. Ал эми XI кылымдагы биздин жердеш чыгыш классиги Баласагындык Жусуптун «Кут билиминин» котормолору тууралуу акын, жазуучулардын чогулушунда сүйлөгөн сөзүндө Аалы Токомбаев: «Мен Мырзабек Тойбаевдин «Ала-Тоо» журналына, ж.б. басылмаларга жарыяланган Баласагындык Жусуптун «Кут билиминен» котормолорунун үзүндүлөрүн окуп, тааныштым. Ачык айтканда, Мырзабек сен кыргыздын Липкини турбайсыңбы!» — деген. (Кара: К.Матиев, «Улуулуктун сулуулугу», газета «Кут билим» №14, 17.04. 1998-жыл).

VI томго драматургдун орус тилине которулган он эки пьесасы менен алар тууралуу жазылган макалалар топтоштурулган. Андагы пьесалардын көпчүлүгү орус тили аркылуу башка да көптөгөн тилдерге которулуп, өзүбүздөгү жана КМШ өлкөлөрүндөгү орус драма театрларында ийгиликтүү коюлуп, алдынкы сыйлыктарга татып, көрүүчүлөрдүн жана адистердин жогорку баасына арзыган. Айрыкча М.Фрунзенин Э.Алиевдин, С.Ибраимовдун өмүр жолун жана күжүрмөн ишмердиктерин чагылдырган «Первый бой» («Алгачкы таймаш»), «Священная дорога» (Ыйык жол), «Непогасшая Звезда» («Өчпөс жылдыз») тарыхый драма-трилогиясы драматургдун чеберчилигинин бийик сересин белгилеп турган чыгармалар катары адилет баасын алган. Айрыкча булардай Улуу адамдардын, мамлекеттик, аскердик жооптуу жетекчилердин образын ачып берүү татаал экендиги белгилүү. Булардай Улуу адамдардын татаал иштери менен айкелин ачууга драматургдун өзүнүн Илимдер Академиясында очный аспирантурада 3 жыл окуп билим алганы оң таасирин тийгизген. Мындан тышкары М.В.Фрунзенин өмүр жолун, аскердик тактикаларын үйрөнүү үчүн ошо кездеги КПСС БКнын көрсөтүүсү менен М.В.Фрунзе падышачылыктын бийлигинен качып жүрүп жашаган шаар, кыштак, Сибир токойлорунда жана дагы Иркутск шаарына жакын Александровск-централ түрмөсүндө болуп, бул түрмөдө кыргыздын улуу акыны Токтогул Сатылганов да эки прет камалганын билип, эл-жерине кайра качып баратканы жөнүндө «Токтогулдун күлкүсү» деген пьесасын жазат. Ал эми «Алгачкы таймаш» аттуу драмасы Бишкектеги Улуттук Академиялык орус драм театрына ийгиликтүү коюлуп, Өкмөтүк комиссия тарабынан 1984-жылы «Жылдын мыкты спектакли» (режиссеру Г.Кириллов) сыйлыгын алган.

Баса, Социалистик Эмгектин эки жолку баатыры Зууракан Кайназарованын да өрнөктүү өмүр жолун чагылдырган «Баатыр кызы Кыргыздын» деп аталган драмасы да жогорудагы аталган драмаларга өзөктөш, үндөш жазылган жана драматургдун чыгармачылык диапозону кең-кесири экендигин дагы бир жолу тастыктай келди.

VII томго филология илимдеринин кандидаты, илимпоз театр сынчысы М.Тойбаевдин илимий эмгектери, макалалары, премьералардын летопистери, чыгармаларынын библиографиясы, арноо ырлары топтолгон. Ал чебер драматург, акын журналист, котормочу жана коомдук ишмер гана эмес, кылдат илимпоз дагы. 1966-1970 жылдары аспирантурада окуу менен проф. М.Борбугуловдун илимий жетекчилиги астында «Кыргыз драматургиясындагы жаңы адамдын образы» деп аталган темада кандидаттык диссертациясын коргоп, «Замандаштын образы жана сахна», «Мезгил, адам, драма», «Турмуш, сахна, мүнөз» аттуу илимий-сын эмгектери менен монографияларын жараткан. Акыркы, ушул томдо ошондой мүнөздөгү, тулкусуна таасын байкоолор чөгөрүлгөн рецензиялары, проблемалуу сын макалалары топтолгон.

Жыйынтыктап айтаарыбыз — өнүккөн элдердин салтынын нугунда биз дагы мына ушундай томдуктарды асыл баалуу нарк катары кыздардын себине кошуп тартуулоону үйрөнсөк...

МАЗМУНУ

ТИЛ ИЛИМИ

<i>Сүйүнбек Ибрагимов.</i> Тилибиздин көйгөйлөрү жетиштүү	3
<i>Курманбек Токтоналиев.</i> Кылым карыткан кыргыз тили	10
<i>Сыртбай Мусаев.</i> Текстти система-структуралык анализге алуунун илимий-методологиялык негизи	25
<i>Бейшебай Усубалиев, Али Даиман.</i> Убакыт - мезгилди туюндурган туруктуу сөз айкаштыктары (Кыргыз жана түрк тилинин материалдарынын негизинде)	31
<i>Бурул Сагынбаева.</i> Функционалдык лингвистика багыты	44
<i>Таалайбек Абдиев.</i> Кыргыз тилиндеги кош мамиленин айрым проблемалары	52
<i>Гүлжамал Жаманкулова.</i> Сүйлөмдүн структурасы боюнча изилдөөлөр	61
<i>Абдылдажан Акматалиев.</i> Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттар (салыштыруу)	68
<i>Асан Карыбаев.</i> Кыргыз тилиндеги өткөн чак формаларынын изилдениши	90
<i>Гүлзада Бексултанова.</i> Стилистические средства выражения вежливости	104
<i>Толкун Мусаева.</i> Тилдик норма жана варианттуулуктун табияты жөнүндө	110

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

<i>Самар Мусаев.</i> “Манас” эпосунун академиялык басылышы	115
<i>Осмонакун Ибраимов.</i> В поисках Рот-Фронтовой богематери. Интеллектуальное приключение с Чингизом Айтматовым	120

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНАН

<i>Абдыкерим Муратов.</i> Турсунбай Адашбаев	130
<i>Эльмира Сабитова.</i> Канболот Бердикеев	133
<i>Омор Сооронов.</i> Абдалова Фатима	136
<i>Миргүл Текешова.</i> «Архат» романы жөнүндө, же киши кийиктен Архат даражасына чейинки адам эволюциясы	141
<i>Жанара Өмүралиева.</i> Кубатбек Жусубалиевдин аңгемелерине адабий көз-караш	144

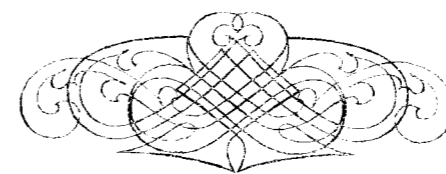
<i>Ажар Дүйшөмбиева.</i> Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда (Сардал кыз)” романында актуалдуу маселелердин көркөм чагылдырылышы	148
--	-----

ИСКУССТВО ТААНУУ

<i>Гульбара Толомушева.</i> Толомуш Океев	153
<i>Гульбара Толомушева.</i> Мелис Убукеев	161
<i>Гульбара Толомушева.</i> Геннадий Базаров	167
<i>Райымжан Эсембердиев.</i> Эне сүтүн актаган инсан	175

РЕЦЕНЗИЯЛАР

<i>Мамыр Толубаев.</i> С.К.Каратаева. «Байыркы түрк сөздүгүндөгү кош сөздөр»*	183
<i>Сатарбек Карымышаков.</i> Жемиси мол жети томдук	186

ТИЛ, АДАБИЯТ ЖАНА ИСКУССТВО МАСЕЛЕЛЕРИ

Илимий журнал

ВОПРОСЫ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА

Научный журнал

№ 3 (8) 2009

Мукабаны көркөмдөгөн *Р. Исаков*

Тех. редактору *Р. Ниязова*

Корректору *Н. Калькова*

Компьютерде калыпка салган *Р. Терибаева*

Терүүгө 10.02.2009. берилди. 6.03.2009. басууга кол коюлду.

Форматы 70x100^{1/16}. Офсеттик басылма. Колөмү 12,9 б.т.

Нускасы 200. Заказ № 45.

Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн.

Каттоо күбөлүгү № 1274. 10-январь, 2009-жыл.

Журнал ээси: КР Улуттук илимдер академиясы

Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту

Журналды негиздеген профессор *А. Акматалиев*

Редакциянын дарег: Бишкек ш., 720071, Чүй проспектиси, 250 «А». № 41.

Телефондор: 24-35-05, 24-34-97

«Аврасия Яйынжылык» басмасында басылды